

Випуск III (2021-2025 рр.)

**ЗБІРНИК НАУКОВИХ СТАТЕЙ
ЗА МАТЕРІАЛАМИ КРУГЛИХ СТОЛІВ,
ПРИСВЯЧЕНИХ ПАМ'ЯТІ ІСТОРИКА,
АРХІВІСТА, МУЗЕЙНИКА
ІВАНА ПАВЛОВСЬКОГО**

Департамент культури, молоді та сім'ї
Полтавської міської ради
Державний історико-культурний заповідник
«Поле Полтавської битви»

**Збірник наукових статей
за матеріалами круглих столів,
присвячених пам'яті історика,
архівіста, музейника
І. Ф. Павловського**

Випуск III (2021–2025 рр.)

Полтава
Видавець Говоров С.В.
2025

УДК 94(477.53)“17/19”
3-41

Редколегія:

Євгенія Щербина, директор ДІКЗ «Поле Полтавської битви»;
Людмила Шендрик, заступник директора з наукової роботи
ДІКЗ «Поле Полтавської битви»;
Любов Стороженко, науковий співробітник
ДІКЗ «Поле Полтавської битви»

**3-41 Збірник наукових статей за матеріалами круглих столів,
присвячених пам'яті історика, архівіста, музейника
Івана Павловського. Випуск III (2021–2025 рр.) –
Полтава: ФОП Говоров С. В. 2025. 264 с.
ISBN 978-966-2764-58-1**

У збірнику вміщено матеріали, які розкривають багатогранну діяльність видатного полтавського історика, архівіста, музейника, громадського діяча Івана Павловського та висвітлюють життя Полтави часу вченого.

Для істориків, архівістів, працівників музеїв, краєзнавців, усіх шанувальників вітчизняної історії та рідного краю.

УДК 929: 94(477.53) “17/19”

Випущено на замовлення Державного історико-культурного заповідника
«Поле Полтавської битви».

ISBN 978-966-2764-58-1

© При передруку чи іншому використанні
матеріалів збірника посилання на джерело
обов'язкове.
© ФОП Говоров С. В. 2025.

Шановні краєни! П'ятнадцять років поспіль, з 2011 року Державний історико-культурний заповідник «Поле Полтавської битви» проводить тематичні круглі столи, присвячені пам'яті видатного полтавця – історика, архівіста, музейника, громадського діяча Івана Францовича Павловського.

Учений був одним із засновників та незмінним секретарем Полтавської губернської вченої архівної комісії (1903–1918); діяльним членом Полтавського церковного історико-археологічного комітету (1906–1917). Тридцять дев'ять років викладав історію в Петровському Полтавському кадетському корпусі, був фундатором і першим директором музею Полтавської битви на Шведській Могилі (1909–1918). Коло наукових інтересів І. Павловського стосувалося різних аспектів життя Полтавщини. Віднайдені істориком в архівах документи, введені ним до наукового обігу, мають велике значення для сучасних дослідників.

У третьому збірнику статей уміщено матеріали, присвячені мало-відомим сторінкам життя і діяльності Івана Павловського як вченого, так і громадського діяча. Основне місце в епістолярії Івана Францовича займає тема Полтавської битви та пам'ятників, пов'язаних із цією баталією. Нині, на підставі нових відкритих джерел, ми продовжуємо справу свого попередника. Актуальним питанням залишається локалізація редутив на полі Полтавської битви, їх кількість та конфігурація. В цьому нам допомагають шведські дослідники. Саме на підставі шведських джерел устійнили місце масового поховання загиблих каролінів, воїнів Карла XII. Відкриваємо нові факти про перебіг Великої Північної війни на Полтавщині, облогу Полтави, визначили місця штабквартир під Полтавою союзників: І. Мазепи з козаками, Карла XII зі шведськими воїнами. Розвінчуємо міфи російських істориків про події 1708–1709 років в Україні й саму Полтавську битву.

Іван Павловський був і дослідником історії Петровського Полтавського кадетського корпусу, присвятивши йому окрему працю, часові рамки якої охоплюють п'ятдесят років діяльності закладу з 1840 по 1890 роки. Але корпус функціонував до 1919 року. Невипадково засідання круглого столу у 2024 році ми провели за темою «Колишні полтавські кадети на службі молодій Українській державі (1917–1921)», вписавши нову сторінку до літопису Полтавщини.

Отже, третій випуск збірника наукових статей уміщує матеріали за 2021–2025 роки, які стануть в нагоді всім, хто цікавиться минулими роками нашого краю.

 2021 рік

Людмила Шендрик,
заступник директора з наукової роботи
ДІКЗ «Поле Полтавської битви»

Використання московським царем Петром I релігійного чинника як способу впливу на свідомість українського населення. Каплунівська ікона Богородиці: створення міфу

Полтавська битва – один із перших і найвідоміших міфів, створених московією – російською імперією для утвердження своєї влади в Україні. Відразу після завершення баталії московська влада в особі царя Петра I розпочала творення власного бачення цієї події та її історичного значення. Московським царем була запущена в хід потужна пропагандистська машина. Масово почали продукуватися листи, реляції, підправлені карти битви, гравюри, живописні полотна, медалі і медальйони, історичні праці. Усе це повинно було переконати сучасників і нащадків у величчї і грандіозності події. За понад триста років Полтавська битва обросла різними оцінками й інтерпретаціями, які лягли в основу міфу про неї. Сформувався комплексний міф про Полтавську битву, який включає військовий, геополітичний, соціокультурний аспекти. Складовою останнього є і релігійний чинник. Міф про шведів-єретиків, які нищили православні святині, був витворений Петром I та його оточенням.

Щоб очорнити гетьмана України І. Мазепу, нейтралізувати мазепинців, роз'єднати українців Петро I використав один із найсильніших психологічних аргументів – релігійний. В «Указі до всіх жителів Малої Росії» від 28 жовтня 1708 року Петро I звинуватив Івана Мазепу в тому, що гетьман підписав договір із польським королем С. Лещинським (прибічником шведського короля Карла XII) про передачу України Польщі, а «...церкви Божии и святыя монастыри отдать в унию» [18, с. 242]. Цей стандарт-наклеп постійно повторювався в наступних за часом указах та маніфестах московського царя: «До всього Малоросійського народу»

(28.10.1708 р.) [18, с. 244], «До полковника полтавського Івана Прокоповича Левенця» (29.10.1708) [18, с. 247], а також до інших полковників: чернігівського, ніжинського, білоцерківського [18, с. 247–251]. Всіх адресатів він лякав унією, а себе оголосив єдиним захисником православної віри [18, с. 267]. У листі «До кошового отамана Костянтина Гордієнка і всього війська Запорізького» (30.10.1708 р.) Петро I звинуватив І. Мазепу у намірах не тільки передати православні церкви і монастирі в унію, а «превратить в Римскую веру» [18, с. 258]. У розлогоді «Указі до всього Малоросійського народу» від 6 листопада 1708 року московський цар вдався до безсоромних наклепів щодо поводження шведів: в Іжорській і Карельській землях православних насильно наvertsали до лютеранської віри; у церквах ставили своїх коней; у Мінську, Борисові і Могилеві пограбували сакральні речі з церков, під час служби Божої ходили по церкві із собаками, а «в церкви соборной Могилевской, святейший сакрамент тела Христова на землю выброся и оный потир похитя, вино из оного пили» [18, с. 279–281]. У такий спосіб цар та його наближені створювали образ моторошного ворога, головна мета якого – осквернення православ'я, переорієнтація на нову релігію.

Указі і маніфести були складені Петром I у короткий термін: від 27 жовтня до 12 листопада 1708 року. Ці документи видрукували сотнями примірників, у тому числі й у друкарні Києво-Печерської Лаври (до середини листопада – близько 5 тисяч) [16, с. 286–287].

Для оперативного реагування за наказом московського царя частина обладнання друкарні Києво-Печерської Лаври була доставлена у його похідну ставку. Відозви Петра I читали по містах і селах України, виглошували у проповідях священники.

Щоб ще більше вплинути на свідомість українців, Петро I організував анафему Мазепі та мазепинцям. Цар сподівався, що в очах українців-християн прокляття Церквою правитиме за незаперечний доказ того, що гетьман – зрадник найвищої проби, а його діяння противні Богові. При цьому Петра I не обходила кричуща невідповідність дійства церковним канонам, адже за всього бажання неможливо віднайти у багатющій спадщині Івана Мазепи жодної справи, за яку він міг бути підданий анафемі. Її проголосили І. Мазепі не за злочини, скоєні проти церкви, а за політичне рішення гетьмана – спробу вийти з-під протекторату московського царства. Сама процедура анафемування була неканонічною: анафему проголосили без соборного рішення Православної церкви. До того ж, інші патріархати ніколи її не визнавали. Особливо зловісною анафема поставала й через те, що меценатські заходи геть-

мана щодо церкви визнавав навіть сам московський цар, стверджуючи, що Іван Мазепа «великой строитель оных святым церквам» [18, с. 261].

У відповідь на царські укази шведський король Карл XII оприлюднив 16 грудня 1708 року в Ромнах Маніфест «Про прийняття гетьмана Івана Мазепи із його однодумцями під свій захист», спростувавши звинувачення Петра I: «...Не соромляться і те нам у вину класти, що нам ніколи й на думку не приходило. Могли б насправді не зневажати, адже всьому світу давно відомо, що москалі на брехливих вимислах цілком сором утратили. А що зголошує про озлоблення від нас в Інгрії, або деінше, людей грецької віри, також це є мерзенний вимисел, також і зухвальство, що дорікає нам за перетворення церков, адже ми всяке насильство щодо Божих святинь завжди забороняємо, установивши каранья, коли б хто дерзнув над ними чинити насилля. Про могилевські церкви нічого нам невідомо, але найочевидніше тут те, що вони після нашого виходу безбожними московськими руками пограбовані й у попіл обернені. Від нас ані в Польщі, ані в Шльонську жодна переміна віри не введена, хіба коли публічними договорами ми зобов'язані причасників нашої віри захищати; союз учинений того щодо вас потребував, аби давнє й утверджене колись у цих сторонах набожество було непорушно утримане» [14, с. 681–682]. Отже, шведський король Карл XII докладно пояснив, «що ніхто нічого не робитиме на шкоду вірі та свободі українців» [18, с. 272]. Щодо Могилева, то місто було пограбоване і спалене московитами за лояльне ставлення мешканців до шведів. За свідченням сучасника, ігумена Ореста, Петро I наказав татарському і калмицькому полкам спалити Могилів: «...загорівся замок, ратуша, кафедральна Спаська, Братська, Воскресенська церкви, дзвіниці, костели... Годинник, що був на Братській дзвіниці, згорів. Також велика ікона Богородиці, яка стояла від давніх часів на брамі Олійній, згоріла. Дзвони кафедральної Спаської церкви великі, мелодійні, розплавилась. Церква Ближньо-Воскресенська до основи згоріла і дзвін розплавився...» [16, с. 320].

Таким же чином діяла московська армія в Батурині, Крупицько-Батуринському монастирі. Промовистим є донесення генерал-ад'ютанта Андрія Ушакова Петрові I із Ромен від 19 грудня 1708 року: «... по повеленію высших командиров дома тутошнего народа пришли в разорение. При них командированные драгуны храмы отбивали и дома их грабили. И потом оные командиры приказали то местечко и слободы жечь» [22, с. 54]. Але про свої злочинні дії цар, як «захисник православ'я», волів не згадувати. Всю вину перекладав на Карла XII, «еретиків-шведів». Навіть Слобожанщина, на теренах якої спочатку не

було шведів, за наказом Петра I була перетворена Г. Долгоруким в зону випаленої землі, щоб унеможливити подальший рух Карла XII: «И для того потверждаю, чтоб вы от Днепра в сии места вступили, где неприятель себе прочит на весну, не для бою, но чтоб оголодить оние места, что дело нужно ускорить... тогда конечно пойдет за Днепр неприятель, не имея себе супестанции» [22, № 98]. За щоденником шведського фенрика Роберта Петре містечка Куземин, Рублівка, передмістя Охтирки та інші були спалені московитами, які «поводилися зі своїми людьми по-варварськи» [28, с. 124]. «Коли ми стали в містечку Куземин, нам довелось потрудитися, перш ніж ми знайшли якийсь будинок, де можна було б сховатися від холоду – з цілими вікнами, дверима і піччю. Тому ми і прозвали цей рік Без-печним, жоден будинок не був придатним для проживання до того, як ми потрудилися над облаштуванням», – занотував у щоденнику 31 січня 1709 року Р. Петре [28, с. 121]. Тому змерзлим воякам Карла XII доводилося вимушено у холодну пору року, аби сховатися від негоди, або займати на постій церкви, або розбирати їх залишки, не спалені московитами. Але такі випадки мали поодинокий характер, оскільки Карл XII карав своїх підлеглих за нешанобливе ставлення до місцевих святинь. Так відомо, що король наказав повісити двох чиновників, з відома яких вояки розібрали церкву Буйницького монастиря для побудови моста, а ікони Богородиці та Спасителя були поміщені на останньому зворотнім боком як звичайні дошки [16, с. 323]. Відомий, широко розтиражований факт перетворення шведами ікони пророка Даниїла і патріарха Іакова на шахівницю. Віднайдена вона була в шведському обозі біля Переволочної під час розбору «користі» [5, с. 134]. Писав про це І. Ф. Павловський, що потім ікона-шахівниця була виставлена у Покровській церкві в Жуках [17, с. 91, 213–214]. Полтавський краєзнавець В. Бучневич у статті «Село Жуки Полтавського повіту», опублікований 1906 року у 14 випуску «Праць Полтавської вченої архівної комісії», зазначив, що в 1709 році шведи перетворили Покровську церкву села Жуки на конюшню, а Георгіївську – на військовий магазин для зберігання спорядження «магазин для склада вещей» [3, с. 31, 40]. Але дослідник минувшини не посилається на джерела. За документами відомо, що з березня 1709 року у Жуках дислокувалися союзні війська (шведи, козаки, запорожці) [4, 23 в]. З перших чисел травня й до 22 червня 1709 року тут була штаб-квартира союзників й постійно перебував гетьман І. Мазепа [22, № 156, 202]. Жуківські храми були діючими, проводилися богослужіння. Важко допустити, що в присутності козаків і гетьмана шведи могли нешанобливо поставитися

до українських святинь. Натомість є свідчення очевидців якраз про протилежне. У Ромнах Карл XII часто заходив до церкви й слухав проповідь (за показаннями місцевих жителів) [19, с. 1048]. Словацький священник Д. Крман у своєму щоденнику занотував, що на святого Миколая Карл XII зі своїми міністрами взяв участь в урочистому богослужінні [12, с. 51]. Тривалий час (з січня до кінця квітня 1709 року) місцем дислокації шведів було сотенне містечко Лютецька Гадяцького полку. На службу часто ходив Д. Крман. Храм був «найкрасивішим, вівтар його коштував майже 20 000. Ціла церква коштувала аж 100 000 козацьких золотих. У своєму житті я ще не бачив такого вівтаря...», тобто церква діяла і не пограбована [12, с. 63–64]. Взагалі, як священник, хоч й іншого віросповідання, Д. Крман ходив до козацьких храмів, спілкувався щодо питань релігії з місцевими жителями, «де, нема хати без ікон» [12, с. 52], описував як відбувалися свята, урочисті служби, звертав увагу на різні деталі перебування шведського війська в Україні, жодного разу не обмовившись про brutальне ставлення вояків-чужинців до святинь. Але засвідчив про події 29–30 червня біля Переволочної. Містечко було спалене до тла в результаті карального рейду московського полковника П. Яковлева 18 квітня 1709 року [22, с. 146]. Із зруйнованого поселення вояки намагалися витягти для побудови човнів будь-який матеріал, а він зі своїми напарниками «привіз зі знищеної переволочанської церкви претяжки чотиригранні балки» [12, с. 104]. Жодної згадки про нетолерантне ставлення шведських воїнів до українських церков не має у щоденнику священника Смоленського кавалерійського полку Йохана Шьомана за 1708–1709 роки та у щоденнику генерал-квартирмейстера шведської армії Акселя Юленкрука.

Отже, на підставі шведських джерел постає чітка картина подій перебування каролінців в Україні, ставлення короля Карла XII та його воїнів до українських святинь. Натомість московський цар Петро I розгорнув потужну пропагандистську кампанію проти гетьмана І. Мазепи та його союзників, маніпулюючи свідомістю українського населення.

Слід зазначити, що за рік до вступу на гетьманство І. Мазепи, у 1686 році Київська митрополія незаконно була підпорядкована московському патріархату. З того часу церква, як світоглядно-ідеологічна інституція, словом, проповіддю, молитвою утверджувала всевладдя, панування царизму в Україні. Тобто церковна ідеологія стає повністю імперською, церква перетворюється із знаряддя оборони національної свідомості й культурної традиції на засіб їхнього знищення. За двадцять років до

повстання І. Мазепи виросло ціле покоління людей з викривленими ідеалами, для яких інтереси України, як самостійної держави, вже нічого не вартували.

Релігійний чинник використав Петро I і перед Полтавською битвою. Ікони і небесні заступники були мобілізовані для натхнення солдатів перед боєм. За документами з архіву О. Меншикова перед генеральною баталією (другим етапом) Петро I став на коліна перед образом Спаса Нерукотворного, «на котором был положен крест, животворящего древа креста Господня и изволил взять от образа животворящего крест, знаменовался, целовал и возложил на себя...» [20, с. 44]. «Майже одразу Полтавська битва як особлива, освячена Богом подія, – зазначає доктор історичних наук Євгеній Анісімов (С. Петербург), – знайшла підтвердження в типово російській церковній традиції – у з’явленні чудодійної ікони Казанської Богородиці із села Каплунівки Харківської губернії» [1, с. 53]. Ця ікона не дозволила шведам спалити храм, в якому знаходилася. Потім цю ікону перед Полтавською битвою носили перед військом і благословляли нею воїнів. Стверджувалося, що на полі була й ікона Сергія Радонезького. Але за джерелами петровського часу невідомо, чи саме цими іконами благословляли солдатів, хоча «богослужіння, сповідання і відпущення гріхів перед битвою були тоді обов’язковою церемонією. Важливо інше, – наголошує Є. Анісімов, – в колективній пам’яті згадка про чудодійну ікону Богородиці, як і імені Сергія Радонезького, одразу вводила подію під Полтавою до сакрального кола угодних Богу діянь росіян» [1, с. 53].

Іван Францович Павловський свою працю «Битва під Полтавою і її пам’ятники» розпочав з історії чудодійної ікони Каплунівської Богородиці, яка була на полі битви й сприяла перемозі над шведами [17, с. 3]. Як джерело він використав публікацію в «Полтавських єпархіальних відомостях» № 16 за 1894 рік [30, с. 4], в якій викладено історію з’явлення ікони Казанської Богородиці в Каплунівці та описано її чудеса, що Петро I тричі молився перед нею напередодні битви, а потім дав кошти на виготовлення для ікони срібної позолоченої ризи з коштовним камінням та срібним кіотом [7, с. 580]. Для публікації історії ікони «Полтавські єпархіальні відомості» використали опубліковану в 1744 році Харківським колегіумом «Книгу чудес або опис з’явлення і чудес святої чудотворної ікони Каплунівської» та працю архієпископа Філарета (Гумілевського) «Історико-статистичний опис Харківської Єпархії. Богодухівської повіт» [24, с. 337–339]. «Книга чудес...» була укладена на підставі свідчень священника Івана Уманова села Каплунівки, якому 1689

року і з'явилася ікона Казанської Богородиці. За оповіддю І. Уманова, ікона не дозволила шведам спалити храм, хоча самого образу в Каплунівці не було, священник завчасно відвіз ікону до Харкова, щоб зустрітися з Петром І. На цей час цар уже був у Воронежі. Але дізнавшись про Каплунівську ікону, Петро І наказав взяти її до армії й молебен перед боєм проводити з нею. І. Уманов запевнив, що він супроводжував ікону й був на полі битви [7, с. 583–585].

Звертає увагу в цій оповіді священника той факт, що коли Карл XII давав наказ спалити церкву, з ним у будинку священника (який знаходився у Харкові) був І. Мазепа. Гетьман розповів королеві про чудодійну ікону, яка проявляла свою силу навіть перебуваючи далеко від храму. На що ніби Карл XII промовив «...там, де буде ця ікона, мало нам надії на успіх» [7, с. 585]. Похід на Слобожанщину Карл XII призупинив через застосовану Петром І тактику випаленої землі, й погодні умови, бо в середині лютого 1709 року люті морози раптово змінилися відлигою. Боячись, що через розлив рік армія може бути відрізана від військ у Гетьманщині, король наказав задіяним у поході частинам повернутися до Опішного.

Справді, ікона Казанської Богородиці була в Каплунівці від часу її з'явлення в 1689 році й до 20-х років ХХ століття (деякий час – у Харкові, Києві, зараз – невідомо) [26, с. 303, 307]. Присутність її на полі Полтавської битви не засвідчують документи петровського часу. Важливим джерелом для з'ясування цього питання є «Журнал или поденная записка...императора Петра Великого с 1698 года, даже до заключения Нейштатского мира». Події в «Журналі...» фіксувалися по днях. У «Кабінеті Петра І» зберігається вісім рукописів «Журналу...», п'ять із них по 1715 рік редаговані самим царем. Відомо, що Петро І постійно вносив корективи до «Обстоятельной реляции... о Полтавской битве» (1709 р.) [6, с. 3], «Книги Марсової» (1713 р.) [11, с. 68–69], «Журналу...» (виданий 1770 р.). «Журнал» засвідчує, що наприкінці травня 1709 року цар виїхав із Троїцького через Ізюм, Харків і прибув у діючу армію під Полтавою 4 червня [6, с. 192–193]. Але не фіксує, що в Харкові він взяв Каплунівську ікону. «Журнал» повідомляє й про «благодарственные молебни» в похідній царській церкві після битви, в день тезоіменитства Петра І, не згадуючи про ікону [6, с. 200]. Сучасник московського царя Феофан Прокопович, префект Києво-Могилянської академії, згодом головний ідеолог царя у праці «Історія імператора Петра Великого» теж не обмовився про Каплунівську ікону, хоч описує повернення царя до діючої армії під Полтавою через Харків, вкладає в уста Петра І складену ним

промову до вояків перед битвою, про пробитий кулею царський капелюх і таке інше [21, с. 205, 212–213]. Навіть «петербургський сочинитель середини XVIII века» П. Крюкшин, котрий створив чимало міфів про Полтавську битву, «які міцно закріпилися в російській історичній науці й стали сприйматися як невід’ємна частина історичної реальності минулого», не обмовився про Каплунівську ікону [13, с. 160]. Не згадав про неї й автор багатотомної праці «Діяння Петра Великого» та в «Доповненнях» до них Іван Голіков, написаних у 80–90 роках XVIII століття [5, с. 76–77, 115, 121, 125].

Не має відомостей про Каплунівську ікону і її присутність на полі Полтавської битви в 1709 році у кількатомній праці (шість частин) професора загальної і церковної історії Якова Орлова «Пам’ятник подій у церкві і вітчизні», виданій у першій чверті XIX століття. Хоч у цих книгах йдеться про історію церковних свят, життя святих, дні вшанування ікон (й Казанської Богородиці), діяння російських царів (й про Петра I та Полтавську битву) [15, ч. III, ч. V].

Отже, з наведеного матеріалу, можна зробити висновок, що легенда про присутність Каплунівської ікони на полі Полтавської битви у день баталії, вигадана священником с. Каплунівки І. Умановим, стала відомою через видання Харківським колегіумом «Книги чудес...» й спопуляризована єпископом Харківським і Охтирським, згодом архієпископом, Філаретом (Гумилевським) у середині XIX століття.

Як вигідна тема для імперії, перемога Петра I здобута проти «еритиків-шведів» за сприяння чудодійної ікони Каплунівської Богородиці, була використана під час святкування 200-річчя Полтавської битви. Напередодні ювілейної дати запрацювала потужна пропагандистська машина. По всій імперії розповсюджувалися книги і брошури, присвячені Полтавській битві. Зокрема невелика праця генерала Є. Богдановича «До 200-річчя Полтавської перемоги 1709–1909» із зображенням на титульному листі Каплунівської ікони [2, с. 1], була видрукована накладом 10 тисяч примірників і роздана в Москві безкоштовно в соборах, монастирях, церквах, військових частинах, на підприємствах, а 75 тисяч примірників цієї книги поширили у Полтаві під час урочистостей [9]. Є це видання і у фондах нашого музею. На замовлення Полтавської єпархії та губернського земства виготовили і роздали безкоштовно 40 тисяч образків (іконок) для носіння на шиї із зображенням чудотворної Каплунівської ікони Богородиці і св. Сампсона з написами на кожній із них «В память 200-летия Полтавской победы» [10]. До 200 річчя Полтавської битви були виготовлені ювілейні медалі та жетони, зокрема

на жетонах було зображення Каплунівської Богородиці [25]. Особливо помпезно, за великої кількості священників та прочан, відбувся велелюдний хрестний хід з Каплунівською іконою від Каплунівки (16 червня через Козіївку, Городнє, Краснокутськ, Колонтаїв, Малу Рублівку, Велику Рублівку, Лихачівку, Миські Млини на поле Полтавської битви 25 червня) [23, 7]. Збереглися світлини від 27 червня 1909 року урочистої процесії на Шведській Могилі з Каплунівською іконою, яку несли на ношах, в кіоті.

З таким же пафосом про чудодійну ікону Казанської Богородиці з Каплунівки розповідала на 300-річчя Полтавської битви (міжнародна науково-практична конференція «Полтавська битва 1709 року в історичній долі України, Росії, Швеції та інших держав», Полтава 11–12 червня 2009 року) старший науковий співробітник Центрального музею давньоруської культури і мистецтва імені А. Рубльова Наталія Чугреєва, наголосивши: «Народный глас указывал на Каплуновскую икону как на главный источник Полтавской победы. Победа под Полтавой предстательством Богородицы с помощью Каплуновского образа стала важной победой православного русского воинства и православного Царя российской державы над еретическим вражеским войском. В случае поражения России грозило порабощение и расчленение на отдельные территории» [27, с. 446]. У більш розширеному варіанті стаття Н. Чугреєвої була надрукована у московському збірнику статей до 300 річчя Полтавської битви під назвою «Казанская Каплуновская икона Богоматери и победа под Полтавой» [26, с. 302–312].

Міфи мають властивість надовго переживати подію, яка їх породила, й триматися століттями, якщо вони відповідають пануючій ідеології. Тема Полтавської битви активно використовується пропагандистами кремля для впливу на свідомість людей і є вагомим складовим сучасної інформаційної війни росії проти України. Тож під час нового витка російсько-українського протистояння необхідно деконструювати російські імперські ідеологеми, що роками насаджувались українській історії та отруювали національну пам'ять нашого народу.

Список використаних джерел

1. Анисимов Е. Миф великой виктории / Родина. 2009. № 7. С. 51–55.
2. Богданович Е. К 200-летию Полтавской победы 1709–1909. С. П.: Товарищество Р. Голике и А. Вильбор, 1909. 44 с.

3. Бучневич В. Село Жуки. Полтавского уезда / Труды Полтавской ученой архивной комиссии. 1916. Вып. 14. С. 31–44.
4. Generalstaben: Karl XII på slagfältet. Kartor och plancher (Карты Шведского Генштабу). Stockholm, 1918.
5. Голиков И. Дополнение к деяниям Петра Великого / Полтавская битва 1709–27–1909. Сборник по случаю 200-летия «Преславной баталии». СПб.: Экономическая Типо-Литография, 1909. С. 121–146.
6. Журнал или поденная записка, блаженная и вечнодостоинная памяти государя императора Петра Великого с 1698 года даже до заключения Нейштатского мира. С. П., 1770, ч. 1. 430 с.
7. Каплуновская икона Божьей Матери споспешница Полтавской победы 1709 г. / Полтавские епархальные ведомости. 1894. № 16. часть неофициальная. С. 579–593.
8. Кентржинський Б. Мазепа. К.: Темпора, 2013. 496 с.
9. Киевлянин. 1909. 12 июня.
10. Киевлянин. 1909. 17 мая, 12 июня.
11. Книга Марсова или Воинских дел от войск царского величества / Обстоятельная реляция о главной баталии...учинившейся неподалеку от Полтавы 27 июня, 1709-го лета. С П., 1766. С. 67–80.
12. Крман Д. Подорожній шоденник (Itinerarium 1708–1709). К.: Вид. центр «Просвіта»; Вид-во ім. Олени Теліги, 1999. 160 с.
13. Кротов П. Битва под Полтавой. Начало великой России. СПб.: Изд-во «Лики России», 2014. 568 с.
14. Маніфест Карла XII малоросійському народу. 1708, грудень 16. Ромни / Доба гетьмана Івана Мазепи в документах / Упоряд. С. Павленко. К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2007. С. 679–683.
15. Орлов Я. Памятник событий в церкви и Отчестве. М.: Типограф. С. Селивановского, 1818. ч. III. 381 с.; ч. V. 349 с.
16. Павленко С. Військо Карла XII на півночі України. К.: Видав. Дім «Києво-Могилянська академія», 2017. 512 с.
17. Павловский И. Битва под Полтавой 27 июня 1709 года и ее памятники. Полтава: Электрич. Типо-Литогр. «И.А. Дохман», 1909. 251 с., планы, dodatki XXXIII.
18. Письма и бумаги императора Петра Великого. М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1948. Т. 8. Вып. I.
19. Письма и бумаги императора Петра Великого. М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1951. Т. 8. Вып. II.
20. Полтавская битва 1709–27–1909 / Сборник по случаю 200-летия «Преславной баталии». СПб.: Экономическая Типо-Литография, 1909. С. 37–50.

21. Прокопович Ф. История императора Петра Великого. С. П.; 1773. 217 с.
22. Труды Императорского Русского Военно-Исторического Общества. СПб.: Типограф. Г. Скачкова, 1909. Т. III.
23. Федоровский П. 1909 год. Крестный ход из Каплуновки на место Полтавской битвы. URL: Akudarodom.ua/ru/1909-god-krestnyy-hod-iz-Kaplunovki-na-mesto-poltavskoy-bitvy.
24. Филарет (Гумилевский) архиеп. Историко-статистическое описание Харьковской епархии. М., 1857. Отд. 3 Уезды Ахтырский и Богодуховский, Сумской и Лебединский / Боходуховский уезд. Каплуновка. С. 337–339.
25. Фонди ДІКЗ «Поле Полтавської битви». КН, № 2248 оф.
26. Чугреева Н. Казанская Каплуновская икона Богоматери и победа под Полтавой / Полтава. К 300-летию Полтавского сражения. Сборник статей. М.: Кучково поле, 2009. С. 302–312.
27. Чугреева Н. О почитании Каплуновской Казанской иконы Богоматери / Полтавська битва 1709 року в історичній долі України, Росії, Швеції та інших держав. ЗБ. Матеріалів Міжнародної науково-практичної конференції. Харків: ФОП Толмачева Н. Ю., 2009. С. 446–449.
28. Щоденник Роберта Петре / Сіверянський літопис. 2016. № 2. С. 118–127.

Сергій Макаренко,
старший науковий співробітник
відділу охорони культурної спадщини
ДІКЗ «Поле Полтавської битви»

Облога Полтави 1709 року. Нові факти і дослідження

На початку XVIII століття фортеця Полтава займала два плато на правому сімдесятиметровому березі річки Ворскли. Північну частину міста на Івановій (Старополтавській) горі називали Старою, а південну – на Інститутській горі – Новою Полтавою, або Мазурівкою. Стару Полтаву та Мазурівку розділяв глибокий Мазурівський яр, по дну якого текла річка Мазурівка (струмок Полтавка, Стара Полтавка) – основне джерело води для полтавців.

Якою була Полтавська фортеця у 1709 році можна побачити на «Плані Старої та Нової Полтави», складеному московським генералом Л.М. Аллартом [19, с. 380]. Згідно з цим планом оборонні споруди склалися з кількох різної форми бастей, з'єднаних куртинами. З напільного боку профіль захисних споруд складався з гласису, прикритого шляху з палісадом, сухого рову, відділеного від земляного валу бермою. Вал складався з брустверу, за яким ховались стрільці та валгангу-дороги, що проходила за бруствером. У кількох місцях під валом були сутеренги – таємні підземні проходи. Критий шлях мав кілька вхідних та вихідних плацдармів. Південно-західний в'їзний вузол був вирішений у вигляді горнверка.

На півночі та сході за межі фортеці були винесені два, квадратні в плані, редути.

З напільного боку фортеці проходила еспланада – смуга незабудованої землі шириною 150–250 метрів. Між Північним Кобищанським та Паняньським ярами півторакілометровою дугою проходив захисний вал, збудований у другій половині XVII століття [30].

Основні історичні події, пов'язані з Полтавською фортецею, відносяться до часів Великої Північної війни після укладення союзу українського гетьмана Івана Мазепи зі шведським королем Карлом XII.

Знищення Батурина 2 листопада 1708 року і жорстока розправа Олександра Меншикова над його захисниками та мирними жителями міста

приголомшила полтавців. Більшість із них, у тому числі і полтавський полковник Іван Левенець, залишилися вірними І. Мазепі. Однак знайшлася у місті і невелика кількість заколотників. Після вбивства ними ратушного писаря Романа Лозинського, І. Левенець прогнав заколотників з міста, а сам разом із рештою полтавців зачинився у фортеці [17, с. 6–7].

Петро I до приходу шведів намагався зайняти своїми залогами найбільш важливі фортеці Гетьманщини. 3 грудня 1708 року у Полтаву увійшов, посаджений на коней, Інгерманландський піхотний полк. Його очолював бригадир Олександр Волконський [13, с. 43]. У разі спротиву з боку полтавців Петро I наказав О. Волконському брати місто штурмом [1, с. 327]. Однак до штурму справа не дійшла, бо сумна доля Батурина та відсутність на місці більшості козаків Полтавського полку примусила полтавців відчинити перед О. Волконським ворота фортеці. Цар поклав на бригадира виконання ряду важливих завдань: ремонт фортечних укріплень, підсилення артилерії, завезення боєприпасів. Місцева адміністрація повинна була забезпечити заготівлю продовольства та фуражу, яку полтавці виконували дуже неохоче, тож О. Волконський займався і цим питанням [23, с. 153].

У середині січня 1709 року Інгерманландський полк покинув фортецю. Замість нього сюди увійшли: Тверський піхотний полк на чолі з полковником Олексієм Келіним, Устюзький піхотний полк, очолюваний полковником Іваном фон Менгденом, та однобатальйонний Белгородський гарнізонний полк підполковника Гаврила Реп'єва – усього 5 батальйонів. Комендантом гарнізону Полтавської фортеці було призначено Олексія Келіна [22, с. 17].

Чисельність московської залоги у Полтаві на початок облоги дослідники постійно завищують. Називаються числа від 4 до 5 тисяч осіб. Найчастіше – 4182 особи. До них також додають 91 пушкаря та 2600 «озброєних» полтавців [20, с. 290].

За штатами 1708 року двобатальйонний московський полк разом з нестройовими чинами нараховував 1497 осіб [16, с. 62]. Штатна кількість однобатальйонного Белгородського полку нам невідома. Можна припустити, що вона була такою, як і у лінійному батальйоні піхотного полку, тобто 600 осіб плюс, так звані нестройові чини. У разі повної укомплектованості трьох полків залоги, у фортеці мало б перебувати майже 3750 осіб, з яких військовослужбовцями було б тільки 3000 осіб. Всі інші, – то так звані «заротні чини»: писарі, візники, цирульники, майстри, денщики, лікарі, фіскалі, комісари, музики, священики, про-

віантмейстери, квартирмейстери, аудиторі, обозні, теслі, ковалі, пушкарі.

Ні у шведській, ні у московській армії полки не були повністю укомплектованими. Бойові втрати, хвороби, дезертирство, відрядження призвели до того, що на момент Полтавської битви московські піхотні батальйони в середньому нараховували по 425 осіб замість штатних 600 [16, с. 64].

Щодо кількісного складу Тверського, Устюзького та Белгородського полків можна навести числа близькі до реальних. Збереглася відомість, у якій вказана кількість особового складу у полках дивізії генерала А. Рєпніна станом на 26 листопада 1708 року. Згідно даних, занесених у цю відомість, майже за півтора місяці до прибуття у Полтаву, Тверський піхотний полк нараховував 1041 осіб, з яких 6 були ротними писарями і 21 барабанщиками, всі інші – штаб-, обер-,унтер-офіцери та солдати. Не всі солдати мали на озброєнні рушниці. У складі полку було 144 пікінери.

Устюзький піхотний полк нараховував 788 осіб, у тому числі 8 ротних писарів та 14 барабанщиків. Пікінерів було 89.

«Заротних чинів» у Тверському і Устюзькому полках було по 138 осіб – разом 276.

Поза межами полків перебували 521 особи (152 у Тверському та 369 в Устюзькому полках) [8, с. 32–33].

Про кількісний склад Белгородського гарнізонного полку підполковника Г. Рєп'єва можна дізнатися з «Відомості про облогу м. Полтави військами Карла XII і оборону міста комендантом Олексієм Келінім та наказним полковником Олександром Чуйкевичем» від 25 серпня 1709 року. У документі є запис, датований 30 січня 1709 року, про видачу муки на 530 вояків полку Г. Рєп'єва [22, с. 17]. Це число дає підстави говорити, що Белгородський полк перед початком облоги Полтави мав у своєму складі саме 530 осіб.

Отже, якщо тепер порахувати увесь особовий склад московської залоги фортеці Полтава разом з «заротними чинами», але без хворих і відряджених, отримаємо число 2635 осіб. Якщо навіть припустити, що на час облоги Полтави у Тверський та Устюзький полки повернулися усі їхні хворі та відряджені, і при цьому вказані полки не понесли нових втрат, то чисельність московської залоги могла бути не більшою 3156 осіб.

Залишається невідомою кількість артилеристів та гренадерів. Для обслуговування 28 фортечних гармат невеликих калібрів, артилеристів

могло бути кілька десятків. З гренадерами ситуація складніша. У 1708 році Тверський полк передав свою гренадерську роту гренадерському полку А. Рєпніна [27, с. 63], відповідно Устюзький полк свою гренадерську роту передав гренадерському полку Білса [27, с. 64]. З історичних джерел відомо, що під час оборони фортеці московити застосовували і гранати, і гренадерів. Про застосування гранат свідчать шведські джерела [7, с. 260], а про використання в бою гренадерів – московські. Так 4 червня 1709 року полковник О. Келін направив у бій проти шведів дві гренадерські та дві мушкетерські роти, з чого можна зробити висновок, що гренадерські роти Тверському та Устюзькому полкам все ж були повернуті або створені нові [12, с. 478]. Якщо навіть припустити, що московські полки були повністю укомплектованими, то разом з артилеристами залога фортеці Полтава все одно не перевищила б 3,5 тисячі осіб.

Артилерія фортеці, як вже було сказано, складалася з 28 гармат, найбільшими з яких були 3 трьохфунтові [11, с. 464]. До 8 гармат, які Полтава мала у грудні 1708 року й наявність яких тоді засвідчив бригадир О. Волконський, було додано 14 гармат, зібраних по сотнях Полтавського полку та ще по 3 гармати, які виділили О. Меншиков та генерал-майор фон Шаумбург [24, с. 29]. Цікаво, що «власні» гармати, які додавалися кожному піхотному батальйону, Тверський та Устюзький полки залишили в Охтирці [14, с. 63].

Розлючений падінням Веприка, Петро I під страхом смерті вимагав від офіцерів залоги обороняти фортецю до останнього солдата і ні за яких умов не здавати її шведам [2, с. 20]. Мирні жителі Полтави волею московського царя стали заручниками московитів. Навесні 1709 року шведська армія наблизилася до Полтави. Королівська штаб-квартира розмістилася у Великих Будишах. Шведи вели таємні перемовини з полтавським полковником Іваном Левенцем, який обіцяв їм допомогти оволодіти Полтавою. Московити про це дізналися і арештували І. Левенця [18, с. 79–80]. Для Карла XII важливо було облогою фортеці затримати московські війська на лінії Ворскли, відкрити шлях на південь до Дніпра, і дочекавшись прибуття союзників: поляків, запорожців, кримських татар – викликати Петра I на «генеральну баталію», якої до цього московський цар усіяко унікав. І головне – Полтава була єдиною фортецею, яка з півдня перекривала зв'язок шведів з усіма переліченими вище союзниками.

Будь-яка облога починається з блокування фортеці. Разом із командиром Далекарлійського піхотного полку полковником Густафом Генріком Сігротом король Карл XII кілька разів їздив до Полтави на ре-

когносцировку. Шведи помітили, що внаслідок весняної повені зі сходу Полтава була повністю блокована водами річки Ворскли. Із заходу до міста можна було потрапити тільки через проїзд у зовнішньому захисному валу. Король вирішив, що, встановивши контроль над цим в'їздом, він повністю блокує місто. 6 квітня 1709 року перед валом шведи збудували земляне укріплення, якому дали назву «Еллербург», за прізвищем командира його залоги гвардійського капітана Еллера. Укріплення зайняла, підсилена кіннотою, рота піших гвардійців [18, с. 80].

Коли з'явилася загроза облоги Полтави, О. Келін наказав спалити передмістя, яке лежало між фортецею та зовнішнім захисним валом [15, с. 448].

Вранці 15 квітня 300 московитів та 200 місцевих жителів напали на «Еллербург». Після короткого бою нападники відступили до фортеці, залишивши на полі бою близько пів сотні загиблих [7, с. 254]. Після інциденту біля «Еллербурга» про масову участь полтавців у так званій «героїчній обороні» фортеці жоден достовірний документ того часу не згадує.

17 квітня з фортеці до шведів перебіг поручик артилерії. Він повідомив важливу інформацію про довжину фортечних валів та про наявність всередині Старої Полтави всього одного колодязя. Основне джерело води – річечка Мазурівка – протікала по яру, ближче до однойменного передмістя. Таким чином, захопивши Мазурівку і взявши під контроль водопостачання Полтави, шведи могли розраховувати на швидку капітуляцію залоги фортеці [18, с. 86].

25 квітня з Великих Будищ через Жуки під Полтаву прибув Далекарлійський піхотний полк. Свій облоговий табір далекарліїці облаштували на південний схід від фортеці – у долині, де протікає річечка Чоренька. Згодом до далекарліїців приєдналося ще кілька полків. Це була колона (дивізія) генерал-майора Акселя Спарре. Вона отаборилася на Кобищанській горі вздовж однойменного яру. Біля піхоти розмістилася і частина сил артилерійського полку. Поруч стали запорожці, хоча більшість із них знаходилась у Жуках.

З протилежного боку фортеці, біля Хрестовоздвиженського монастиря, зупинилися королівські піші гвардійці. Навколо Полтави виникло дві групи військ з умовними назвами: на південь від фортеці «Полтавська», а на північ – «Монастирська». Перша з них в основному займалася облогою, а друга (з другої половини травня) – обороною правого берега Ворскли навпроти фортеці. Сам шведський король, прибувши під Полтаву з Великих Будищ, перебував у «Полтавській» групі – в об-

логовому таборі Далекарлійського полку [7, с. 259]. Біля Жуків залишились кілька піхотних та кінних полків, а також союзні українські війська на чолі з гетьманом І. Мазепою та кошовим отаманом К. Гордієнком [29, К. 24].

Шведи помітили, що повинь дещо спала і з-під води з'явився міст, який з'єднував лівий та правий береги Ворскли. Біля нього негайно було встановлено пост, а сам міст розібрано [7, с. 255].

Ще один важливий пост було встановлено на Кобищанській горі — якраз навпроти фортеці [7, с. 255].

Тепер можна було переходити до другого етапу облоги — «формальної атаки». Для її проведення на фортечних укріпленнях обиралася точка, до якої вночі з безпечного місця підводилося кілька зигзагоподібних траншей — апрошів. Для оборони «атаки» одночасно з апрошами викопували три лінії траншей, паралельних фортечній стіні. Їх називали «паралелями». Остання, третя паралель, проходила безпосередньо біля фортечного рову. Правила ведення такої «правильної» облоги були розроблені французьким маршалом Себастьяном Вобаном [28, с. 62].

Керувати «відкриттям» траншей Карл XII доручив генерал-квартирмейстеру шведської армії полковнику Акселю Юленкруку, якого король називав «маленьким Вобаном». Для небезпечної роботи було виділено 400 запорожців та 600 шведів. Траншеї відкрили в ніч із 1 на 2 травня. З цього часу і розпочалася облога фортеці [11, с. 256].

Атаку А. Юленкрук вирішив вести на відрізок укріплень між горнверком з Мазурівською проїздною баштою та напівкруглим укріпленням — ронделем. Пізно увечері 1 травня робітники, призначені для відкриття траншей, під охороною солдатів лейб-гвардії та Далекарлійського полку вийшли з невеликого лісу на еспланаду перед фортечною стіною. Разом із собою усі несли спеціальні захисні в'язанки хворосту — фашини та тури, тобто плетені з лози високі циліндричні кошики, які наповнювали землею і з яких потім будували бруствер. У першу ж ніч «відкрили» дві паралелі та комунікаційні лінії між ними. Третю паралель та зигзагоподібну апрошу до неї добудовували вже вдень та у наступну ніч [18, с. 92].

Після відкриття траншей зазвичай встановлювали облогову артилерію. Вона повинна була робити пролом у фортечній стіні, в який потім заходила штурмова колона. У шведів під Полтавою великокаліберної облогової артилерії не було взагалі, але навіть, коли б вона і була, то користі з неї було б мало. Полтава була земляною фортецею, тож замість того, щоб робити пролом, як у випадку з кам'яними куртинами, гарматні ядра просто поглинались би валом.

3 травня перед світанком А. Юленкрук запропонував Карлу XII дати наказ піхоті йти на штурм. Король відмовився. Він наказав А. Юленкруку перейти рів за допомогою «тихих сап», викопати під валом міну (спеціальну камеру для закладання вибухівки), начинити її порохом і, підірвавши міну, зробити у валу прохід для піхоти. Через кілька днів міна була готова. Карл XII на той час знаходився під Опішнею, а дати наказ на підрив міни та штурм фортеці шведські генерали без короля не наважилися. Ця затримка призвела до того, що обложені встигли зробити власний підкоп, через який поцупили у шведів порох [18, с. 94]. За шведськими джерелами таких випадків викрадення московитами пороху було три [6, с. 242].

8 травня, повернувшись під Полтаву, король наказав своїм гвардійським гренадерам без підриву міни «захопити палісад» – відрізок першої фортечної оборонної лінії, яка включала у себе гласис, прикритий шлях з палісадом та контрескарп. Після 3-годинного бою завдання було успішно виконане. У бою взяло участь 80 шведських гренадерів. Шестеро з них було вбито, десятеро – поранено [7, с. 257].

До середини травня шведам та запорожцям вдалося закріпитися вже на території самої Полтавської фортеці. Захоплений плацдарм поступово розширювався в бік Мазурівської башти. З цією метою кароліни випалювали палісад, а запорожці під керівництвом шведських інженерів вели земляні роботи. Власний палісад союзники встановлювали вже за земляним валом. Невдалою виявилася спроба знищити Мазурівську башту [7, с. 261]. Артилерія через брак пороху задіявалася відносно слабо, хоча у перші дні облоги шведи і кидали на місто по 5 бомб на добу [10, с. 463]. Відомо також про кількагодинний обстріл фортеці з двох артилерійських батарей 14 травня [7, с. 257] та вогонь, що здійснювався з батарею біля Хрестовоздвиженського монастиря [25, с. 102]. Скоріше за все це було бомбардування, яке велося з мортир.

Відомі випадки широкого застосування артилерії московською армією, яка зосередилася на лівому березі річки Ворскли. Так 15 травня артилерія прикривала переправу через річку Ворсклу загону О. Головіна та створювала шумовий ефект навколо цієї переправи [7, с. 257]. У ніч з 18 на 19 травня москвити обстріляли Хрестовоздвиженський монастир [7, с. 259], а в ніч з 15 на 16 червня вони прикривали переправу своїх військ навпроти Полтавської фортеці. Внаслідок протидії з боку шведської артилерії переправитись їм тоді не вдалося [7, с. 264]. Цікаво, що 30 травня у день народження московського царя Петра I, москвити відсалютували на його честь 216 пострілами з 72 гармат [7, с. 261].

За допомогою порожніх бомб, у які вкладалися листи, обложені московити налагодили зв'язок з основними силами, які стояли за річкою Ворсклою. Через недоліти бомб важливі донесення іноді діставалися шведам у якості трофеїв [7, с. 260].

Відступивши вглиб фортеці, московити вкрилися за захисними лініями барикадного типу. Двори та хати полтавців, за взятими шведами укріпленнями, московити випалили. Невдоволені появою нових «господарів», полтавці кидали у шведів каміння, дрючки, гнілі овочі, дохлих собак та котів. Одного разу мертвим котом влучили навіть у короля [7, с. 260].

Дуже активно велася снайперська війна. У шведів снайперами були їхні союзники запорожці. Маючи на озброєнні нарізну зброю, запорожці кожного дня вбивали по кілька московитів, але при цьому вони і самі зазнавали значних втрат [7, с. 257].

Іноді обложені робили небезпечні вилазки на позиції шведів [7, с. 258].

У середині травня до Полтави підійшли війська корпусу О. Меншикова. Московити отаборилися за річкою Ворсклою навпроти фортеці.

15 травня залога Полтавської фортеці суттєво поповнилася за рахунок 3 х піхотних батальйонів чисельністю 1200 осіб, якими командував бригадир Олексій Головін. Очевидно, вважаючи, що це провокація, король заборонив шведам атакувати московитів, і ті без проблем зайшли у фортецю. Солдати О. Головіна принесли облоženим порох та інші боеприпаси [7, с. 258].

Щоб подібне не повторилось, Карл XII наказав збудувати навпроти місця переправи редути у формі шестикутної зірки, який було названо «Штерншанець». Пізніше вздовж течії Ворскли на правому березі шведи збудували цілу лінію укріплень, до якої входило ще кілька редутив. Відповідно московити на лівому березі збудували власну лінію, за допомогою якої безуспішно намагалися переправитися, щоб «налагодити комунікацію» з фортецею і зняти з неї облогу.

Оборону у «Штерншанці» зайняли 200 солдатів Кальмарського полку, якими командував підполковник Сільверспарре. 17 травня О. Головін на чолі загону піхотинців напав на «Штерншанець», але був розбитий. Сам бригадир потрапив до шведів у полон. Сільверспарре отримав смертельне поранення [7, с. 258].

Із середини травня облогу Полтавської фортеці здійснювали 5 шведських піхотних батальйонів загальною чисельністю близько 2,5 тис. осіб і запорожці кошового отамана Костя Гордієнка. На чергування в

облогові траншеї заступали через добу, тож одночасно там знаходилось близько 1200 солдатів та офіцерів.

З настанням сутінків Карл XII частенько приходив в облогові траншеї, де любив поговорити зі своїми солдатами та офіцерами. Звідси він уважно спостерігав за фортецею, а перед світанком повертався до своєї штаб квартири.

У кінці травня до корпусу О. Меншикова приєднався корпус Бориса Шереметева, а на початку червня під Полтаву прибув і сам московський цар Петро I [3, с. 201].

16 червня вночі московити відразу у трьох місцях спробували переправитися на правий берег Ворскли. Біля села Петрівки на відстані 12 кілометрів на північ від Полтавської фортеці ця спроба була вдалою.

Вранці 16 червня в бою біля села Нижні Млини у ліву ступню був поранений Карл XII. Ногу королю лікарі врятували, але через рану, що погано загоювалась, у день Полтавської битви він не зміг повноцінно очолити свою армію [7, с. 265].

Захоплений московитами плацдарм біля Петрівки дав їм змогу через 4 дні переправити тут усю московську армію.

Карл XII вирішив, що після переправи Петро I піде на шведів, щоб нарешті дати їм довгоочікувану «генеральну баталію». Готуючись до бою, шведський король зібрав під Полтавою усю свою армію. 21 червня він вишикував союзні сили в одну кількакілометрову лінію. Майже усі полки, які брали участь в облозі, теж були поставлені у цю лінію. В облогових траншеях залишився тільки Крунуберзький та Седерманландський полки, а також запорожці [7, с. 266].

Переправившись на правий берег Ворскли, Петро I не поспішав давати шведам «генеральну баталію». Замість атаки і бою він почав окопуватись. Незважаючи на те, що всередині фортеці вже не вистачало продовольства, боєприпасів, ліків, цар наказав О. Келіну по можливості триматися до липня. У випадку, якщо облога і до того часу не буде знята, О. Келін мав вивести з фортеці за Ворсклу залогом та все чоловіче населення. Саму ж Полтаву московити мали вночі спалити. Щоб полтавці не запідозрили нічого поганого, їм мали сказати, що чоловіки підуть в атаку на шведські окопи [4, с. 217]. Правда, до цього справа не дійшла, бо вранці 27 червня шведи самі напали на московитів – відбулася Полтавська битва.

На думку російського історика Павла Кротова, залогом Полтавської фортеці у день битви не перевищувала 2334 особи [26, с. 256]. В облогових укріпленнях шведів знаходилися 1100 каролінів та запорожці [16, с. 66].

Бойові дії під стінами Полтави у день Полтавської битви розпочалися з того, що солдати О. Келіна не дали розбитим біля Яківчанського лісу підрозділам генерал-майора Карла Густафа Роса пройти до облогових траншей під Полтавою. Після цього московити полонили 40 шведських вояків, які охороняли «Штерншанець» та примусили відступити до облогових траншей ще 2 невеликі загони шведів. В облогових траншеях розпочався кривавий бій, який проходив із перемінним успіхом. Пропозицію московитів здатися шведи відкинули, не повірили вони і в те, що «генеральна баталія» шведами програна. Облогові траншеї кароліни покинули тільки після того, як отримали королівський наказ відступити до обозу. Коли шведи пішли, московити не стали їх переслідувати [21, с. 256].

Облога фортеці Полтава розпочалася 1 травня і тривала майже 2 місяці – до завершення Полтавської битви 27 червня 1709 року. Шведи фортецю не штурмували. До цього часу ми не знаємо точного числа втрат, яких під час облоги зазнали обидві сторони. Також ми не знаємо, скільки загинуло мирних жителів Полтави, які, по суті, стали заручниками О. Келіна, скільки з них дійсно допомагали московитам [9, с. 421]. З роками події облоги фортеці і Полтавської битви обростали численними міфами і легендами. Полтава стала потужним засобом імперської пропаганди та символом «слави русского оружия».

Список використаних джерел

1. 2878. Указ князю Александру Григорьевичу Волконскому / Письма и бумаги императора Петра Великого. Т. 8. Вып. 1. М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1948. С. 327.
2. 2972. Января 12. К комендантам / Письма и бумаги императора Петра Великого. Т. 9. Вып. 1. М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1950. С. 20–21.
3. 3218. Июня 4. К Алексею Степановичу Келину / Письма и бумаги императора Петра Великого. Т. 9. Вып. 1. М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1950. С. 201.
4. 3240. Июня 19. К Алексею Степановичу Келину / Письма и бумаги императора Петра Великого. Т. 9. Вып. 1. М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1950. С. 216–217.
5. № 274. Щоденник камергера Карла XII Густава Адлерфельда про перебування шведів в Україні / Україна доби Івана Мазепи. 1708–1709 роки в документальних джерелах // Упоряд. Сергій Павленко. К.: Мистецтво, 2019. С. 210–219.
6. № 280. З мемуарів Адама Левенгаупта (1708–1709) / Україна доби Івана

- Мазепи. 1708–1709 роки в документальних джерелах // Упоряд. Сергій Павленко. К.: Мистецтво, 2019. С. 239–242.
7. № 282. Зі щоденника Роберта Петре (березень–червень 1709 р.) / Україна доби Івана Мазепи. 1708–1709 роки в документальних джерелах // Упоряд. Сергій Павленко. К.: Мистецтво, 2019. С. 248–266.
  8. № 36. В пехотных полках дивизии господина генерала князя Репнина обретающихся ныне на лицо штаб, обер и унтер офицеров, и солдат, и заротных чинов, и в командированье в городах у дел, и за болезнями, и у надмотру их и что в маршу из Смоленска до Брянска и до Трубчевска бежало Ноября по 26 число 1708 году / Труды императорского Русского Военно-исторического общества. Том III. Документы Северной войны. Полтавский период (ноябрь 1708 г. – июль 1709 г.) / А. К. Байов. СПб.: ТирВио, 1909. С. 32–33.
  9. № 378. 1708 г. ноября 25. Донесение бригадира Ф. В. Шидловского Г. И. Головкину о переходе полтавской старшины на сторону Мазепы и о попытке жителей Полтавы помешать этому / Северная война 1700–1721 г.г. К 300-летию Полтавской победы. Сборник документов // Л. Г. Бескровный, Г. А. Куманев. М.: Объединённая редакция МВД РФ; Кучково поле, 2009. С. 421.
  10. № 421. 1709 г. Мая 5. Донесение А. Д. Меншикова Петру I о приходе с пехотой р. Ворскле, блокаде шведами Полтавы и действиях русских партий под Полтавой / Северная война 1700–1721 г.г. К 300-летию Полтавской победы. Сборник документов // Л. Г. Бескровный, Г. А. Куманев. М.: Объединённая редакция МВД РФ; Кучково поле, 2009. С. 462–463.
  11. № 422. 1709 г. Мая 7. «Ведомость артиллерии, что в Полтавской крепости обретається» / Северная война 1700–1721 г.г. К 300-летию Полтавской победы. Сборник документов // Л. Г. Бескровный, Г. А. Куманев. М.: Объединённая редакция МВД РФ; Кучково поле, 2009. С. 464.
  12. № 433. 1709 г. июня 4. Донесение коменданта г. Полтавы А. С. Келена А. Д. Меншикову о бое части полтавского гарнизона со шведами / Северная война 1700–1721 г.г. К 300-летию Полтавской победы. Сборник документов // Л. Г. Бескровный, Г. А. Куманев. М.: Объединённая редакция МВД РФ; Кучково поле, 2009. С. 478.
  13. № 46. Бригадир Волконский – А. Д. Меншикову / Труды императорского Русского Военно-исторического общества. Том III. Документы Северной войны. Полтавский период (ноябрь 1708 г. – июль 1709 г.) // А. К. Байов. СПб.: ТирВио, 1909. С. 43.
  14. № 61. Ведомость / Труды императорского Русского Военно-исторического общества. Том III. Документы Северной войны. Полтавский период (ноябрь 1708 г. – июль 1709 г.) // А. К. Байов. СПб.: ТирВио, 1909. С. 62–63.
  15. № 612. 1721, березня 4. Про випалення передмістя Полтави 1709 р. та

- його залюднення / Україна доби Івана Мазепи. 1708–1709 роки в документальних джерелах // Упоряд. Сергій Павленко. К.: Мистецтво, 2019. С. 448.
16. Васильев А. О составе русской и шведской армий в Полтавском сражении / Военно-исторический журнал. 1989. № 7. С. 62–67.
  17. Востоков А. Полтавский полковник Иван Черняк / Киевская старина. 1889. Т. 27. № 10. С. 1–17.
  18. Гилленкрот А. Сказание о выступлении его величества короля Карла XII из Саксонии и о том, что во время похода к Полтаве, при осаде её и после случилось / Военный журнал. 1844. № 6. С. 1–105.
  19. Гольденберг Л. Картографические источники о военных действиях в 1708–1709 г. / Полтава. Сборник к 250-летию Полтавского сражения. М.: АН СССР, 1959. С. 363–388.
  20. Дневник военных действий Полтавской битвы / Труды императорского Русского Военно-исторического общества. Том III. Документы Северной войны. Полтавский период (ноябрь 1708 г. – июль 1709 г.) // А. К. Байов. СПб.: ТИРВио, 1909. С. 261–315.
  21. Енглунд П. Полтава: розповідь про загибель однієї армії. Харків: Фоліо; Стокгольм: Шведський інститут, 2009. 348 с.
  22. Иванюк С. Забытый 5-ый батальон. К вопросу о гарнизоне Полтавской крепости в 1709 г. / Вестник Волгоградского государственного университета. 2014. Сер. 4, Ист. № 1. С. 13–21.
  23. Иванюк С. «Около города всего сам осмотрел»: действия бригадира А. Г. Волконского как организатора обороны полтавской крепости / Труды Государственного Эрмитажа: Петровское время в лицах. Материалы научной конференции. СПб.: Издательство Государственного Эрмитажа, 2019. С. 148–157.
  24. Иванюк С. Усиление артиллерийского парка Полтавской крепости зимой 1708 – весной 1709 года / Вестник Волгоградского государственного университета. 2020. Серия 4, История. Регионоведение. Международные отношения. № 1. С. 22–23.
  25. Крман Д. Итинерарий / Вопросы истории. 1976. № 12. С. 96–111.
  26. Кротов П. Битва под Полтавой. Начало Великой России. Санкт-Петербург: Фонд содействия реставрации памятников истории и культуры «Спас», Лики России, 2014. 568 с.
  27. Рабинович М. Полки петровской армии 1698–1725. М.: Советская Россия, 1977. 112 с.
  28. Яковлев В. Эволюция долговременной фортификации. М.: Государственное военное издательство, 1931. 285 с.
  29. Generalstaben: Karl XII på slagfältet. Kartor och plancher (Карти Шведського Генштабу) Stockholm, 1918. «Plan af Belägringen och Battaillen wid Pultava.» Med beskrivn. Ritad av A. Gyllenkrok. Delv. Akv. Tuschrift. 145x405. (I handskr. Nordin 913 bl. 321).

Оксана Сальнікова,
завідувачка відділу
охорони культурної спадщини
ДІКЗ «Поле Полтавської битви»

Історія відновлення другого редуту поперечної лінії на полі Полтавської битви

Загальновідомий факт, що під час Полтавської битви 27 червня 1709 року московські війська застосували на полі під Полтавою земляні укріплення – редути. Цих фортифікаційних споруд, за планом Петра I, було збудовано 10 (6 – в поперечній лінії та 4 – в поздовжній). Після закінчення битви почалася меморіалізація поля. Згодом, було побудовано пам'ятник на братській могилі воїнів московської армії та зведено церкву св. Самсонія. Але розташування системи редутів лишалося поза увагою місцевої влади. Тільки на початку ХХ століття, під час підготовки до святкування 200-річчя Полтавської битви, було прийняте рішення ознакувати місця московських фортифікаційних споруд. 1909 року місця розташування петровських редутів відмічено бетонними обелісками. Готуючись до відзначення 230-річчя битви (1939 р.), старі споруди змінили на нові бетонні.

Сьогодні побутує думка, що другий редут поперечної лінії було відновлено ще в 50-х роках ХІХ століття кадетами Петровського Полтавського кадетського корпусу. Така інформація вперше з'явилася в путівнику Я. Іванюка та А. Ростовського «Заповідник Поле Полтавської битви» [3, с. 75]. Автори стверджували, що вперше редут відновили 1909 року, а 1953 – його відреставрували. На сьогодні можна з упевненістю стверджувати, що автори припустилися помилки. Можливо, вони спиралися на працю І. Павловського «Битва под Полтавою», яка вийшла друком 1909 року в С. Петербурзі. В цій книзі знаходимо зображення частини фортифікаційної споруди. Під рисунком підпис, що редут відновлений 1854 року кадетами Петровського Полтавського кадетського корпусу [7, с. 37]. На самому малюнку є текст доволі не розбірливий. Та нам вдалося його прочитати. Він повідомляє, що відновлено було не редут, а редан з флангами, які є складовими другого укріпленого табору московської армії [7, с. 36]. Отже, мова ні про який відновлений редут в 50-х роках ХІХ століття не йде. Підтвердженням цього є і картографіч-

ний матеріал. Так на карті 1856 року роботи Кобелькова [4] редут відсутній, а відновлений ретраншемент другого табору позначений. Також на карті Кусова Міхельсона 1909 року [5] позначено тільки редан, редуту немає. Ознаковані тільки місця розташування редутів – замальовані обеліски.

Грунтовним підтвердженням відсутності відновленого редуту в першій половині ХХ століття є й аерофотознімки. Це знімки зроблені 29 липня 1941 року льотчиком Люфтваффе [6]. На цих фото можемо бачити, що на місці, де зараз знаходиться другий відновлений редут, відсутні земляні споруди. Натомість є об'єкти, які більше схожі на житлові будинки або промислові приміщення.

Після закінчення радянсько–німецької війни було підняте питання про створення заповідника «Поле Полтавської битви» та реставрацію пам'ятників, присвячених Полтавській битві. В 1949 році групою архітекторів, на чолі з Л. Вайнгортом, розроблено проєкт по створенню музею історії Полтавської битви, реставрації існуючих пам'яток та створення нових, зокрема другого редуту правого крила поперечної лінії в натуральну величину [1].

Була проведена масштабна за обсягом робота по втіленню в життя запланованих заходів. Так, в 1950 році в технічних документах з реставрації пам'ятників та впорядкування поля Полтавської битви зазначено, що є потреба у спорудженні редуту [2, с. 7].

Робота над відновленням редуту тривала три роки і в 1953 році була остаточно завершена. Підтвердженням цього є архівні документи з наукового архіву Державного історико-культурного заповідника «Поле Полтавської битви» [9, 10, 11, 12].

Починаючи з 1955 року, науковці музею у своїх наукових роботах зазначають, що редут заново відбудований в 1953 році [8, с. 59]. З 1959 по 1984 рік ця ж інформація фігурує в путівниках про пам'ятні місця Полтавської битви.

Отже, відновленням другого редуту в ХІХ століття не займалися, а роботи по відбудові цієї фортифікаційної споруди проводилися в 50-х роках ХХ століття. Ці факти підтвержені архівними документами.

Список використаних джерел

1. Генеральный план Поля Полтавской битвы (проектное задание) (в 2–х томах) / Михайловский И., Вайнгорт Л., Александрова М., Вероцкий Д., Шмульсон И., Осадчий П. К.: Управление по делам архитектуры при

- Совете Министров УССР, трест «Строймонумент», архитектурно-проектная мастерская, 1949. Архів ДІКЗ «Поле Полтавської битви». Ф. 2. Оп. 1. Спр. 26.
2. Генеральная смета на восстановление музея истории Полтавской битвы в ценах 1950 г. (действующих с 1.07.1950 года). 20.10.1950 г. Архів ДІКЗ «Поле Полтавської битви». Ф.2. Оп.1. Спр.5. Арк. 5.
  3. Іванюк Я., Ростовський А. Заповідник «Поле Полтавської битви»: Путівник. Х.: Прапор, 1986. 96 с.
  4. Кобельков. План города Полтавы с окрестностями (1857). URL: <https://sok.riksarkivet.se/arkiv/PprU0xliL4EuSRyBq4grU6>.
  5. Кусов, Михельсон. План современных окрестностей г. Полтавы, заключающий место переправы армии Императора Петра I через р. Ворсклу и поля сражения 27 июня 1709 г. Фонди ДІКЗ «Поле Полтавської битви», КН – 85 оф.
  6. Місця розташування десяти обелісків на німецькому аерофотознімку 1941 р. URL: <https://oldmaps.dp.ua/poltava/#15/49.6286/34.5427>.
  7. Павловский И. Битва под Полтавой. С.-Петербург. 1909. 243 с.
  8. Путеводитель по экспозиции государственного музея, историческим местам и памятникам Полтавской битвы. Х.: Издательство Книжной палаты УССР, 1954. 72 с.
  9. Регистрационная карта № 72 подконтрольного объекта строительства. 15.02.1952 г. Архів ДІКЗ «Поле Полтавської битви». Ф. 2. Оп. 2. Спр. 3. Арк. 7.
  10. Справка. Технические проекты утверждены по следующим объектам строительства и затрат. 12 января 1951 г. Архів ДІКЗ «Поле Полтавської битви». Ф. 2. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 5.
  11. Справка. Технические проекты утверждены по следующим объектам строительства и затрат. 21 января 1953 г. Архів ДІКЗ «Поле Полтавської битви». Ф. 2. Оп. 1. Спр. 6. Арк. 5.
  12. Технический проект Генерального плана «Поле Полтавської битви». Пояснительная записка./ Михайловский И., Вайнгорт Л., Медгауз И. К.: Управление по делам архитектуры при Совете Министров УССР, трест «Строймонумент», архитектурно-проектная мастерская, 1950. Архів ДІКЗ «Поле Полтавської битви». Ф. 2. Оп. 1. Спр. 28.

Олег Безверхній,
військовий історик,
краєзнавець,
член військового товариства Швеції

На полі Полтавської битви вирощують свиней. Сховище для хімікатів у кургані над полеглими: преса обурена (від кореспондента NDA)

Aftonbladet 10 вересня 1937 р.

Російський, сповнений величі фільм «Петро I», який досі демонструється у переповнених залах п'ятнадцяти кінотеатрів Москви, оживив дрімотні патріотичні почуття і віродив патріотизм, що навряд чи існував за часів імперії. Нова радянська «Пісня про Батьківщину» серйозно загрожує витіснити «Інтернаціонал». Советська преса часто говорить про славу історію радянського народу, відновлюють та повертають із забуття пам'ятники старовини і меморіали. У зв'язку із цим, газети, зокрема «Правда» та «Известия», публікують сповнені гіркоти статті, кожна з яких звертає увагу читачів на жахливий вандалізм, щодо історичних пам'ятників і витворів мистецтва.

Завдяки історичним знанням, набутим росіянами за допомогою фільму «Петро I», великий інтерес почали викликати місця, де предки перемагали і проливали кров за свою батьківщину Багато паломників відвідали священні місця, про які згадується у фільмі. Особливо це стосується Полтави. Втім, розчаровані туристи у своїх листах до газет, скаржились на занедбаний стан і жахливу байдужість до цих священних пам'ятних місць. Один із працівників «Правди», який був переконаний, що автори листів не перебільшували, зараз розібрався з цим питанням, і газета надрукувала обурливу статтю, в якій вимагає відшкодувати заподіяну шкоду та відновити пошкоджені пам'ятки історії.

Численні екскурсії, що прибули до Полтави, щоб відвідати місце великої битви, у якій росіяни перемогли шведів, поверталися додому з почуттям гіркоти і розчарування. Поле, де відбувся бій, розташоване на відстані 5–6 км. на північ від Полтави. Місто за останні роки розширилось і незабаром наблизиться до середини поля, де знаходиться братська могила російських воїнів. Безпосеред-

ньо біля могили «розмістили» науково-дослідний інститут свинарства. Ця установа, пише газета, виявляє суто злочинне презирство до старовинних пам'яток та славної історії російського народу. Директор інституту Михайлов у великому могильному кургані розмістив склад для зберігання різноманітних хімічних речовин, таких як їдкі кислоти, тощо. Кислоти та гази, що там утворюються, зруйнували мармур та граніт меморіалу, встановленого на кургані. Поруч з могилою російських воїнів був побудований музей, де зберігались історичні предмети російсько–шведської війни, особливо ті, що стосуються битви під Полтавою. Знайдені місця розташування старих редутів були позначені мармуровими колонами. Зараз вони у жахливому стані, зазначає газета. Деякі з них повністю зруйновані та вивітрені.

У Полтаві є міський музей. Однак директор цього музею Скробот (директор Полтавського Історико-краєзнавчого музею 1935–1941 рр. Іван Гнатович Скробот – О. Б.) непридумавнішого кращого, ніж помістити цінні експонати, пов'язані з Полтавською битвою, у затхлий підвал, де вони недоступні відвідувачам, що таким чином даремно відвідують святе для них місце.

Винні у цьому, звісна річ, «вороги народу».

Як відомо, завдяки директивам Москви, останні 18 років Росія нехтувала своєю історією, і люди з презирством говорили про все, що було раніше. Найвидатніших особистостей в історії країни зневажали та висміювали, а Полтавська міська рада лише виконувала розпорядження.

Злочин саме полягає в тім, що вони не розуміють потреби швидко змінюватись і рухатись у відповідності до нових політичних вимог, і тепер вони мають поплатитись за це.

Євгенія Стороха,
провідний науковий співробітник
Полтавського літературно-меморіального
музею І. Котляревського

Нарис І. Ф. Павловського «І. П. Котляревський»: специфіка та особливості

У II-й половині XIX століття утворився досить значний масив критичної літератури, присвяченої Іванові Котляревському – від С. Стебліна-Камінського, І. Срезневського, В. Пассека, О. Терещенка, П. Куліша до О. Бодяньського, В. Бучневича, В. Горленка, М. Петрова, О. Пипіна, М. Дашкевича, Б. Грінченка, Г. Коваленка, П. Житецького та інших.

Ці науковці значно розширили горизонти уявлень про особистість поета та його творчість. Всі вони були вченими і дослідниками. Але краєзнавець серед попередньої когорти був один – Василь Горленко. Та й той цікавився, у першу чергу, мистецтвом – точніше, кобзарями.

Іван Францович Павловський розумів, що працями названих дослідників тема документів і матеріалів щодо життєпису І. П. Котляревського не вичерпана. Наприкінці XIX століття він вже веде дуже активні пошуки в архіві Полтавського губернського земства. Починаючи від 1902 року, історик публікує у журналі «Київська Старовина» та у «Працях Полтавської вченої архівної комісії» свої знахідки. І. Павловський був першовідкривачем двох листів І. Котляревського до генерал-губернатора князя Я. Лобанова-Ростовського від 12.08.1812 р. та 20.08.1812 р., листа князя М. Рєпніна до Наказу громадської опіки від 12.09.1827 р. про призначення І. Котляревського попечителем благодійних закладів, чотирьох звернень І. Котляревського до Наказу громадської опіки у різних справах, листа лікарської управи про стан здоров'я поета від 14.08.1834 р. Все це ділові папери, що дають уявлення про поета як про очільника Будинку виховання дітей бідних дворян та попечителя благодійних закладів.

Безумовно, це незаперечний і цінний внесок у створення літопису долі нашого видатного крайнина.

Окрім віднайдених першоджерел, І. Павловський опрацьовував і публікував матеріали про заснування першого полтавського театру та викуп Михайла Щепкіна з кріпацтва, про призначення Котляревського

церемоніймейстером (особлива посада, котра означає того, хто слідкує за дотриманням дворянами правил поведінки у громадських місцях), про участь поета у діяльності полтавської масонської ложі «Любов до істини», про його клопоти у справі організації 5-го козацького кінного полку, про конфлікт І. Котляревського з полтавським міським головою купцем Ворожейкіним.

Всі ці розвідки навіть на тлі сьогодення не втратили наукової цінності і значення.

Опрацювавши силу-силенну архівних документів, І. Павловський опублікував біографічний нарис «І. П. Котляревський» у XVIII томі Збірника Харківського історико-філологічного товариства.

Видатний український бібліограф ХХ століття М. Мороз дав найвищу оцінку цій праці: «... вона (біографія) є кращою серед тих, що були написані у дореволюційні часи. Глибокі знання історії міста Полтави, суспільно-політичних і громадських відносин кінця XVIII і початку XIX століття, біографії письменника, в якій кожен факт аргументований відповідним документом, – все це зумовлює цінність праці І.Ф. Павловського» [1, 51].

Нарис складається із двох розділів. У першому автор дає огляд дитячих років поета, навчання в семінарії, років військової служби, поїздок у Санкт-Петербург, формування 5-го козацького кінного полку 1812 р., заснування першого полтавського театру, участь у діяльності масонської ложі. У другому розділі І. Павловський розповідає про приватне життя поета, відвідини його професором І. Срезневським, цитує уривки із спогадів останнього, прослідковує стан могили І. Котляревського, згадає історію спорудження пам'ятника поету у центрі міста 1903 року.

Опрацьовуючи біографію І. Котляревського, І. Павловський, безумовно, головним чином орієнтувався на біографічний нарис С. Стебліна-Камінського. У деяких епізодах він фактично дослівно йде за своїм попередником, не відступаючи від жодної деталі.

Але наукової вагомості ця праця набула завдяки його власним архівним знахідкам. Зокрема, І. Павловський ґрунтовно вивчав історію українського козацького ополчення у війні 1812 року, віднайшов вищезгадані документи щодо участі І. Котляревського у формуванні 5-го козацького кінного полку, тому ця сторінка літопису долі письменника у нарисі викладена усебічно та детально і, що особливо важливо, з посиланнями на архівні першоджерела та наведенням тексту листів І. Котляревського до генерал-губернатора Я. Лобанова-Ростовського.

Якщо автор нарису уважно деталізує обставини формування І. Котляревським полку в містечку Горошині Хорольського повіту, то справі заснування першого полтавського театру він виділяє лише два абзаци, адресуючи своїх читачів до власної статті у журналі «Київська Старовина» «Опікування князя М. Репніна Полтавським театром і викуп артиста Щепкіна», що була опублікована 1904 року.

Знайомлячись із текстом нарису, ми побачимо деякі його оригінальні особливості. Вони полягають у тому, що, на нашу думку, І. Ф. Павловський прагнув, у першу чергу, максимально оприлюднити щойно віднайдені ним архівні документи, збагативши вже відомий контент. Окрім теми формування ополченських полків 1812 року, цей посил прямо стосується діяльності Полтавських благодійних закладів та «установи для порятунку потопельників», Біблейного товариства, масонської ложі «Любов до істини», гостин професора І. Срезневського у І. Котляревського 1837 року. Всі вищезгадані теми висвітлені усебічно з посиланням на документальні першоджерела.

Необхідно відзначити, що І. Ф. Павловський дає деякі роз'яснення стосовно будинку поета, котрі, на нашу думку, є його унікальною знахідкою. Він пише: «По смерті Котляревського будинок цей за духовним заповітом перейшов до вдови унтер-офіцера Мотрони Валевечевій, що підтверджується документальними даними, хоч його духовний заповіт невідомий. Потрібно сказати, що у 1839 році в Полтаві та в інших містах Росії, де були розквартировані війська, була введена «постойна повинність». Будинки обивателів піддавались оцінці, з якої брався 1%, який вносився до «комітету постійної повинності». На засіданні думи 21 лютого 1839 року було підняте питання про оцінку цього будиночка і як сказано в журналі цього засідання, призначеного за духовним заповітом вищезгаданий Валевечевій, оцінений був у 6000 рублів» [2, 24–25].

Ми побачимо автору нарису дрібні неточності, у тому числі неправильне написання імені економки (насправді – Веклевичевої).

Список використаних джерел

1. Мороз М. І. П. Котляревський. Семінарій. К. : Вища школа, 1969. 210 с.
2. Павловский И. И. П. Котляревский. Харьков: Печатное дело, 1908. 31 с.

Валентина Скриль,
старший науковий співробітник
Полтавського літературно-меморіального
музею І. Котляревського

І. Павловський про проблеми розповсюдження альбому офортів Т. Шевченка «Мальовнича Україна»

1908 року в «Працях Полтавської вченої архівної комісії» була опублікована стаття І. Ф. Павловського «Про розповсюдження в Малоросії творів Шевченка «Мальовнича Україна», в якій відомий історик торкнувся проблем передплати та розповсюдження цього видання.

Щоб розкрити проблеми з передплатою та розповсюдженням альбому офортів «Мальовнича Україна», слід нагадати історію задуму та значні зусилля Тараса щодо випуску, організації передплати та розповсюдження видання.

Ідея створення альбому офортів пов'язана з подорожжю Т. Шевченка в Україну у 1843–1844 рр. Зустріч з рідним краєм надихнула його на виконання масштабного проекту – альбому офортів, який Тарас назвав дуже поетично «Мальовнича Україна». Він задумувався автором як своєрідна художня енциклопедія України. Т. Шевченко хотів в малюнках оспівати рідний край, показати його героїчну історію.

У листі до чернігівського цивільного губернатора П. Гессе 1 жовтня 1844 р. він писав: «Історія Південної росії вражає кожного своїми пригодами і напівказковими героями народ навдивовиж оригінальний, земля прекрасна. І все це до цього часу ніким не представлено перед очі освіченого світу, тоді як Малоросія мала своїх композиторів, і художників, і поетів» [4].

«Я хочу малювати нашу Україну, – писав Т. Шевченко О. Бодянському у травні 1844 р. Я її нарисую в трьох книгах, в першій будуть види чи то по красі своїй, чи по історії прикметні, в другій – теперішній людський бит, а в третій – історію... В год буде виходити 10 картин» [5].

Для втілення свого задуму Т. Шевченко обрав не живопис, а гравюру, вважаючи її найдемократичнішим видом мистецтва.

Ідея настільки захопила художника, що під час перебування в Україні у 1843 році він написав лише два поетичні твори – «Тризну» та «Розриту

могилу». У цей час він працював більше як художник, виконуючи ескізи та етюди до майбутнього альбому. Зустріч з Україною після багаторічної розлуки давала багатий матеріал для художника.

Втілення задуманого Т. Шевченко вважав найважливішою справою свого життя. У листі від 24 вересня 1844 р. до М. А. Цертелева, попечителя Харківського учбового округу, він писав: «Якби мені Бог поміг докінчити те, що я тепер зачав, то тойді склав би я руки та й у домовину. Було б з мене — не забула б Україна мене мізерного» [6]. Але були у Тараса ще й сподівання на зароблені від видання гроші викупити з кріпацтва братів і сестер.

Повернувшись до Петербурга, Тарас уже в березні почав працювати над підготовкою видання, а в травні три естампи — «Печерська Київська криниця», «Судня в селі рада» і «Дари Богданові та українському народові» були готові — повідомляв Т. Шевченко О. Бодянського у вищезгаданому листі.

Три інші офорти — «Видубецький монастир», «Старости» та «Казку» Т. Шевченко планував закінчити у серпні, проте у серпні зміг закінчити лише офорт «Казка».

23 серпня 1844 року цензурний комітет видав дозвіл на передплатний квиток для 1-го і 2-го випусків, а через два дні в «Северной пчеле» було опубліковане повідомлення про вихід альбому і про те, що його можна буде придбати в крамницях Петербурга, Москви, Києва, Харкова, Одеси та Варшави.

Але реалізація такого масштабного задуму вимагала багато коштів. Уже в перші місяці роботи художник став відчувати матеріальну скруту. Про це він написав у листі до М. А. Цертелева 24 вересня 1844 р.: «Зачав — то я зачав, а вже кончу не знаю як, бо без людей і грошей не втну нічого» [7]. Тарас докладав значних зусиль для забезпечення надійної передплати на «Мальовничу Україну». Йому доводилось звертатись до впливових осіб за підтримкою. У своєму дописі І. Павловський відзначив, що найактивніше Т. Шевченка підтримувала княжна В. М. Репніна, яка залучала до передплати полтавських поміщиків та представників владних кіл. Іван Францович наводить уривок з листа княжни до Шевченка: «...необхідно прислати мені дві програми вашої «Мальовничої України» щоб можна було провести підписку під час виборів у Полтаві і Чернігові. О! Як я щиро бажаю вам успіху для вашої святої справи...а ми тут будемо піклуватися, щоб допомогти наскільки було можливо» [1]. Княжна сподівалася здійснити передплату також у Києві та Харкові. В Одесі на її прохання цим мав опікуватись Я. П. де Бальмен, в Полтаві

— очільниця інституту шляхетних дівчат С. І. Засс та її зять Я. Г. Белавін — чиновник палати державних маєтностей, у Харкові — її знайомий Осинський. Княжна залучила до цього також Г. І. Псьол, О. В. Капніста, Г. П. Галагана та інших друзів, знайомих.

У вересні 1844 року поет надіслав князні В. Репніній три гравюри. 22 вересня 1844 р. вона написала поету: «Декілька днів тому я отримала от А. Закревського через М. Д. Седлецьку три гравюри: Честь і слава, добрий труженик!.. Хай благословить Господь ваш подвиг» [2].

У вересні до Петербурга приїздив чернігівський, полтавський і харківський генерал-губернатор, князь М. А. Долгоруков. Художник подарував йому три офорти. Про це згадує Т. Шевченко у листі до князя від 16 січня 1845 р. І. Ф. Павловський в статті цитує цього листа і висловлює думку, що сам Т. Шевченко міг просити генерал-губернатора посприяти розповсюдженню видання. Але історик не відкидає й іншу версію — він припускає, що, користуючись своїми зв'язками, до М. А. Долгорукова могла звернутись княжна В. Репніна з таким же проханням.

М. А. Долгоруков обіцяв підтримку у справі розповсюдження «Мальовничої України». Справді, князь звернувся листом до губернаторів підпорядкованих йому губерній, з проханням підтримати розповсюдження видання та організувати підписку на нього. У зверненні М. А. Долгоруков повідомив земляків, що альбом офортів буде виходити окремими випусками по 12 естампів щорічно вартістю 3 крб. сріблом за шість гравюр. І. Павловський наводить уривок з цього послання: «Не сумніваюся в тому, що серед дворян, поміщиків та інших губерній, якими ви керуєте знайдеться чимало осіб поціновувачів прекрасного, яким приємно, буде сприяти успіху цього заходу тим більше, що це безпосередньо стосується їхньої батьківщини, а відтак не може бути для них чуждим...» [3]. Генерал-губернатор повідомляє підлеглим, що три естампи уже віддруковані, а три інші будуть готові не пізніше грудня 1844 р. І. Ф. Павловський зазначив, що М. А. Долгоруков був росіянин, з Україною він познайомився тільки тоді, як був призначений на відповідальну посаду. Але він цінував поета і допомагав у розповсюдженні видання.

Наприкінці жовтня Т. Шевченко звернувся до Товариства заохочування художників з проханням дати йому можливість надрукувати перші два випуски «...набрався сміливості просити про допомогу в розпочатій мною справі. Буду щасливим якщо товариство надасть можливість надрукувати перші два випуски із шести естампів в кількості 600 екземплярів та приймете від мене 100 чи більше екземплярів мого видання» [8]. Але Товариство прийняло рішення для заохочення художни-

ка видати йому 300 крб. асигнаціями. Ця сума була значно меншою від тої, на яку сподівався Тарас Григорович Шевченко, адже окрім того, що надали йому лише половину необхідної, що він просив та ще й вартість асигнацій була набагато нижчою, ніж срібних карбованців.

Та все ж, не дивлячись на матеріальні проблеми, перший і єдиний випуск альбому в кінці листопада 1844 року побачив світ. Він включав шість офортів: «Видубецький монастир», «Старости», «У Києві», «Судня рада», «Дари в Чигирині 1649 року» і «Казка». На обкладинці альбому автор повідомив, що наступного року вийдуть інші композиції на історичну тематику. Наступного 1845 року він запланував продовжити видання і підготувати другий випуск «Мальовничої України».

І. Ф. Павловський у своїй статті зазначив, що в Україні було небагато бажаючих придбати альбом офортів художника. В трьох губерніях підписались лише на 37 примірників на суму 115 крб. Найбільше передплатників дала Харківська губернія, потім Полтавська і Чернігівська. На Полтавщині «Мальовничу Україну» передплатили А. Козачковський, Д. Носов, Д. Селецький, К. Катеринич та ін. — усього замовили 20 примірників.

Розглядаючи проблеми розповсюдження «Мальовничої України», І. Павловський зазначив, що у січні 1845 р. від поета було надіслано два примірники видання. Не отримавши решти підписаних видань, М.А. Долгоруков звернувся в Академію Художеств і попросив Т. Шевченка надіслати решту екземплярів. І. Павловський відмітив, що 28 червня 1846 р. Академія сповістила генерал-губернатора, що Т. Шевченко ще минулого року виїхав в Малоросію і місце його перебування невідоме.

Дехто з передплатників самостійно теж почав звертатись до губернських представників з проханням посприяти отриманню альбому «Мальовнича Україна». І. Ф. Павловський пише, що на звернення передплатників канцелярія генерал-губернатора зробила запит до начальника Лубенської повітової поліції про місцеперебування Т. Шевченка. Історик обгрунтовував таке звернення тим, що справді в цей час Т. Шевченко гостював у Афанасьєва-Чужбинського, а також бував з візитами у інших знайомих, які мешкали по сусідству. В цей час надійшло також прохання миргородського маршалка вислати 5 екземплярів гравюр. У відповідь на цей запит у жовтні 1846 р. повідомили, що надходження видання призупинене через те, що невідоме теперішнє місце перебування художника Шевченка. А в листопаді того ж року сам художник сповістив, що на цей час він постійно проживає у Києві: «Маю честь

повідомити про постійне моє місцезнаходження у м. Києві та прошу покірніше адресувати вимоги на естампи, що видаються мною, під назвою «Живописна Україна» до міста Києва, до Київської археографічної комісії на моє ім'я» [9]. Канцелярія генерал-губернатора відразу ж відправила поету 104 крб. 59 коп. з проханням вислати 35 екземплярів гравюру. «Але, зазначив І. Ф. Павловський у своїй розвідці, – передплатники їх не отримали і скарги від них продовжували надходити до губернського начальства аж до 1850 р.». Канцелярія мусила реагувати на звернення передплатників. Врешті, у відповідь на чергову скаргу, вони відповіли, що Т. Шевченко за розпорядженням уряду, висланий невідомо куди і канцелярія не має змоги задовольнити прохачів допоки не буде відоме місцезнаходження автора альбому.

Було багато причин, які не дозволили Тарасу здійснити задумане. Це і недостатнє зацікавлення земляків, і недостатня фінансова підтримка, а також його арешт у 1847 р. за участь у Кирило-Мефодієвському братстві та перебування довгих 10 років у засланні. І. Павловський зазначив, що роботи Т. Шевченка були надруковані в журналі «Зоря». Офорти «Церква в Суботові» і «Залишки будинку Богдана Хмельницького» виконані до альбому «Мальовнича Україна», знаходяться в музеї В.В. Тарновського, що належить Чернігівському земству. Всього в музеї зберігається шість офортів – ті, які увійшли до першого і єдиного випуску.

Список використаних джерел

1. Павловский И. Ф. О распространении в Малороссии произведения Шевченка «Живописная Украина». Труды Полтавской ученой архивной комиссии». Вып. 5. Электрическая типография Г. И. Маркевича, 1908. С. 7.
2. Шевченко Т.Г. Повне зібрання творів: у 6-ти т. Т. 6. К.: Видавництво АН УРСР, 1963–1964. С. 31.
3. Шевченко Т.Г. Повне зібрання творів: у 12-ти т. Т. 6. К.: »Наукова думка», 2003. С. 26–27.

 2022 рік

Бенгт Нільсон,
історик, архівіст (м. Лінчепінг, Швеція)

Редути під Полтавою: проблемні питання

У 2000 році Бертіл Веннергольм опублікував роботу під назвою «Захоплені трофеї», у якій дослідив списки трофеїв, захоплених під час Полтавської битви. Ці списки у багатьох випадках дозволяли визначити полки, які протистояли один одному. Якщо московський полк захопив прапор певного шведського полку, можна припустити, що вони зустрічалися між собою під час бою. При порівнянні списків трофеїв із офіційним московським планом Веннергольм виявив, що вони не співпадають. Офіційний московський план був явно невірним, не тільки для шведських полків, але для деяких московських. Веннергольм також встановив, що «План бойових порядків» виявився набагато правильнішим.

Упродовж останніх кількох місяців ми з Бертілом Веннергольмом намагалися проаналізувати, як і коли склалися різні плани Полтави. Ми також шукали раніше невідомі карти та джерела і намагалися скласти правдоподібний ланцюжок подій. Одна з проблем, що вивчалася нами – це, звичайно ж, редути. Вони дуже по-різному представлені на різноманітних планах Полтавської битви. План Гюссона (1709) має п'ять квадратних редутів і два неправильної форми, «План бойові порядки» – дев'ять квадратних редутів, розташованих у формі літери «V», а офіційний московський план – десять квадратних редутів, розташованих літерою «Т». На шведській карті А. Юленкрука (1711) замість цього зображено шість редутів, деякі з яких квадратні, а деякі трикутні. Офіційну московську версію було прийнято як шведськими, так і російськими істориками, але їхні інтерпретації все ще різняться. У російській версії мова йде про те, що шведи захопили два редути, в той же час деякі шведські історики стверджують, що було взято цілих чотири або п'ять редутів. Існують також різні інтерпретації, щодо розташування редутів, довжини і ширини всієї системи.

Ми намагалися по-новому подивитись на ці проблеми. Було встановлено, що деякі редути збереглися аж до 1817 року. Існує кілька карт

місцевості, складених наприкінці 18 – на початку 19 століть, починаючи з так званої карти В. Долгорукова 1772 року, яка була опублікована в 1909 році (а пізніше, мабуть, втрачена). На цій карті показано два редути, один з яких знаходиться на відстані близько 100 метрів на південь/південний схід від Шведської Могили, а інший приблизно за 320 метрів на південний захід. На карті Долгорукова не показано Сумську дорогу, оскільки тоді вона, мабуть, ще не була прокладена. Збираючи матеріал для нашого дослідження, у Відні я знайшов карту 1816 року, на якій показані і два редути, і Сумська дорога. Розташування редутів на цій карті дуже добре поєднується з картою В. Долгорукова, а додавання Сумської дороги робить їхнє місце розташування ще більш визначеним. Інші карти того ж періоду повністю підтверджують таке розташування.

На які ж висновки нашо́вхують ці карти? Найважливішим є те, що система редутів знаходилася дуже близько до Шведської Могили, один з яких був розташований на південному боці вулиці поруч із нинішнім музеєм. Але скільки редутів було у 1709 році і як вони були облаштовані? І на офіційному московському плані, і на «Плані бойових порядків» перша основна лінія розташована у напрямку з південного сходу на північний захід, тобто найсхідніший редут знаходиться трохи південніше західного. Якщо припустити, що на карті В. Долгорукова і на «віденському плані» два редути, що залишилися, належали саме першій лінії – все виглядає інакше. Але чи це так? Ми дійшли висновку, що це не так.

Це змусило нас переглянути шведські джерела. З розповіді генерал-майора К. Роса ми знаємо, що він атакував три різні редути. Два з них було взято, третій – ні. Де ж був третій редут? К. Рос дає кілька цікавих підказок. Перші два редути знаходилися досить близько один від одного, а К. Рос каже, що потім він «просунувся далі до одного з найбільших редутів супротивника». Він не зміг його взяти і почав відступати. При цьому він побачив у тилу біля двох захоплених ним раніше редутів довгу лінію кавалерії. К. Рос подумав, що це шведська кавалерія і послав свого помічника з'ясувати, де знаходиться піхота. Помічник швидко повернувся і повідомив, що це московська кіннота. Це свідчить про те, що між першими двома редутами та третім була більша відстань, інакше К. Рос напевно зміг би сам визначити сили.

Потім К. Рос каже, що відвів свої батальйони до краю невеликого лісу, який був у межах досяжності гарматного вогню з редутів. Він бачив, як із московського табору наближається загін піхоти. К. Рос вишикував бойову лінію, яку змушений був адаптувати до ситуації, оскільки в іншому випадку його лівий фланг був би відкритий (і близький) до редута,

який він не зміг взяти, і в межах досяжності вогню з трьох інших редутів. А в тилу він мав би ще й московську кавалерію.

Йонас Валлберг, унтер-офіцер Далекарлійського полку, описує події так: перші два редуту було взято швидко, а потім полк атакував «третій і саму лінію».

Які з цього можна зробити висновки? Все свідчить про те, що редут, який К. Росу не вдалося захопити, був з основної лінії редутів. Інакше, яким чином в тилу у К. Роса могли опинитися два перших редуту, а батальйонна лінія доходила до третього редута і знаходилася на лінії вогню ще трьох інших. Ймовірно, К. Рос атакував четвертий редут зі сходу в основній лінії і знаходився на лінії вогню трьох редутів, що розташовувались на схід від атакованого редута.

Свідчення К. Роса і Й. Валлберга, а також результати досліджень у «Захоплених трофеях» мають сенс лише в тому випадку, якщо припустити, що система редутів була зовсім не такою, якою вона показана на офіційному плані, а більш схожа на «План бойових порядків».

Згодом ми перейшли до вивчення офіційного московського звіту про битву. У Вернігероді, (Німеччина), я знайшов архів московського посланця у Відні Урбіха, а в ньому звіти надіслані йому з Полтави. Вони нашоувхують на думку, що згідно з першим офіційним московським звітом редуту грали дуже незначну роль, а його автори навіть не знали, що К. Рос атакував редуту. Перший офіційний звіт повідомляв лише про випадковий бій між московськими військами та шведським резервом у лісі, а К. Роса помістив у шанці під Полтавою, як це показано і на плані Гюссона.

Генерал-майор Карл Крейц пише, що 19 липня (за шведським стилем) його, генерала А. Левенгаупта та генерал-майора Карла Крузе попросили прийти в намет графа Григорія Головкіна, де цар показав їм «велику схему битви» і запитав, як була вишикувана шведська армія. Він також дав К. Крейцу аркуш паперу і попросив показати список полків кінноти, їхній маршрут та командирів піхотних колон.

Це знову повертає нас до «Плану бойових порядків», який, здається, дуже добре підходить під цей опис. Це детальний план місцевості, включаючи місто Полтаву та окопи. На ньому показані бойові порядки як шведської, так і московської армій. З листа царя Б. Шереметєву від 23 липня (за старим стилем) стає зрозумілим, що генерал-лейтенант Л. Аларт склав саме таке креслення. Це дуже логічно, оскільки Л. Аларт був надзвичайно досвідченим офіцером, який служив генерал-квартирмейстером у баварській армії вже у 1680-х роках і зробив безліч крес-

лень під час кампанії в Угорщині. У листі з Полтави від 29 червня (за старим стилем) Л. Аларт дає докладний звіт про битву та заявляє, що редутів було дев'ять, як і на «Плані бойових порядків».

У листі до Б. Шереметева цар знову намагається дізнатися подробиці про московську армію і про те, як вона була вишикувана. Складається враження, що сам він дуже мало знав про це і не мав іншого способу дізнатися більше. Він критикує роботу Л. Аларта, і, схоже, що креслення генерала просто викинули та зробили нове. У пізнішій версії офіційного московського звіту редутам надається набагато більше значення, ніж у початковій, згадується і ім'я командира (бригадир Сава Айгустов). Ймовірно, інформація, отримана від шведських генералів, призвела до цих змін. Але чому змінилися і бойові порядки? Цього поки що ми не знаємо.

Людмила Шендрик,
заступник директора з наукової роботи
ДІКЗ «Поле Полтавської битви»

Міфи і факти про похід союзної армії на Слобідську Україну. Фортеці Рублівка і Котельва у контексті подій

Історія ніколи не минає безслідно, а залишає суспільству й сучасній людині психологічний спадок, з яким їй доводиться жити. Його важко позбутися.

Починаючи з реляцій московського царя Петра I, донесень його оточення, свідомо подавалися неправдиві свідчення про перебіг подій Великої Північної війни, які потім перейшли у праці російських імперських істориків, обросли численними міфами. Проект ДІКЗ «Поле Полтавської битви» «Інформаційна війна московського царя Петра I проти гетьмана України Івана Мазепи мовою документів та експонатів музею історії Полтавської битви», спільний проект з Українським інститутом національної пам'яті «Мазепа. Карл XII. Петро I. Топ 10 міфів ги пропаганди» спрямовані на розвінчання російських імперських ідеологем, що роками насаджувались українській історії та отруювали національну пам'ять нашого народу. Зазвичай російські історики акцентують увагу на штурмі Веприка, так званій «героїчній обороні» Полтави, Полтавській битві, зовсім побіжно висвітлюючи події з осені 1708 року по червень 1709 року на Полтавщині, які мали й безпосередній вплив на результат самої Полтавської битви. З метою реконструкції перебігу Великої Північної війни на Полтавщині науковцями заповідника здійснено навчально-методичні екскурсії по території краю, де дислокувалася союзна шведсько-українська армія, та відбувалися бойові дії із московськими військами. У цьому контексті ми акцентували увагу й на Слобідському поході Карла XII у січні—лютому 1709 року. Аналіз джерел: листів та указів Петра I, його найближчого оточення, дипломатичної переписки, щоденників каролінців дає можливість деконструювати численні міфи щодо цього періоду Великої Північної війни.

Після зруйнування московськими військами Батурина для Карла XII найближчою метою військових операцій, спрямованих з України на пів-

ніч проти Москви, був Белгород. Тому союзна армія у середині листопада 1708 року зайняла Ромни, Гадяч. Штурм Веприка не був окремою метою, а розглядався як перший етап остаточного наступу на московські позиції по лінії Псла, а звідти вихід на шлях Белгород – Курськ. Саме з такої точки зору дивилося московське командування на атаку Веприка. Про це йде мова у донесенні своєму уряду данського посла в Москві Грунда від 6 лютого 1709 року: «...король форсує московські позиції, на які покладає надії Петро I, в такий спосіб шведам буде зовсім відкрита дорога не тільки на Белгород, а й на Москву між Сеймом і Окою». [19, с. 66] Але із здобуттям Веприка не відбувся подальший наступ шведів по лінії Псла, частина союзної армії відійшла до головної квартири у Зінкові й перебувала там до кінця січня 1709 року.

Щоб дізнатися в якому напрямку Карл XII спрямує головний удар шведської армії, Петро I наказав своєму командуванню зібрати інформацію про плани супротивника з допомогою розвідувально-диверсійних загонів (регулярні та іррегулярні формування, у радянській історіографії це українські партизани), шпигунів. Роль останніх, за порадою Петра I О. Меншикову, найкраще виконували попи, як найбільш надійні, а водночас не могли привернути на себе увагу шведів та козаків [20, с. 82]. Аналіз Петром I та його командуванням зібраної інформації, викликав їхнє занепокоєння, що шведи можуть розвинути наступ до Дніпра [20, с. 83]. Тому для оборони Переяслава і Києва були направлені додаткові московські підрозділи. Одночасно посилювався і східний напрямок. 6-7 лютого 1709 року Петро I надав Б. Шереметеву і О. Меншикову чіткі інструкції щодо подальших дій супроти Карла XII. Б. Шереметев мав протидіяти шведським військам, якби вони розпочали наступ на Харків – Белгород [14, с. 80–81]. З цією метою головні сили московської армії передислоковували із Сум до Охтирки і південніше до Богодухова [14, с. 80–81]. Зміцненню Охтирки московське командування надавало особливого значення, бо в цьому районі перехрещувалися шляхи на Котельву, Суми, Белгород і Харків [15, с. 645]. О. Меншиков зі своїми підрозділами повинен був триматися поблизу головних сил армії Карла XII: «...смотришь за его оборотами и тревожить его» [14, с. 81].

У цей час союзна армія проявила активність саме на східному напрямку. Це змусило Петра I покинути Суми, 13 лютого він «без okazji» прибув до Воронежа [20, № 97]. Справді, Карл XII спланував похід на Слобідську Україну. План шведського короля полягав в тому, щоб обійти позиції московської армії в районі Лебедина – Сум, нанести головний удар від Ворскли на Охтирку. Для цього необхідно було захо-

пити важливі переправи на лівий берег Ворскли в районі Опішного – Миських Млинів і Куземиного.

За щоденником камергера короля Г. Адлерфельда у ніч з 27 на 28 січня Карл XII вирушив із Зінькова до Опішного, «узявши з собою полк кінноти Гамільтона, драгунів Дюкера та Таубе, загалом 2 тисячі осіб» [23, с. 104]. В Опішному знаходився генерал-майор Отто фон Шамбург з шістьма московськими драгунськими полками, шістьма сотнями гренадерів та двома тисячами донських козаків. За Йоганом Барділі всього 10 ворожих полків [16, с. 226]. О. Шамбург, довідавшись про наближення шведів, негайно повідомив О. Меншикова, котрий рухався із Котельви через Опішне до Полтави для огляду фортеці і гарнізону [15, с. 641]. Разом із генералом-лейтенантом К. Ренне він рушив на допомогу частинам О. Шамбурга. Атака шведів була настільки стрімкою, що московити залишили Опішне, Миські Млини, втратили убитими 400 осіб, 50 було взято у полон; шведи здобули дві пари литаврів, п'ять прапорів; О. Меншиков і К. Ренне ледве втекли з рештою війська [23, с. 105]. Важливим джерелом є донесення надзвичайного представника англійського уряду в Москві Ч. Вітворт. Як зазначив Т. Мацьків, Ч. Вітворт «мав добрі зв'язки з високими урядовцями та старшинами, зокрема з англійськими офіцерами в московській армії, був не тільки добре поінформований про події і людей, але писав про них без пристрастей, об'єктивно» [10, с. 135]. 16 лютого Ч. Вітворт повідомив свій уряд: «справа князя Меншикова відбулася 27 січня біля Опішні. Він ризикував потрапити до полону і втратив 300 осіб, у шведів вбито тільки 17» [6, с. 144]. У додатковій інформації від 23 лютого дипломат зазначив: «...кавалерійська дивізія генерал-лейтенанта Ренне 27 січня зазнала поразки, за слухами до 3000 осіб убито; в іншому бою зі шведами постраждав другий гвардійський – Семенівський полк» [6, с. 145].

Захопивши переправу біля Опішного, Карл XII дав наказ армії для наступу у новому напрямку. Полки, які стояли далеко в тилу на іншому березі Псла, отримали наказ перейти на схід від нього і розташуватися вздовж річки. Марш до Ворскли розпочався рухом до Опішного драбантів і двох полків піхоти під командуванням генерал-майора К. Роса; з цими частинами рухався до Зінькова персонал головної квартири; решта підрозділів, які знаходилися у Зінькові, в тім числі й артилерія, отримали наказ рухатися до Куземиного, для оволодіння переправою.

Оскільки, головна частина війська повинна була йти до Куземиного, необхідно було забезпечити цю переправу від нападу московитів із Охтирки. 29 січня Карл XII з авангардом підійшов до Котельви, яка зна-

ходилася за 8–9 кілометрів від Куземина, прикриваючи в такий спосіб рух піхоти й артилерії від Зінькова [11, с.116]. В районі Котельви шведський король сподівався наздогнати московські полки, які втекли від Опішного. Але московити тут не затримались, швидким маршем рушили через Красний Кут до Охтирки й за свідченням Г. Адлерфельда, вдаючись до загального терору [23, с. 105]. Справді, московське командування, зокрема Г. Долгорукий, виконував наказ Петра I про перетворення Слобожанщини у зону випаленої землі: «И для того поттверждаю, – зазначалося в наказі Петра I, – чтоб вы от Днепра в сии места вступили, где неприятель себе прочит на весну, не для бою, но чтоб оголодить оние места, что зело нужно ускорить... тогда конечно пойдет за Днепр неприятель, не имея себе супестанции» [14, с. 98]. Свідчень про зруйнування Котелевської фортеці у щоденниках каролінців не має. Ймовірно, московити, відступаючи, не встигли цього зробити. Найдавніша згадка про Котельву в історичних документах, за дослідженнями В. Шерстюка, відноситься до 1652 року [22, с.196]. Дослідник історії Полтавського козацького полку В. Мокляк зазначає, що «Котелевська сотня згадується у присяжних списках 1654 року, з цього часу й по 1662 рік була у складі Полтавського полку, а з 1662 по 1672 роки у новоствореному Зіньківському полку [12, с. 81]. Натомість дослідник історії полків козацької доби України В. Кривошея називає Котелевську сотню у складі Гадяцького полку від початку створення до середини XVIII століття [8, с. 112]. Про позицію сотні в подіях 1708–1709 років відомості не знайдено. Згідно указу Петра I від 31 серпня 1709 року гетьманові І. Скоропадському «...на докучливе прохання мешканців Котельви про їх близькість до Охтирки, перевести сотню до складу Охтирського полку» [14, с. 322]. В. Мокляк відмітив, що за «відомим реєстром котелевських козаків 1721 року сотня була у складі Охтирського полку» [12, с. 81]. За дослідженнями В. Шерстюка «фортеця знаходилася в центральній частині сучасного селища Котельва, на мису надзаплавної тераси лівого берега р. Котельви, лівого допливу р. Ворскли лівобережного басейну р. Дніпро. Вірогідно, з огляду на традиції фортифікації, першопочатково укріплення Котельви середини – 2-ї половини XVII століття могли складатися з рову, валу та дерев'яного палісаду. На 1718 рік фортеця була перебудована» [22, с. 196].

У Котельві Карл XII з частиною війська перебував до 8 лютого, причому цьому слід шукати у морозах, які знову посилювалися [23, с. 105]. Одночасно із зайняттям Котельви шведські війська оволоділи Куземином і переправою на лівий берег Ворскли. Куземирська сотня була

створена в 1648 році у складі Гадяцького полку, після його ліквідації 1649 року влилася до складу Полтавського, а з 1662 року – новоствореного Зінківського полку [12, с. 81]. Нині це село Куземин Охтирського району Сумської області. Куземин московити знищили повністю. Фенрик Хельсінського полку Роберт Петре у щоденнику занотував: «... ми увійшли до розореного міста Куземина – усі двері і вікна були вибиті, печі зруйновані і не було ні душі. Наш полк зупинився в цьому місті, генерал-майор Крузе з кількома полками кавалерії встав у передмістях, артилеристи розташувалися поблизу від нас, але все одно не в самому місті. Коли ми стали в містечку Куземине, нам довелося потрудитися, перш ніж ми знайшли якийсь будинок, де б можна було сховатися від холоду – з цілими вікнами, дверима і піччю. Тому ми і прозвали цей рік Без – печним, жоден будинок не був придатним для проживання до того, як ми потрудилися над облаштуванням» [24, с. 121].

8 лютого розпочався загальний наступ шведського війська в напрямку до Охтирки. Карл XII особисто повів передові кавалерійські частини, захопив Хухру, декілька форпостів, де було 2 тисячі московитів й вирушив до Охтирки [24, с. 122].

За свідченням Р. Петре, «коли його частина вийшла увечері вже при місяці із лісу на дорогу, по якій король переслідував ворога, то дорога була так усипана трупами, що за всього бажання неможливо було збитися» [24, с. 122]. Р. Петре нарахував 659 московитів убитими, 23 полоненими, чимало поранених [24, с. 123].

Московський гарнізон Охтирки складався із трьох піхотних полків та кавалерії під командуванням К. Ренне [4, с. 286]. О. Меншиков після подій під Охтиркою поінформував Б. Шереметева, що Карл XII з 11 кавалерійськими і 2 піхотними полками підійшов до Охтирки, але дізнавшись про «наші чисельні війська відступив і рушив на Красний Кут» [15, с. 673–674]. Дещо уточнив інформацію безпосередній свідок подій генерал-лейтенант Карл Ренне у листі до Петра I від 8.02.1708 року: «Ворог підійшов до Охтирки за версту». Виконуючи наказ царя, генерал «наказав випалити в усіх місцях передмістя. Ворог, побачивши, що горить все передмістя відступив до Хухри. К. Ренне з полками виступив на Городне» [15, с. 674]. Детальний опис бою під Охтиркою подав у мемуарах генерал А. Левенгаупт: «... біля Охтирки ми виявили ворожі війська. Ворог спочатку атакував наших волохів... в бій вступив полк полковника Таубе... Його Величність разом з принцом Вюртембергським і полковником Таубе атакував їх, йдучи у бій з рапірою в руці, і ворог розвернувся і кинувся навтіки, і під час цієї втечі зазнав серйозних

утрат. Негайно після цього ми побачили, як запалали передмістя Охтирки, і Його Величності довелося відвести війська назад до Хухри» [11, с. 116]. Отже, бій під Охтиркою таки був, про це свідчать й інші щоденники каролінців: офіційного історіографа Карла XII Г. Адлерфельда, генерал-квартирмейстера А. Юленкрука, Р. Петре. І тільки підпал московитами округи навколо Охтирки змусив Карла XII відвести війська від міста. Але шведський монарх одночасно організував наступ на Красний Кут і Городне за кавалерією К. Ренне, яка відступала в цьому напрямку, та на Олешню. Карл XII відправив з 4 кавалерійськими полками генерал-майора Г. Гамільтона до укріпленої фортеці на дорозі до Псла Олешні. Місто було взяте шведським генералом атакою холодною зброєю, більшість гарнізону була знищена, решта з місцевим комендантом забрана у полон [23, с. 106]. Рейдом Г. Гамільтона на Олешню Карл XII захистив головні шведські сили від можливого раптового нападу московитів з тилу; з кавалерією, піхотою й артилерією король рушив стрімким маршем до переправи через річку Мерлу біля Красного Кута.

10–11 лютого відбувся бій біля Красного Кута – Городні. Московське командування назвало ці події ганебною поразкою шведського короля, безсоромною втечею [5, с. 861]. З донесення К. Ренне, який безпосередньо був у Городньому, Петру I, листа О. Меншикова послу в Данії В. Долгорукому та листа Г. Головкина теж цьому ж адресату окреслюється наступна картина подій (московська версія). «Карл XII з драбантами, 6 полками кавалерії і 3 полками інфантерії підійшов до Красного Кута, де знаходився генерал-майор О. Шамбург з Здрагунськими полками. Незважаючи на чисельну перевагу шведів, О. Шамбург прийняв бій, але змушений був відступити до Городнього. У Городньому був Семенівський гвардійський полк і 2 полки кінних гренадерів. Шведи атакували, але московити вчинили їм «добрий отпор», змусили до втечі і гнали півтори милі. Там, де був Карл XII, шведів було в 5 разів більше. Шведи втратили вбитими 500 осіб, багато було поранених, взято 4 прапори, пара литаврів. Король був у великому страху, під ним вбили коня, врятував його порутчик, посадивши на свого коня, а сам на тому місці прийняв смерть, інакше король потрапив би у полон, біля короля було вбито 18 драбантів» [15, с. 650–651, 687, 693]. Ці свідчення використовували як російські, так і українські історики. На жаль, вони потрапили і до новітнього видання «Зводу пам'яток історії та культури України. Полтавська область Котелевський район», де наголошується на поразці шведів в районі Красний Кут – Городне.

Ми проаналізували шведські джерела: щоденники людей різних за званнями і фахом А. Левенгаупта, Г. Адлерфельда, історіографа Карла XII Г. Нордеберга, А. Юленкрука, Р. Петре, священника Смоландського полку Ю. Шьомана. З невеликими розбіжностями в описі події у цих джерелах можна відтворити як насправді відбувся бій в означеному районі. «Карл XII, маючи лише 2,5 тисячі кавалеристів, драгунів і драбантів, відірвавшись від основної частини війська, підійшов до Красного Кута. Наступ настільки був стрімким, що ледве не загнали коней. Відбувся запеклий кавалерійський бій. Московитів вигнали із Красного Кута й переслідували до Городнього. Король, нехтуючи небезпеку, нісся з драбантами через болота повні води, незважаючи на кірку льоду; гонитва тривала і по лісах, і по пагорбах, через глибокі сніги. Вцілілі московити з'єдналися з частинами К. Ренне, які дислокувалися в Городньому. Карл XII знову повів шведів в атаку і був із драбантами в найнебезпечніших місцях. Московити підпалили будинки у місті, все палало, особливо постраждали королівські лейб-гвардійці, й сам король теж був наражений на небезпеку. Критичним був момент, коли Карл XII й І. Мазепа були майже оточеними, але генерал-майор Крузе, який підступив з кавалерією, врятував їх. Московські підрозділи під командуванням К. Ренне відступили до Богодухова, за 20 кілометрів вище по річці Мерла. Шведи, провівши детальну розвідку, встановили, що ворог втратив у цій справі близько 1200 осіб, убитих на місці, здобули пару великих литаврів і три прапори. Шведи втратили кілька драбантів і 130 осіб, з яких 95 були із Смоландського кавалерійського полку, який не брав участі у зіткненні з противником, але потрапив у засідку в лісі» [21, с. 212, 228, 231, 245–246]. На думку шведського історика А. Стілле «перемогу біля Красного Кута – Городні слід віднести до найбільш вдалих операцій в ході війни. Розгромлені московські військові частини вдсятеро переважали кавалерію, з якою Карл XII пішов в атаку. Ніколи ще гідність шведської кавалерії та горде презирство до смерті драбантів не проявилися так чітко і ясно, як біля Красного Кута – Городні» [19, с. 74].

Командуючий московською кавалерією генерал-лейтенант К. Ренне, який безпосередньо підпорядковувався О. Меншикову, відступив по дорозі на Белгород і зупинився в Богодухові. До цього містечка прибула й дивізія М. Репніна та Я. Брюс з артилерією [20, с. 92]. Головні московські війська пішли на Белгород, перекривши шлях шведам. Тому Карл XII відмовився від наступу в цьому напрямку. Шведи отримали можливість, не зустрічаючи серйозного спротиву, вирушити на південь, вийти на південну українську дорогу Полтава – Харків – Белгород. Шведський

король з Городнього вирушив через Мурафу на Коломак, де дорога на Харків підходить до річки Коломак. Отже, шведська армія, рухаючись на Харків, обходила московські позиції на Ворсклі, а між Харковим і Белгородом не було ніяких значних природних перешкод. Якби московити захотіли організувати спротив шведам, вірогідно, їм би довелося прийняти відкритий бій. Тому шанси для наступу у Карла XII були великі. 13–14 лютого шведи зайняли Мурафу, Коломак [23, с. 107]. Але в цей час втрутилися сили природи. Суворі морози змінилися раптовою відлигою. 13 лютого пройшла страшенна злива з громом і блискавкою. За свідченням Г. Адлерфельда «вода в річках почала підніматися до такого надмірного рівня, що ті річки, які ми раніше переходили, бо вони були всі вкриті кригою, у перспективі могли стати для нас по всій країні нездоланною перешкодою» [23, с. 107]. Зайнявши Коломак, шведська армія стала на великій дорозі Полтава – Харків, контролюючи її. Але велика повінь (розлив річок) в районі зробила неможливим рух вперед різних частин армії і проведення наступальних операцій. Залишався один вихід: повернення за лінію Ворскли, на правий її берег. 15 лютого Карл XII дав наказ відходити до Опішного через Рублівку, скористалися дорогою і через Колонтаїв. Отож, як стверджував А. Стілле, «План наступу, ясно і чітко продуманий, який виконували з відчайдушною енергією, був зруйнований силами природи, лише перед ними відступив Карл XII» [19, с. 78].

Повернення до Опішного було пов'язане з чималими труднощами, стало справжнім випробуванням для союзної армії. Щоденники каролінців красномовно свідчать про перепиті цього переходу. Г. Адлерфельд занотував: «Цей марш був дуже важким для піхоти, яка майже весь час брела по воді; рівнини, через які вона прямувала, у деяких місцях нагадували велике озеро; особливо стомлювались артилеристи та їхній обоз. Це змусило Його Величність віддати наказ про те, щоб ті підводи, що не використовувалися, спалити; малися на увазі ті вози, які військо використовувало для перевезення своєї провізії» [23, с. 107]. «Спочатку вода діставала солдатам до пояса, тепер була на рівні пахв і переливалася солдатам через плечі, коли вони вибиралися на берег. Вони ж після такого холодного купання були вимушені стояти в чистому полі, яке представляло з себе величезну і плоску рівнину, і не було там ні лозини, щоб розвести вогнище, біля якого змогли б обігрітися і просохнути замерзлі солдати. Тоді ми розвели вогонь із старих коліс від госпітальних возів, але, окрім них, у нас не було нічого іншого, щоб протриматися ніч» – свідчив Р. Петре [24, с. 125]. Біля Рублівки вся

місцевість навколо була затоплена водою: «із-за цієї повені — а висока вода стояла вже на відстані однієї милі від міста — ми втратили близько ста одиниць дрібної худоби, тому що тварин знесло течією води, що нестримно котилася поверх льоду, а деяких непідкованих коней відносило по кілька відразу. ... Вода була глибока, течія настільки сильна, що перевертала артилерійські лафети, тому ми втратили одну гармату, хоча потім насилу відшукали її. Деякі солдати теж стали жертвами повені, зовсім як ті тварини, які мчали по поверхні води, немов птахи, але кінець кінцем все одно були приречені потонути. У наступну ніч постійно було чутні крики нещасних ...» — з сумом писав Р. Петре [24, с. 126]. За свідченням Р. Петре втрати шведів, «понесені в цю нечувану зиму, становили близько тисячі осіб, з яких багато хто потонув під час переправи через води, які розлилися ...» [24, с. 127]. 17–18 лютого союзна армія, переправившись через Ворсклу, почала концентруватися в Опішному та прилеглих населених пунктах.

Із донесення О. Меншикова Петру I від 22 лютого 1709 року відомо, що він з кінним і піхотним корпусом знаходився в Богодухові. Генерал-лейтенанта К. Ренне він відправив до Котельви з 4 полками, де фортеця хоч і пошкоджена, але двори не випалені. Через великий розлив рік ніяких роз'їздів на ворога чинити неможливо. У Котельві дуже голодно». А тому просив царя про «відведення кінних і піхотних полків у район Богодухів — Харків» [15, с. 694].

Коли повінь припинилася, рівень води у річках стабілізувався, московська армія розпочала дислокуватися в районі: Котельва — Рублівка та в навколишніх селах, перетворивши їх в опорні пункти свого війська на лівому березі Ворскли. На підставі карт Шведського Генерального штабу район концентрації московських військ з кінця лютого 1709 року охоплював Охтирку, Грунь, Колонтаїв, Котельву, Рублівку [3, 23а]. З першої декади березня 1709 року московські підрозділи зосереджуються ще й в Лихачівці, Слобідці [3, 23 в]. У квітні — травні 1709 року московське командування перетворило лівий берег Ворскли в потужний опорний район дислокації своєї армії, який охоплював Красний Кут, Колонтаїв, Котельву, Рублівку, Мар'їнське, Лихачівку, Слобідку, Милорадове [3, 23с, 23d]. 30 квітня 1709 року О. Меншиков виїхав із Харкова у діючу армію до Котельви [15, с. 836]. 5 травня він повідомив царя, що зі всією інфантерією стоїть вздовж Ворскли від Опішного до Котельви. Наприкінці травня штабквартира О. Меншикова була в Рублівці. Цар вимагав негайного з'єднання корпусу Б. Шереметева з головними силами О. Меншикова на лівому березі Ворскли, щоб ворог не напав на одне

із з'єднань і не розбив по одиниці [15, с. 916]. Тобто відбувалася поступова концентрація московських військ біля Полтави. 18 червня перед переходом московської армії на правий берег Ворскли командуючий артилерією генерал-лейтенант Я. Брюс отримав чіткі царські інструкції щодо забезпечення полків артилерією й необхідними припасами до неї. У Рублівку, найближчий тил, наказано було відправити полкові обози. «Також і від артилерії все зайве, яке нині до відпору супротивнику не потрібне, відправити в Рублівку і поставити разом з полковими обозами. Інженер від артилерії повинен був обрати в Рублівці зручне місце для розташування цього обозу» [15, с. 966]. У Рублівку до обозу були відправлені й вояки Переяславського піхотного полку, які були взяті в полон шведами у Веприку, потім утримувалися у Старих Санжарах, а 15 червня звільнені з-під варті в результаті рейду до цього містечка фон Й. Генскіна. На думку російського історика П. Кротова, Переяславський піхотний полк розформували і відправили до обозу в Рублівку, бо «цар не бажав, щоб солдати Переяславського полку, які пережили синдром поразки під час здачі шведам фортеці Веприк, яку вони захищали, і поневіряння в полоні, були на полі бою разом з тими полками, які в найближчий час мали вступити у вирішальну битву» [9, с. 246].

Отже, у лютому–червні 1709 року фортеці Полтавщини Котельва, Рублівка та навколишні поселення були в епіцентрі бойових дій супротивників. У листопаді–грудні 1708 року вони були зайняті московськими військами, у лютому 1709 року – були місцем дислокації союзного війська; у березні 1709 року їх знову зайняли московити і перетворили в опорні пункти армії Петра I на лівому березі Ворскли включно до Полтавської битви. Через Рублівку на Москву етапували після Полтавської битви частину полонених шведів, про що знаходимо згадку у щоденнику священника Смоленського кавалерійського полку Ю. Шемана [17, с. 231].

Щодо мети і загальних наслідків походу союзної армії на Слобідську Україну. Єдиної думки в істориків не має. Ще шведський історик А. Стіллі на початку ХХ століття спростував твердження частини дослідників, які вважали експедицію Карла XII за Ворсклу як випадковий напад на московські позиції. Досліджуючи похід на Слобожанщину на підставі джерел, А. Стіллі підкреслив: «Як підготовка, так і виконання вказують на чітко визначену, сплановану, безперервну наступальну операцію. Заслугує на увагу вже той факт, що з піхотою рухалася артилерія – такий захід був би надзвичайно дивним, якби вся справа полягала б у тому, щоб тільки потурбувати московитів у районі їхнього розкварти-

рування» [19, с. 71]. Сучасний український історик О. Сокирко вважає «військові операції каролінців кінця січня спробою продовжити свій «московський похід» – тепер уже через Слобідську Україну» [18, с. 57]. Російський історик О. Беспалов підкреслив, що «на початку лютого 1709 року ... Карл XII прийняв рішення прорватися на Москву з півдня через Харків – Белгород» [1, с. 253]. Шведський історик П. Енглунд зазначив, що похід на Слобідську Україну був продовженням плану Карла XII походу на Москву: «... наприкінці січня 1709 року було відновлено наступ. Почався він із коротких атак на Харків, Опішню та Охтирку. Під Красним Кутом здобуто невеличку перемогу в сутичці кавалерійських загонів...» [7, с. 58]. Чернігівський дослідник доби І. Мазепа С. Павленко протилежної думки: «Якби Карл XII мав намір іти на Москву, то у січні знялися б із зимових квартир усі його полки. Натомість майже половина війська залишалась у Гадяцькому та Лубенському полках. Між Лохвицею (тут стояли 4 полки Крейца) та Городнім (крайня точка наступу Карла XII) майже 180 кілометрів. Тобто така віддаленість між підрозділами армії навряд чи мала б місце, якби шведи наступали» [13, с. 369]. Як стверджує С. Павленко, головним завданням Карла XII було відтіснити московські війська далі від району розквартирування шведів. «Військовий похід на Слобідську Україну мав певні результати для шведської армії, – підсумовує С. Павленко. Насамперед на деякий час московським полкам були створені труднощі для атакування зимових квартир каролінців: значним угрупованням ніде було розташуватися, оскільки головні містечка зазнали розорення» [13, с. 390].

Нашу думку ми виклали під час висвітлення походу на Слобожанщину, підкресливши, що головною метою Карла XII взагалі був розгром армії Петра I і оволодіння Москвою. Розроблені і втілювані у життя військові операції каролінців січня-лютого 1709 року цьому підтвердження: спочатку по лінії Псла, потім – по Ворсклі; спочатку у напрямку Охтирки – Белгорода, потім – Коломак – Харків – Белгород. Справді, значні шведські підрозділи були залишені в районі поміж Лохвицею, Гадячем, Лютенькою, Зіньковим (тут були обози) для контролю над лінією Псла, забезпечення тилу армії Карла XII, адже по Сулі (Ромни, Лукім'я, Лубни) на цей час дислокувався з підрозділами Б. Шереметев. Бій під Рашівкою 15 лютого 1709 року – спроба московського командування витіснити каролінців із зручних зимових квартир та відрізати від основної армії.

Щодо головнокомандувачів двох армій. Петро I до Полтавської битви не взяв участі в жодній баталії за 9 років війни. Московський цар,

«великий полководець», залишав діючу армію, якщо мали відбутися бойові дії. Так він втік від Нарви у 1700 році, у грудні 1708 року із Лебедина в Суми, коли шведи готувалися до штурму Веприка, а у лютому 1709 року із Сум у Воронеж, коли каролінці розпочали слобідський похід. Цей час Петро I використав для потужної інформаційної війни проти Карла XII, І. Мазепи, їх дискредитації, масового впливу на свідомість українського населення – «війна маніфестів», з якої цар вийшов переможцем. Натомість Карл XII весь час був зі своєю армією на передових позиціях. Яскравий приклад, коли король вів особисто підрозділи в атаку на Опішне, Котельву, Охтирку, Красний Кут, Городнє, Коломак.

Ми використовуємо термін «союзне військо», шведські вояки та козаки І. Мазепи. У слобідському поході з Карлом XII був і гетьман України І. Мазепа та козацькі підрозділи. Але які? За джерелами відомо, хто перейшов з І. Мазепою через Десну на з'єднання з Карлом XII, які полки були залишені в Батурині й загинули під час героїчної оборони міста. За повідомленнями О. Меншикова І. Скоропадському, англійського дипломата у Москві Ч. Вітворта від 7 березня, тобто після походу на Слобожанщину, у компанійському полку Ю. Кожуховського було 500 козаків [5, с. 862]. З І. Мазепою було 2 піших козацьких полки, які атакували московські драгуни біля Зінькова [2, с. 460]. Доповнюють інформацію свідчення полонених людей Юсуп-Мурзи від 24 березня 1709 року: «В Стасях стоїть Лебединського полку козаків осіб з 200, компанійців Андріяшевого полку 400. Мазепа і король в Будищах, а скільки при них війська невідомо» [5, с. 722]. У таборі союзників в Жуках на середину червня 1709 року за свідченням невідомого волоха перебіжчика від шведів з І. Мазепою було 3 компанійських полки, 1 піхотний [20, с. 191]. Яка кількість козаків була з І. Мазепою в поході на Слобідську Україну встановити не вдалося, але безумовно вони взяли участь з гетьманом у подіях цього періоду Великої Північної війни.

Отже, ми акцентували увагу на імперських міфах щодо подій січня – лютого 1709 року, які відбулися на теренах Полтавщини та сучасної Харківської області, Слобожанщини.

Список використаних джерел

1. Беспалов А. Битвы и осады Великой Северной войны (1700–1721 гг.). М.: АГПС МЧС РФ, 2010. 453 с.
2. Військові кампанії доби гетьмана Івана Мазепи в документах / Упоряд. С. Павленко. К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2009. 1054 с.

3. Jeneralstaben: Karl XII pa slagfaltet. Kartor och plancher (Карти Шведсько-го Генштабу). Stockholm, 1918.
4. Гилленкрюк А. Сказание о выступлении его величества короля Карла XII из Саксонии и о том, что во время похода к Полтаве, при осаде ее и после случилось / Полтавська битва 1709 року погляд крізь призму століть 1709–2009: зб. наук. пр.: відп. ред. Мокляк В. Полтава: ТОВ «АСМІ», 2009. С. 257–297.
5. Доба гетьмана Івана Мазепи в документах / Упоряд.: С.О. Павленко. К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2007. 1144 с.
6. Донесения и другие бумаги чрезвычайного посланника английского при русском дворе, Чарльза Витворта, и секретаря его Вейсброта с 1708 по 1711 г. / Сборник Императорского Русского Исторического общества. С.-П.: Типог-я Императорской АН, 1884. Т. 50. 558 с.
7. Енглунд П. Полтава. Розповідь про загибель однієї армії. Х.: Фоліо; Стокгольм: Шведський ін.-т, 2009. 348 с.
8. Кривошея В. Козацька старшина Гетьманщини. Енциклопедія К.: «Стилос», 2010. 792 с.
9. Кротов П. Битва под Полтавой. Начало Великой России. СПб.: Изд-во «Лики России», 2014. 568 с.
10. Мацьків Т. Гетьман Іван Мазепа в західноєвропейських джерелах 1687–1709 Мюнхен: Укр-й вільний ун-т, 1988. 586 с.
11. Мемуари Адама Людвіга Левенгаупта / Сіверянський літопис. 2016. № 3. С. 113–118.
12. Мокляк В. Полтавський полк. Науково-популярний нарис історії полку з часу виникнення до кінця XVII століття. Полтава: Дивосвіт, 2008. 112 с.
13. Павленко С. Військо Карла XII на півночі України. К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2017. 512 с.
14. Письма и бумаги императора Петра Великого. М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1950. Т. 9. Вып. 1.
15. Письма и бумаги императора Петра Великого. М.: Изд-во АН СССР, 1952. Т. 9. Вып. 2.
16. Події 1708 року в Україні у творі Йогана Венделя Барділі / Сіверянський літопис. 2014. № 5. С. 217–229.
17. Полтавський діярій (Витяги із щоденника священика Смоленського кавалерійського полку Йюхана Шемана за 1708–1709 рр. / Україна доби Івана Мазепи. 1708–1709 роки в документальних джерелах / Упоряд. С. Павленко. К.: Мистецтво, 2020. С. 225–231.
18. Сокирко О. Полтавська битва 27 червня 1709 року: Український рубікон (частина I). К.: Темпора, 2008. 80 с.
19. Стилле А. Карл XII – как стратег и тактик в 1707–1709 гг. [пер. со швед. А. Полторацкого, с предисл. С. Платонова]. СПб., 1912. 171 с.
20. Труды Императорского Русского Военно-Исторического Общества. СПб.: Типограф. Г. Скачкова, 1909. Т. III.
21. Україна доби Івана Мазепи. 1708–1709 роки в документальних джерелах / Упоряд. С. Павленко. К.: Мистецтво, 2020. 420 с.
22. Шерстюк В. Котелевське городище II, козацький час (сер. XII–XVIII ст.) / Звід пам'яток історії та культури України. Полтавська область.

-
- Котелевський район. Упоряд. О. Супруненко. Полтава: ТОВ «АСМІ», 2018. С. 195–198.
23. Щоденник камергера Карла XII Густава Адлерфельда про перебування шведів в Україні / Сіверянський літопис. 2016. № 2. С. 103–116.
24. Щоденник шведського фенріка Роберта Петре / Сіверянський літопис. 2016. № 2. С. 118–127.

Євгенія Погребняк,
старша наукова співробітниця
Марина Оніпко,
наукова співробітниця
відділу науково-просвітницької роботи
ДІКЗ «Поле Полтавської битви»

Олександр Меншиков у Полтавській битві

У працях як шведських, так і російських істориків не висловлювались сумніви щодо командування Олександром Меншиковим московською кавалерією під час Полтавської битви. Більше того, навіть у ХХІ столітті історики продовжують це стверджувати, вказуючи на блискавичність його дій. Але якщо розглянути питання більш детально, то можна дійти до протилежного висновку.

Коли ми проаналізували історичні джерела ХVІІІ століття, зокрема «Обстоятельную реляцию о главной баталии меж войск Его Царского Величества российского и Королевского Величества Свейского, учинившейся неподалеку от Полтавы», «Журнал или Поденную записку Петра Великого», карту бойового порядку московської кінноти в битві під Полтавою Л. М. Алларта, виявили зовсім інше. Згідно цих джерел Олександр Меншиков не був задіяний у І-му етапі битви, незначною була його роль і під час другого, вирішального етапу баталії, коли він очолював лівий фланг московської кавалерії. Отже, виникає питання, якою ж все таки була участь О. Меншикова в Полтавській битві? Як саме і в яких моментах проявив свої військові здібності, за які отримав великі почесті та найвище військове звання генерал-фельдмаршала?

Сучасний російський історик Павло Кротов у своїй праці «Битва при Полтаві» спростовує участь О. Меншикова у першому етапі битви біля редутив, наводячи докази зворотнього. Він вважає, що одна з найвідоміших битв в історії виявилася значною мірою міфологізованою «...завдяки історико-літературній творчості... петербурзького письменника ХVІІІ ст... Петра Никифоровича Крьокшина» [3, с. 136]. Петро Крьокшин працював у розповсюдженому в епоху класицизму літературному жанрі епопеї. Головною його метою було звеличення у задуманій ним 45-томній історії свого вінченосного кумира Петра Великого. Слід зазначити, що у ХVІІІ столітті історіографія розглядалася як різновид

мистецтва, наближена до поезії і драми, а жанр епопеї був зручний для створення величних картин діянь та «портретів» історичних особистостей. Саме згідно цього жанру Петро Крюкшин і придумав яскраві факти про Полтавську битву, які не мали зв'язку з реальністю. А «створені ним літературні міфологеми густо наситили російську історіографію великої баталії» [3, с. 159].

Отже, перш ніж висвітлювати історію Полтавської битви, необхідно розібратися у сукупності міцно пов'язаних з нею міфів. Розглянемо деякі з них.

З початком Полтавської битви московська кавалерія знаходилась за лінією редутив. На лівому фланзі кіннотою командував генерал-лейтенант Карл Ренне, на правому – генерал-лейтенант Родіон Боур [4, План XXII, Приложение 7], котрий відіграв чималу роль в ході Полтавської битви. Під час першого етапу, в сутичці на редутах, К. Ренне був важко поранений, через велику активність бойових дій саме на його фланзі, відповідно командування кавалерією перейшло до Р. Боура. Під його керівництвом, за наказом Петра I, частина кавалерії відступила і зайняла позицію позаду заболоченої балки Побиванки [3, с. 327]. Як командувачі кавалерією Р. Боур та К. Ренне під час першого етапу битви вказані на «Плані бойових порядків» полковника Л. М. Алларта [4, План XXII, Приложение 7]. Олександр Меншиков на плані не зазначений.

Вище згадуваний нами Петро Крюкшин навпаки стверджував, що на I му етапі битви О. Меншиков знаходився на передовому рубежі московських військ і, як тільки було помічено наступ шведів, відправив про це звістку Петру I та Б. Шереметєву. Сам же О. Меншиков, вишикувавши 24 кінних полки, рушив на супротивника. Зав'язалася сутичка, що тривала близько години [3, с. 173]. Далі, як описував П. Крюкшин, Петро I двічі віддавав О. Меншикову наказ про відступ, але той двічі відмовляв йому і підкорився тільки третьому – не про відхід, а про атаку відрізаного під час битви від головних сил шведського загону генерал-майора К. Рооса [3, с. 175]. Якщо ж взяти до уваги «Обстоятельную реляцию о главной баталии...», перший московський документ, в якому описана Полтавська битва, у ньому вказано дещо інше. Мова про О. Меншикова взагалі не йде і царський наказ про відступ відповідно був даний не йому, а генерал-лейтенанту Р. Боуру! Отже, звідси можемо зробити висновок, що О. Меншиков не брав участі у I-му етапі баталії, просто вигадка П. Крюкшина виявилась дуже вдалою. Якби він командував сутичкою кавалерії на редутах, то відповідно наказ Петра I по-

винен був бути адресований виключно йому, інше в умовах військової служби просто неможливе.

Петро Крьокшин, дотримуючись головним чином у своєму викладі реляції, додає подробиці, яких вона не містить. В реляції говориться, що у битві біля редутів московська кавалерія захопила у ворога 14 штандартів та прапорів. Петербурзький письменник додав від себе, що московська і шведська кіннота при цьому «на палашах рубились», а під О. Меншиковим начебто були поранені два коня [3, с. 175].

Літературні вигадки знадобились петербурзькому письменнику все для тієї ж мети – якнайбільше звеличити образ Петра І. Особистість самого О. Меншикова при цьому грала для П. Крьокшина допоміжну роль [3, с. 176].

Тепер розглянемо, що відбувалося далі. По завершенню першого етапу битви, московське командування з табору помітило залишки шведської піхоти генерал-майора Карла Густава Рооса чисельністю близько 1500 осіб (6 батальйонів), відірвані від основної армії в районі Яківчанського лісу. Було прийняте рішення атакувати й розбити ці батальйони. Згідно з «Обстоятельной реляцией о главной баталии ...», для виконання цього завдання Петро І відправив О. Меншикова та генерал-лейтенанта С. Ренцеля [4, с. 8]. Однак, на карті Л. М. Алларта генерал від кавалерії не позначений [4, План XVII, Приложение 5], а шведський історик Петер Енглунд у своїй праці «Полтава. Розповідь про загибель однієї армії» зазначив інше. На переслідування частини шведської піхоти, очолюваної К. Роосом, насправді був відправлений генерал-лейтенант С. Ренцель з п'ятьма батальйонами піхоти. Їм на допомогу були послані ще п'ять драгунських полків під командуванням генерал-лейтенанта Й. Гейнске [2, с. 153]. Таку ж інформацію подає російський історик О. Васильєв. Їхнім завданням було оточити К. Рооса з усіх сторін, здійснивши маневр «кліщі». Піхота С. Ренцеля наступала на батальйони К. Рооса з фронту, тим часом як кавалерія Й. Гейнске проїхала крізь лінію редутів, щоб зайняти позицію позаду них [2, с. 154]. В результаті війська Рооса були розбиті в Яківчанському лісі, решта вцілілих, на чолі з їхнім командувачем, почали відступати. Їх переслідували московити з Ренцелем, який прийняв капітуляцію від залишків батальйона Рооса [1, с. 302].

Як вказано в «Обстоятельной реляции о главной баталии ...» під час здійснення цієї операції московські переслідувачі під командуванням О. Меншикова натрапили на шведський резерв кількістю 3000, який їм вдалося повністю розбити, а декого взяти в полон [4, с. 8]. Але існуван-

ня цього резерву піддається сумніву. За О. Васильєвим шведська армія напередодні Полтавської битви резерву не мала. Вірогідно, що то могла бути розвідка кількістю 50 осіб, очолювана В. Шліпенбахом. Вони намагалися відірватися від К. Рооса і самотужки знайти головні сили. Проте, на своє нещастя, ця невеличка група наштовхнулась на московських переслідувачів, котрі їх перебили, а сам В. Шліпенбах здався в полон [2, с. 153].

На плані Полтавської битви невідомого автора, що був одним з перших складений після баталії, зображений «корпус резерви» позначений на тому місці, де насправді перебували волохи (Волоський полк легкої кінноти) [4, План XVII, Приложение 5]. Вони напали на московську кавалерію, що знаходилася на передовому рубежі, прикриваючи табір. Пермський полк московської армії зазнав великих втрат у битві, але він не брав участі у завершальному її етапі. Можливо, якраз цей полк знаходився в шанцях, що прикривали московську кавалерію і саме їх перебили шведські волохи, коли ті спали. Але ці припущення документального підтвердження не мають [3, с. 227]. Що ж стосується О. Меншикова, то важко сказати, наскільки важлива його роль в цей період битви.

На завершальному етапі О. Меншиков знаходився на лівому фланзі московської кавалерії, йому протистояла шведська кіннота правого флангу, якою командував генерал-майор Карл Густав Крейц. З початком протистояння в шведській армії справи йшли незлагоджено. Лівий край запізнався з атакою, в той час як на протилежному краї кіннота активно вступила в бій. Кавалерія К. Г. Крейца розпочала бойові дії. Московити (чотири батальйони гренадерського полку Буша і Нижньонгородського полку), аби припинити цей натиск, утворили каре – звичайне шикуння для зустрічі кавалерійської атаки, що було схоже на невеличку фортецю з гарматами, мушкетами і найжаченими списами. Кіннота К. Г. Крейца була повністю поглинута боєм після нападу на неї ззаду. І лише в цей момент ескадрони московського лівого флангу під командуванням О. Меншикова прибули сюди і атакували шведів з тилу [2, с. 205–207]. Шведи, котрим вдалося вижити в цьому нелегкому протистоянні, відступили назад до Малобудищанського лісу.

По закінченні Полтавської битви переслідувати залишки шведської армії були послані полковник від гвардії князь М. Голіцин та генерал-лейтенант Р. Боур з драгунськими полками, а вже наступного дня 28 червня і О. Меншиков. Московитам вдалося наздогнати їх біля Переволочної 30 червня. Шведське керівництво отримало письмове підтвердження умов капітуляції за підписом Олександра Меншикова [2, с. 312].

Підсумовуючи вищесказане, приходимо до висновку, що генерал від кавалерії, фаворит Петра І О. Меншиков, не відіграв великої ролі у Полтавській битві. Проявлена бойова активність на другому етапі мало про що говорить. Прийняття капітуляції шведської армії біля Переволочної – мабуть єдине, що відбулося за його особистої участі. Можливо, саме за це і отримав високе військове звання генерал-фельдмаршала. Проте, питання потребує подальшого дослідження.

Список використаних джерел

1. История Свейской войны (Поденная записка Петра Великого) / составитель Т. Майкова, под общей редакцией А. Преображенского. Выпуск 1. Москва: «Круг», 2004. 632 с.
2. Енглунд П. Полтава. Розповідь про загибель однієї армії. Харків: Фоліо; Стокгольм: Шведський ін-т, 2009. 348 с.
3. Кротов П. Битва под Полтавой. Начало Великой России. Санкт-Петербург: Фонд содействия реставрации памятников истории и культуры «Спас», «Лики России», 2014. 568 с.
4. Полтавская битва 1709 – 27 июня – 1909. Сборник по случаю 200-летия «Преславной баталии» / состав. В. Борисов, А. Носков. С.-Петербург: Экономическая Типо-Литография, 1909. 283 с.

Артур Андрющенко,
старший науковий співробітник
відділу науково-фондової роботи та експозиції
ДІКЗ «Поле Полтавської битви»

Бій шведської та московської кінноти на I-му етапі Полтавської битви 27 червня 1709 р.

Тема Полтавської битви завжди була надзвичайно цікавою для дослідження, оскільки має багато «білих плям». Однією з них є бій шведської та московської кінноти на I-му етапі Полтавської битви 27 червня 1709 р. Досі в наукових колах тривають дискусії стосовно кількісного складу шведської та московської кавалерії на першому етапі битви, командуючих військами, їх накази та дії під час баталії.

Ця стаття є черговим прагненням дослідити ті спірні історичні моменти, які відбувалися вранці 27 червня 1709 р. між шведською та московською кіннотою на полі під Полтавою.

Шведська кавалерія (тактика, озброєння, склад)

Тактика

Уся кавалерія Карла XII була важкою – рейтарською та драгунською. Виключенням був тільки легкий гусарський найманий Волоський полк.

Шведська кавалерія, згідно із регламентами Карла XII, була зобов'язана завжди під час атаки діяти стрімко. Завершувати зіткнення з супротивником вона мала за допомогою нападів, що здійснювалися на повному галопі зі шпагами в руках. Така тактика зробила шведську кінноту найкращою у Західній Європі. Кавалеристи Карла XII ретельно вивчали верхову їзду. Їхні коні були гарно об'їжджені, що дозволяло кінним частинам перебудовуватися, зберігати зімкнутість рядів і злагодженість дій навіть при найшвидших атаках.

Дії кавалерії, як правило, починалися кроком, потім кіннотники переходили на рись, постійно прискорюючись. За 75–50 кроків до супротивника давався залп із пістолів без зупинки, після чого здійснювався стрімкий удар на повному галопі. Роти шикувалися в три шеренги у формі клина, коли центр трохи виступав вперед, чи плуга. Солдати першої шеренги під час атаки тримали шпаги у руках виставлених вперед, направивши кінець леза у бік супротивника, тоді як у цей час друга та

третья шеренги тримали клинки кінцем вгору. Драгунські полки Карла XII могли діяти як в кінному, так і в пішому строю [2, с. 18–19].

Вишикувана у формі клина чи плуга шведська кавалерія застосовувала тактику «протискування»: після того, як московські драгуни, що знаходилися навпроти наверх клину, були зім'яті і відкинуті, кавалерія «протискувалася» через пролом, що виник. При цьому фланги клину вже були частково розвернуті фронтом до супротивника. Розвиток атаки резервних ескадронів на розірвані фланги московської кавалерії завершував успіх [4, с. 11]

Озброєння

Кожен рейтар чи драгун армії Карла XII мав на озброєнні довгу шпагу або палаш з мідним ефесом, яку носили на поясній портупейі. Окрім того, він мав 2 кремнієвих пістолі калібром 16,03 мм, які носили в дерев'яних кобурах (ольстрах), обтягнутих шкірою і прикріплених до обох сторін сідла. Рейтари мали також карабін з кременевим замком калібром 18,55 мм. Носили карабін на шкіряній перев'язі через ліве плече. Драгун замість карабіна мав рушницю з багнетом.

Патрони до зброї кавалеристи зберігали у невеликих патронних сумках, що носили на шкіряній вузькій перев'язі через праве плече. На кожен пістолет, карабін чи рушницю виділялося по 10 патронів.

Рейтари захищали тіло металевими кірасами (у рядових і унтерофіцерів – нагрудними, в офіцерів – подвійними, що захищали не лише груди, а й спину). Під час кампанії 1702–1706 рр. Карл XII заборонив використання кірас в рейтарських полках, залишивши їх лише у штаб-офіцерів і генералів. Пояснення полягало в тому, що важкі обладунки втомлювали і кавалеристів, і коней, не даючи при цьому надійного захисту від куль.

У Полтавській битві кіраси мали рейтари лише 3-х полків, які приєдналися до основної армії в жовтні 1708 р. разом з корпусом А. Левенгаупта. Ліфляндський авельсфан та Карельський рейтарський полк під час битви знаходилися в обозі. У баталії взяв участь лише Обоський і Бйонеборський рейтарські полки [2, с. 12–13].

Склад

Під Полтавою кавалерія Карла XII нараховувала 22 полки (11 рейтарських і 11 драгунських), які разом з корпусом лейбдрабантів складала понад 58 % усієї армії короля.

У складі рейтарських полків індельти було 6 шведських і 3 фінських, кожен з яких складався з двох ескадронів чотирьох ротного складу, всьо-

го 8 кінних рот, лише лейб-регімент мав 3 ескадрони (12 рот). В одній роті мало бути за штатним розписом 125 осіб, 124 рядових і 1 трубач. Вона організаційно поділялася на 3 взводи, по 3 відділення в кожному.

До складу рейтарської кавалерії, окрім частин індельти, входили два кінних полки «Дворянських знамен», які були набрані заможними представниками Швеції і Ліфляндії у своїх володіннях. Перший з них складався з 8 рот по 100 осіб (всього 800 рейтарів), другий – з 4 рот такої ж чисельності.

Драгунські полки Карла XII мали такий самий штат, як і рейтарські індельти, але, за деякими даними, Сконський драгунський полк був збільшений на 2 роти і мав 10 рот (1250 осіб).

Лейбдрагунський полк складався із 12 рот і нараховував за штатом 1500 кіннотників. Шість інших драгунських полків вербували із німецьких найманців і отримували назви від імен своїх очільників. Три з них мали по 10 рот (1250 осіб стройового складу), а інші – по 12 (1500 драгунів). У жовтні 1708 р. до армії Карла XII приєдналися два ліфляндські завербовані драгунські полки, що склалися кожен із 8 рот по 75 рядових (всього 600 осіб).

Корпус лейбдрабантів, тілоохоронців Карла XII, повністю складався із дворян і сам король був капітаном цього підрозділу. За штатом корпус складався із 150 рядових драбантів, кожен з яких мав звання ротмістра. У день Полтавської битви він складався з 1-ї кінної роти (100 осіб), з яких 16 осіб охороняли ноші пораненого короля.

Чисельність рейтарських і драгунських полків через втрати під час походу 1708–1709 рр. перед битвою була нижче штатної. Крім них, на службі у Карла XII перебував один гусарський іррегулярний (т.зв. Волоський), що складався з 12 рот і нараховував 2000 кіннотників (на червень 1709 р. – 1000 осіб).

У Полтавській битві Карл XII використав лише частину своєї кавалерії – 109 кінних рот (7800 осіб), розподілених на шість колон, з яких три (1, 2, 3) склали праве крило (53 роти), три інших (4, 5, 6) – ліве крило (56 рот). Частина кавалеристів не взяла участі в баталії, перебували при обозі у Пушкарівці (2064 осіб), під стінами Полтави (230 осіб) і в трьох загонах вздовж Ворскли (1800 осіб) [2, с. 5–6].

Московська кавалерія (тактика, озброєння, склад)

Тактика

У московській армії драгунів як піхоту використовували рідко. Ті драгуни, яких використовували як «ездящуюю линейную пехоту» скла-

далися із 4 полків («Драгунский артикул» князя А. Меншикова, СпБ, 1720 г.).

Під час зіткнення з кіннотою супротивника драгуни шикувалися у три шеренги із чотирма чи п'ятьома ротами по фронту. В атаку рухалися риссю, приблизно за 30 кроків від супротивника здійснювали перший постріл із рушниць, рідше – з пістолів. Після пострілу рушницю відпустили, вона далі трималася на перев'язі, тоді драгуни брали до рук палаші та пістолети. Атака продовжувалася риссю. Тактика московської кавалерії у Полтавській битві була наступною: шеренги і ряди подвоювалися, перша шеренга нахилилася в пояс, друга підходила впритул і ставала в проміжки першої, третя вставала в стремена. Перший залп здійснювала задня шеренга, потім друга, потім перша. Після пострілу перша шеренга займала місце задньої, а першою ставала друга шеренга.

В оборонному зіткненні кавалерія мала рухатися назустріч наступаючому супротивнику. Така тактика призводила до розладнання рядів під час пострілу та до зменшення ефективності останнього.

Орієнтація московських кавалерійських командирів на вогневий натиск на супротивника призвів до появи кінної артилерії неіснуючого в той час роду військ. Легкі гармати мали підтримувати драгунів картечними пострілами. Але через відсутність у московській армії легких артилерійських знарядь, ця ідея не отримала повного втілення [4, с. 10–11].

Озброєння

На озброєнні рядового драгуна була драгунська фузея, дещо полегшена у порівнянні з піхотною), однолезовий прямий палаш, замість нього могла бути шабля чи кавалерійська шпага), а також один або два пістолі, які носили в кобурі, ольстрі, що кріпилася до сідла. Драгунські гренадери, крім того, були озброєні ручною мортиркою.

Склад

12 жовтня 1704 року було прийнято новий штатний розпис драгунських полків. Кожен із існуючих тоді 20 драгунських полків був реорганізований, отримавши по 12 рот (90–100 осіб у кожній). З полковим штабом, службою постачання, майстровими і слугами загальна чисельність полку досягала 1230 осіб. Роти розподілялися між чотирма ескадронами, по 3 роти в ескадроні. На практиці штатної чисельності полків досягати не вдавалося, тому в усіх полках залишалося по 10 рот, замість запланованих 12.

1705 р. у кожному полку була затверджена кінно-гренадерська рота чисельністю 100 осіб (солдат і офіцерів). У кінні гренадери переводили солдатів за бажанням командира. Кінно-гренадерські роти були зведені в полки кінних гренадерів, які об'єднали найдосвідченіших кіннотників. Взимку 1708–1709 років ці зведені полки перетворили у регулярні. В кожному полку нараховувалося 10–12 рот. Спочатку вони отримали назви від імен командирів, а з прийняттям указу від 10 березня 1708 року усі лінійні драгунські полки отримали назви від місць свого формування (міста чи провінції) [4, С. 7–8].

У 1708 році Петро I сформував два великих драгунських з'єднання – «корволанти», «летючі корпуси». Один складався із 11 полків під командуванням О. Меншикова, другий – із 12 полків князя Д. Голіцина. Їх завдання полягало в нападі на окремі шведські частини, перехопленні провіанту та винищенні фуражу.

Кожен драгунський полк складався із 5 ескадронів (по 2 роти в кожному) і нараховував 1200 осіб, а окремий шквдрон – із 5 рот (600 осіб). У полку було 9 фузелерних і 1 гренадерська роти. В 1708 році із гренадерських рот, виділених із своїх полків, утворили три кінно-гренадерські полки 10-ротного складу, а замість вибувшої в кожному драгунському полку була створена нова гренадерська рота. У Полтавській битві полки і шквардони драгунів не досягали штатного складу. Найбільшим був Смоленський полк (992 кіннотники), а найменшим – Володимирський (427 осіб). Драгуни могли вести бій як в кінному, так і в пішому строю. В першому випадку вони шикувалися в три шеренги, а в другому діяли як і звичайна піхота.

Бій шведської та московської кінноти на I-му етапі Полтавської битви 27 червня 1709 р.

Як зазначає сучасний шведський історик П. Енглунд у своїй праці «Полтава: Розповідь про загибель однієї армії», напередодні Полтавської баталії шведська кавалерія була розташована на хвилястій рівнині між безлюдними селами Рибці та Пушкарівка. Крім трьох кавалерійських і двох драгунських полків, які стояли в інших місцях, тут перебувала вся шведська кавалерія [3, с. 68].

Шведське командування вирішило використати під час атаки всю кавалерію (крім семи полків, що повинні були залишитися й захищати обоз). Рухатися вона мала шістьма колонами. Коли почне темніти, буде наказано сідлати коней і водночас переводити весь обоз, дотримуючись ладу і тиші, на нове місце, за кілька кілометрів далі на південь, біля села

Пушкарівки. Решта кавалерії мала стояти, чекаючи наказу вирушати колонами через поле в напрямку московського війська [3, с. 94].

Увечері 26 червня 1709 року, коли сонце зникло за обрієм, шведська кавалерія стояла наготові з осідланими кіньми. Десь о дванадцятій годині ночі надійшов наказ сідати на коней, що було виконано без жодних непорозумінь у повній тиші. Кавалерія складалася із 14 полків (8 рейтарських та 6 драгунських) і корпусу драбантів. Вони розділилися на групи. До першої належали кавалерійські полки: кінний лейб-полк, полк лена Обу, Смоленський та Нюландський полки, Ест'етський, Північно-Сконський та Південно-Сконський полки, а також Упландський резервний кінний полк. До другої групи входило шість драгунських полків – кавалерія, озброєна мушкетами, що могла діяти як піхота: лейбдрагуни і Сконський драгунський полк, а також драгуни Єльма, Тоба, Дюкера і Юлленшерни. Усіх разом було 109 ескадронів загальною кількістю близько 7800 осіб, поділених на шість колон. Коли всі опинилися на конях, колони вирушили з табору [3, с. 103–104].

Під час маршу ліве крило кінних колон під команду генерал-майора Г. Гамільтона, а праве крило під командуванням генерал-майора К. Крейца заблукали у темряві. Першими до місця збору, де навпроти редутив чекала піхота, прибули колони кавалерії правого крила. Карл Густаф Крейц дозволив своїм людям розташуватися позаду піхотних батальйонів, які лежали на землі, і злізти з коней. Відразу після цього під'їхала решта кінноти і, дотримуючись тиші, швидко стала на своє місце.

Почало розвиднятися. Московський вершник, помітивши шведські війська, гучним пострілом дав сигнал тривоги. Коли шведів помітили, їх піхота і частина кавалерії вже стояли, перешикувались із похідних колон у бойові лінії для наступу. Момент раптовості для шведського війська був втрачений. Оскільки відступ, як одне з можливих рішень в даному випадку Карл XII не розглядав, шведи о 4-й годині ранку розпочали наступ вперед.

Шведська піхота почала штурм двох перших повздовжніх редутив, що були недобудовані. Захопивши їх, шведські піхотинці рушили далі. Сучасний російський історик В. Артамонов у своїй книзі «Полтавское сражение» вказує, що назустріч шведській піхоті, яка проходила крізь редути, вийшла московська кавалерія. Їх зіткнення, що скоріш за все, відбулося в районі 9 чи 8-го редутив, забезпечило московській піхоті і артилерії час для підготовки до битви.

Наступ шведської піхоти московські драгуни зустріли залпами з фужей, 18 фунтових гаубиць та 2-3 фунтових полкових гармат. Сутички між піхотою та кавалерією траплялися рідко і, як правило, випадково. Такий напад міг скінчитися кривавою купіллю, тому найкращий спосіб оборонитися від нападу ворожої кавалерії – це послати проти неї свою кавалерію. Але лише невелика частина шведської кавалерії взяла участь у нападі на московські редуты. Кілька її ескадронів рухалися в колоні праворуч від піхоти. Шведським піхотинцям була вкрай необхідна підтримка власної кавалерії, що і було здійснено. Ескадрони зірвалися з місця і рушили проти московських супротивників. Попереду їхав елітарний загін королівських драбантів, за ним – Смоленський кавалерійський полк лейбгвардії та інші, залежно від того, де вони стояли й чекали в довгих колонах.

Шведський ескадрон із 500 осіб шикувался до бою в одну лаву глибиною у два або три вершники. Вони тісно збивалися до купи, бажано коліно до коліна, і таким чином утворювали клин або плуг. Мчали вони якомога швидше – вчвал або вскач. Така тісно збита брила із людей і коней вибирала собі один із ворожих загонів і мчала просто на нього. Дуже рідко траплялося, щоб дві супротивні частини кавалерії, тісно збиті до купи й добре вишикувані, стиналися одна з одною. Було, як правило так, що один ескадрон проривався крізь перепону після короткого брязкоту зброї, або ворог відступав без бою, побачивши стіну копит і шпаг, що летіла на нього. Також були випадки, коли супротивники могли відступити після кількох безладних ударів шпаг. Найбільше важили нерви кіннотників і коней. Той супротивник, який був не такий рішучий, в основному програвав. Найчастіше одного зіткнення виявлялося замало, щоб завершити бій. Боротьба між загонами кінноти складалася з цілої низки наскоків і коротких сутичок рукопаш. Переможений ескадрон звичайно збирався наново, та коли його відбивали раз по раз, він рано чи пізно розладнувався. Сила кавалерійського удару залежала також від швидкості їзди загону, його щільності та узгодженості в діях. Загін, який міг об'єднати в себе найбільшу кількість вершників на найменшому фронті, мав природну кількісну перевагу. Шведська кіннота, в даному випадку, була дуже добре збита до купи. Вершники їхали коліно в коліно та були здатні швидко міняти фронт і маневрувати.

Ескадрони супротивників зустрілися. Для всієї шведської лінії місця не вистачило, тому в атаку йшли ескадрон за ескадроном, не підтримуючи один одного. Передні шведські ескадрони відступили. Спочатку найбільший тягар бою ліг на полк лейбгвардійської кінноти, але врешті

всі вони змушені були спинитися й відступити назад. Там вони вирівняли свою лаву і вдруге пішли в таку. Але й цього разу її було відбито. Кіннота повернула назад і знов вишикувалася по краях піхотних колон.

Московське командування слідкувало за битвою і вирішило, що вже час відвести свою кавалерію назад, що і було розпочато. Шведська кавалерія перегрупувалася і знову пішла в атаку. Спільним натиском піхоти й кінноти шведи відкинули московські ескадрони назад. Не порушуючи ладу, ті відступали проміжками в укріпленнях [3, с. 131–134].

В. Артамонов в своїй праці «Полтавское сражение» зазначив, що коли московська кавалерія виконала свою функцію, Петро I наказав їй відступати, біля ретраншементу розділитися і стати з його боків: «А кавалерии такой дан был указ, что ежели неприятель за нею погонитца, то б уступала до самого ретранжаменту. А ежели он еще и далее за нею пойдет, чтоб она раздвинулась направо и налево перед ретранжаментом, дабы ис пушек по них стрелять было возможно, как то случилось».

Історик В. Молтусов у статті «Русская кавалерия в Полтавском сражении» [7] зазначає, що після зіткнення зі шведською московська кавалерія, за наказом Петра I, відступила за редути. Причин такого відступу було декілька:

1) московська піхота встигла підготуватися до захисту табору від нападу;

2) табір був розгорнутий не повністю і ненадійно укріплений, тому піхоті і необхідна була допомога кавалерії;

3) Петро I намагався об'єднати дії кавалерії та піхоти під час битви («Если кавалерия от неприятеля прогнана будет, то надобно, чтобы она уступала к инфантерии, чтобы, там собравшись, потсоиться в ордер», «...кавалерия при неприятельской атаке обязана каждый раз отступать... для присоединения в пехоте» (інструкції Петра I від 1708–1712 рр.);

4) Петро I побоювався, що через злагоджені дії шведської кавалерії та піхоти московська кавалерія не витримає і розпочне втечу.

Отже, московська кавалерія отримала наказ – при відступі, якщо ворог буде наздоганяти її, то відступати потрібно до самого ретраншементу, а якщо він і далі піде за нею, тоді потрібно буде розділитися направо і наліво перед ретраншементом, щоб дати своїй артилерії можливість відкрити вогонь. Тобто, кавалерії було наказано спочатку відступати до табору, потім розділитися і відходити не лише вправо від табору, до Побиванки, а й вліво.

Московська кавалерія здійснювала відступ. У тумані з порохових хмар і пилюки шведська кавалерія гналася за нею.

П. Енглунд зазначає, що організований відступ московитів через натиск шведів, які завзято гналися за ними, обернувся на втечу. Таким чином, шведи домоглися першого справжнього успіху, ворожа кіннота втекла з поля бою.

Поки праве крило шведської кавалерії затрималося у проході між редутами, їхнім колегам із лівого крила під командою генерал-майора Г. Гамільтона пощастило більше. Кавалерія на цьому крилі була сильна. Вона складалася із 56 рот, об'єднаних у 7 кавалерійських і драгунських полків. Більшість із них обминули редути зліва, а потім почали пробиратися через зарослі Будищанського лісу й невеличке село Малі Будища.

Кавалерія, що не подалася через ліс, пробивалася крізь лінію редутів, зазнавши великих людських втрат. Коли вона вже проскочила крізь обстріл, то опинилася перед московською лінією, що стояла на цьому крилі готова до бою. Шведські кавалеристи пішли в наступ, в результаті якого московити були відкинуті далі на північ. Проте гонитва розтяглася надовго, бо московські війська раз по раз зупинялися, шикуючись до нового бою. І відступали знову аж тоді, коли шведи йшли в атаку [3, с. 138–139].

На правому і лівому крилі московська кавалерія далі відступала на північ. Основна частина московської кінноти на чолі з Р. Боуером, який прийняв командування замість пораненого К. Ренне, почала відступати вправо, але шведи наздогнали її.

Намагаючись прикрити шлях на Семенівку (до переправи) і відірватися від переслідувачів, Р. Боуер рухався до Побиванки, спеціально підводячи супротивника під гарматний вогонь із табору. Деякі московські ескадрони встигли заскочити до укріпленого табору, але більшість пройшла повз нього. Л. Н. де Алларт зазначив, що частина московської кавалерії відійшла наліво від ретраншементу, на південь від нього, щоб дати можливість обстріляти переслідуючу шведську кавалерію з гармат. Ця частина складалася із 4 драгунських полків і одного ескадрону. Саме від цих кінних московських частин шведська кавалерія, що пройшла крізь редути на поле і розпочала наступ на московську кавалерію, яка відступила, побоювалася отримати удар у фланг і тил. В тому числі й через загрозу потрапити в оточення шведська кавалерія о 06.00 годині ранку отримала наказ зупинити наступ і відійти лівіше, на околиці Малобудищанського лісу [5, с. 327–330].

Шведська кавалерія, проїжджаючи повз московський табір, потрапила під гарматний вогонь, але не припинила гонитву. Московська кавалерія відступаючи, рухалася до глибокої заболоченої улоговини, Великого яру, а праворуч здіймалися високі кручі, що спадали до берегів Ворскли. Вона могла потрапити в пастку, де далі відступати було нікуди. Г. Адлерфельд писав з цього приводу: «Их кавалерия была так расстроена и так склонна обратиться в бегство, что вместо того, чтобы остановиться у своего большого ретраншемента, она во весь опор проскакала довольно далеко от него, желая во чтобы то ни стало перейти обратно за Ворсклу».

Але, коли до яру залишився кілометр шляху, шведи перестали гнатися за московськими військами. Це дозволило більшій частині московських кавалеристів переправитися через грузьке болото й вишикуватися на його другому боці.

Наказ припинити гонитву отримала шведська кавалерія обох крил. Він прийшов від головнокомандуючого шведською армією Карла Реншильда, який не хотів втрачати контроль над своєю кавалерією, тим більше в той час, коли становище піхоти було вкрай непевне. Крім того, кавалерія була потрібна, щоб битва відбувалася за визначеним планом, адже вона мала завдання спинити московитів, якби вони почали відступати з табору в північному напрямку. Наказ К. Реншильда дав змогу великій частині московської кавалерії врятуватися і спокійно відійти, щоб дати лад своїм лавам [3, с. 140–141].

Щодо питання кількісного складу московської кавалерії у першому етапі Полтавської битви серед істориків питання дискусійне. Петер Енглунд зазначає, що за поперечною лінію редутів стояла більша частина московської кавалерії: 9 тис. кіннотників, поділених на 85 ескадронів, зміцнених легкою артилерією. Нею командував кавалерійський генерал, князь О. Меншиков [3, с. 109–111]. Але твердження П. Енглунда про кількість московських кавалеристів, задіяних у Полтавській битві, а також особисте командування кавалерією О. Меншиковим є спірним. Сучасний російський історик П. Кротов в своїй праці «Битва под Полтавой. Начало Великой России» вказує на те, що О. Меншиков був призначений Петром I головнокомандуючим московською кавалерією у Полтавській битві, але особисто командування флангами у першому етапі баталії він не здійснював [5, с. 173–176].

Лейтенант шведської армії Вейє в описі початку битви зазначив, що «...між редутами супротивника і величезним зайнятим піхотою ретраншементом знаходилася готова нас зустріти вся московська кавалерія.

Вона дізналася про нашу появу після розвідки генерал-майора Шліппенбаха» [1]. Тобто, автор щоденника не вказав точну кількість московських кавалеристів, розташованих за редутами, а просто зазначив що за ними була вишикувана «...вся московська кавалерія...».

В. Молтусов у статті «Русская кавалерия в Полтавском сражении» [7] зазначає, що коли шведські війська розпочали наступ на редуту за поперечною системою вже стояла вишикувана московська кавалерія – 16 драгунських полків (74 ескадрони). Лівим крилом керував генерал-лейтенант барон Карл Евальд Ренне, центром – генерал-лейтенант Іоганн Хрiстiанович фон Генскін, правим крилом – генерал-лейтенант Рудольф Фелікс Бауер. Їм допомагали генерал-майори граф Отто Рудольф фон Шаумбург, Бем та бригадир граф Іоган Гейнгард фон Вейсбах.

Кавалерія вишикувалася в три лінії: 6 полків в першій і по 5 – в другій і третій. Потім вона перешикувалася в дві лінії: в першій 11 полків, в другій – 5. Кожен полк складався із 5 двухротних ескадронів і шикувався в три шеренги. Рельєф місцевості дозволив розмістити за редутами лише полки лівого крила, які першими і прийняли бій.

В. Артамонов погоджується з думкою В. Молтусова та наголошує, що назустріч шведській піхоті, яка проходила крізь редуту, Р. Боур і К. Ренне вивели 16 драгунських полків через неможливість розташування за редутами більшої кількості вояків. До того ж, на думку В. Артамонова, частину кінних полків потрібно було мати біля ретраншементу та разом з військами гетьмана І. Скоропадського неподалік балки Побиванки.

З думкою В. Молтусова та В. Артамонова про неможливість розташувати за редутами більшу кількість полків, ніж 16, не погоджується російський історик П. Кротов. Він вважає, що в полі за редутами можна було вільно розташувати всю московську кавалерію. Задні лінії, в даному випадку, слугували б резервом. Це гарно відображено на всіх історичних картах і планах, близьких до битви по часу створення. Згідно з джерелами, на полі за редутами була стоянка московської кавалерії. Одним із завдань редутів як раз і було прикриття від несподіваного нападу на легкий похідний табір регулярної кінноти. Б. Куракін, підполковник гвардії, в своєму щоденнику писав: «...потом, осмотря место за полмили до Полтавы и до обоза неприятельскаго, перешли; и пехота, учиняя ретраншементы, стала; а конница, учиняя редут, стала в одну линию на правую сторону от траншементы инфантерии...» [9, с. 322].

При визначенні чисельності кінних полків, які проводили зіткнення зі шведами біля редутів, В. Артамонов посилається на креслення з Похідної канцелярії Петра І. На ньому зображені розташовані за редутами

в три лінії кінні полки: в першій лінії — шість полків, в другій і третій — по п'ять. Перша лінія була вишикувана за прогалинами між поперечними редутами.

П. Кротов у своїй монографії про Полтавську битву та в статті «Численность русской кавалерии в Полтавской битве» вказує на те, що на вищевказаному кресленні з Похідної канцелярії Петра I інші кінні полки просто не домальовані оскільки креслення не закінчене і має неофіційний, підготовчий характер. Де знаходилися інші кавалерійські полки, які брали участь в баталії, на кресленні не вказано. На іншому, більш авторитетному джерелі — офіційній гравюрі 1709 р. з планом битви, московські кінні полки позначені по іншому. По перше, на цій офіційній друкованій гравюрі полків зображено не 16, а 17. По друге, вони вишикувані за поперечними редутами не в три, а в дві лінії: 9 полків — в першій, 8 полків — в другій. Саме так вони зображені на цій гравюрі вже після відступу від лінії поперечних редутів на протилежний бік поля, де вони вишикували свої бойові порядки вздовж балки Побиванки.

Де в цей час знаходилися інші кінні полки? Якщо всі 17 кавалерійських полків за наказом царя залишили лінію редутів і відійшли на протилежний бік поля, як тоді розуміти твердження генерала Л. М. де Алларта який вказував на те, що: «...а кавалерии такой дан был указ, что ежели неприятель за нею погонитца, то б уступала до самого ретраншеманта, а ежели он еще и далее за нею пойдет, чтоб она роздвинулась направо и налево перед ретраншементом, дабы ис пушек по них стрелять было можно, как то и случилось» [8].

Таким чином, Л. М. де Алларт стверджував, що частина кавалеристів, які брали участь в зіткненні біля редутів, відступила «вліво», тобто на південь від ретраншеманта. В цьому випадку 17 кінних полків, що відступили на північний бік поля до балки Побиванки, варто рахувати за ті, що перемістилися «направо» від ретраншеманта. Але ті полки, що відступили на південь від ретраншеманта, на кресленнях не позначені. Пов'язано це з тим, що в офіційних російських публічних пропагандистських матеріалах про хід битви простежується чітке прагнення приховати інформацію про ту чисельну перевагу, яку вдалося досягти Петру I перед баталією. Так, шведська бойова лінія зображена більшою, ніж було насправді, не вказана чисельність багатьох московських резервів та не позначене місце їх дислокації.

П. Кротов вважає, що на південний бік ретраншеманта відступили ті п'ять драгунських полків (3593 особи), які були використані проти шести батальйонів генерал-майора К. Роса. Ще шість полків відступили

після зіткнення на редутах далі на північ, ближче до українських військ гетьмана І. Скоропадського. Українські козаки розташовувалися за балкою Побиванкою. Ці шість драгунських московських полків (більше 4000 осіб) були тактичним резервом, яким командував генерал-майор князь Г. Волконський [6, с. 219–220].

У 2009 р. в монографії П. Кротова [5] та в збірнику документів, присвяченому першій половині Великої Північної війни (за 1700–1709 рр.) був опублікований документ, що має назву «Ведомость нижеписанных драгунских полков, которые были при Полтаве, сколько унтер-офицеров, капралов и других было на баталии и что ис того числа побито, и за тем при полках». У ньому вказана чисельність нижчих чинів 23 драгунських, 3 кінно-гренадерських полків, Генерального «шквдрона» (драгунський полк половинного складу) та ще одного «шквдрона» створеного з двох, – всього 20106 нижчих стройових чинів. З офіцерським складом частини регулярної кавалерії, зосереджені Петром I для битви, складала 21 044 особи. Втрати загиблими в битві на копії цієї пошкодженої «ведомости» складають 625 осіб. Окрім того, кавалерійський резерв нараховував близько 3200 вояків. Таким чином, на полі Полтавської битви Петро I сконцентрував 24 500 осіб регулярної кавалерії.

Отже, П. Кротов вважає, що у зіткненні біля редутів проти шведів діяло не 16 чи 17 драгунських полків, а 29 полків і ескадронів московської кавалерії. З цього можна зробити висновок, що вранці 27 червня 1709 р. в проміжку між редутами шведську кавалерію (7800 вояків) зустріла майже вся сконцентрована під Полтавою московська кіннота – 21 044 вояки. Московська кавалерія, таким чином, в 2,7 рази перевищувала за кількістю шведську. Всі 29 регулярних московських кавалерійських частин мали втрати (в тому числі з відведеним від редутів резервом в шість полків Г. Волконського), тобто застосувати зброю в зіткненні зі шведами біля редутів довелося всім полкам московської кавалерії.

Якщо підсумувати чисельність вояків кавалерійських частин обох армій (загалом майже 30 000 осіб), то можна стверджувати, що на полі Полтавської битви відбулося грандіозне зіткнення ворожих кавалерій під час Великої Північної війни.

Але ті аргументи, які навів П. Кротов у своїй статті «Численность русской кавалерии в Полтавской битвы» теж можна поставити під сумнів. В соціальних мережах з твердженнями історика не погоджується ще один дослідник Полтавської битви під нікнеймом «Громобой». Він наголошує на тому, що твердження П. Кротова про те, що біля редутів перед початком першого етапу Полтавської битви знаходилася вся мос-

ковська кавалерія є невірним. Суперечка між дослідниками полягає в тому, де знаходилися загони Г. Волконського і Генскіна перед початком битви. П. Кротов вважає, що вони з самого початку наступу шведів знаходилися разом з іншими кавалеристами за редутами, і відступили від них за наказом разом з іншими кавалерійськими підрозділами. «Громобой» з цим твердженням не погоджується і наголошує на тому, що в такому випадку проходи через Яківці і Тахтаулове були не прикритими і охоронялися лише козаками. Враховуючи те, що позаду московського табору знаходилася річка, і шляху відступу фактично не було, позиція московської піхоти була вкрай уразлива. Завдання московської кавалерії біля редутів передбачало затримку шведів і, завдяки цьому, можливість московській піхоті вийти з табору і вишикуватися в полі для генерального зіткнення. В зв'язку з цим дослідник, що веде суперечку з П. Кротовим, вважає що позиції біля Яківців і Тахтаулового загони Генскіна і Волконського зайняли напередодні битви. В подальшому ці заго-ни так і не приєдналися до головної армії в ході битви і діяли автономно.

Тобто, автор рецензії на статтю П. Кротова вважає, що біля редутів перед початком битви знаходилися 16 полків і Генеральний шквдрон О. Меншикова. Бригади Г. Волконського і Генскіна ще напередодні битви були відділені від основних сил і зайняли позиції біля Яківців і Будищанського лісу, та не брали участі в Полтавській битві 27 червня 1709 р. [10].

Список використаних джерел

1. Артамонов В. «Полтавское сражение», к 300-летию Полтавской битвы. М., МППА «БИМПА», 2009. 704 с.
2. Васильев А. Армия Карла XII под Полтавой 27/28 июня 1709 г. Состав, организация, вооружение, обмундирование и тактика войск. Москва, 1984. 19 с.
3. Енглунд П. Полтава. Розповідь про загибель однієї армії. Харків: Фоліо; Стокгольм: Шведський ін.-т, 2009. 348 с.
4. Кавалерия Петра I // Военно-исторический альманах «Новый солдат», № 190. Артёмовский исторический клуб «Ветеран».
5. Кротов П. Битва под Полтавой. Начало Великой России: СПб.: Фонд содействия реставрации памятников истории и культуры «Спас», Лики России, 2014. 568 с.
6. Кротов П. Битва при Полтаве. К 300-летней годовщине. Санкт-Петербург: Историческая иллюстрация, 2009. 416 с.

7. Молтусов В. Русская кавалерия в Полтавском сражении. Военно-исторический журнал «Старый цейхгауз». 2009.
8. Отдел рукописей Российской национальной библиотеке. Ф. 885 (Эрмитажное собрание). № 314. Л. 78 об.
9. Русско-шведская война. Записки кн. Б.И.Куракина 1700–1710 гг. / Архив князя Ф. Куракина. СПб., 1890. Кн. 1. С. 322.
10. Численность русской кавалерии в Полтавской битве (на правах рецензии). URL: <http://rusmilhist.blogspot.com/2012/01/blog-post.html>

Сергій Макаренко,
старший науковий співробітник
відділу охорони культурної спадщини
ДІКЗ «Поле Полтавської битви»

Особливості блокування фортеці Полтава шведською армією у 1709 році

Облога фортеці Полтава у 1709 році союзним шведсько-українським військом складалася з низки послідовних заходів, які в підсумку повинні були призвести до взяття твердині. Втім московська залога фортеці в силу різних причин могла капітулювати і раніше. Іноді достатньо було тільки блокувати фортецю і чекати, коли гарнізон під загрозою голоду, спраги, хвороб чи нестачі боєприпасів здійснить капітуляцію.

Блокада – це ізоляція за допомогою збройної сили частини території супротивника з метою повного припинення зносин її з зовнішнім світом. Вона могла дати потрібний результат тільки тоді, коли війська, які його здійснювали, самі мали достатній запас їжі, пороху та часу. А головне, щоб війська супротивника у цей період не прийшли на допомогу облоženим. Зазвичай після блокування фортеці переходили до наступних етапів облоги: земляних робіт, встановлення артилерійських батарей, пробивання у стіні пролomu та штурму.

На початку весни шведська армія у Гетьманщині опинилася у межиріччі трьох рік – Ворскли (зі сходу), Псла (із заходу) та Дніпра (з півдня). Московські війська знаходилися за лівим берегом річки Ворскли та правим берегом річки Псел. Єдиною фортецею з московською залогою, що знаходилася між шведами та Дніпром, була Полтава. Союзникам її треба було обов'язково взяти.

Доводити справу до кровопролитного штурму шведський король Карл XII не хотів. Величезні втрати каролінів під час штурму Веприка на початку року показали, що неперевершена в полі шведська армія, виявилася беспорядною при оволодінні досить слабою фортецею. Тож Полтаву Карл XII збирався брати «малою кров'ю».

Під час перебування короля у Великих Будишах підполковник Південно-Сконського рейтарського полку Йоран Сільверйельм налагодив зв'язок з полтавським полковником Іваном Левенцем. Козацький полковник знаходився усередині фортеці і мав би сприяти шведам оволо-

діти нею. Але запідозривши недобре, московити арештували І. Левенця [5, с. 79–80].

У той же час Карл XII разом з командиром Далекарлійського піхотного полку Густафом Генриком Сігротом частенько їздив до Полтави на рекогносцирування. Король зробив висновок, що оволодіти Полтавою можна досить легко – шляхом блокади, причому без значних людських та матеріальних ресурсів. Арешт І. Левенця підштовхнув короля діяти більш рішуче.

Полтава лежала на правому високому (близько 70 м) березі річки Ворскли. Навесні внаслідок повені річка сильно розлилася. Навіть влітку без труднощів тут її можна було перейти тільки в одному місці. Сьогодні це район знаходження комунальної організації «Рятувально-водолазна служба Полтавської міської ради» (вул. Амундсена, 7). У 1709 році там був єдиний біля Полтави міст через Ворсклу, по якому проходила дорога від фортечних Курилівських воріт до Харкова. Шведи помітили, що міст та дорога вздовж правого берега Ворскли були повністю покриті водою. На думку короля, зі сходу Полтава була повністю блокована водою [5, с. 80].

З півдня та південного заходу фортецю обмежував Кобищанський яр, а з півночі та північного сходу – Здихальний. На захід від фортечних укріплень лежала напільна частина, яка складалася з еспланади та передмістя. За передмістям між Кобищанським та Паняньським ярами півторакілометровою дугою проходив захисний вал, у якому, очевидно, був тільки один проїзд [6]. До нього спрямовувались дороги від фортечних Київських та Мазурівських воріт. Це було єдине місце, через яке можна було заїхати до Полтави. У свою чергу від проїзду одна дорога вела до Кобеляк, інша розходилась у трьох напрямках – до Кременчука, Решетилівки та Зінькова.

Карл XII зробив висновок, що блокувавши єдиний в'їзд у місто, він повністю блокує усю фортецю. Своїми думками шведський король поділився з генерал-квартирмейстером шведської армії полковником Акселем Юленкруком. Той вивчав і добре знав фортифікацію, тому Карл XII, порівнюючи його з відомим у Європі французьким маршалом-фортифікатором, називав Юленкрука «маленьким Вобаном». Аксель Юленкрук виконував у шведській армії обов'язки головного інженера. До ідеї свого короля А. Юленкрук віднісся досить стримано, але і особливо сперечатись не став. Тим більше, що на той час, коли відбувалася розмова короля з А. Юленкруком пост на в'їзді до Полтави вже було виставлено. Ще 6 квітня 1709 року за наказом Карла XII сюди прибуло

150 піших гвардійців на чолі з капітаном Еллером. Солдати збудували чотирикутне земляне укріплення у вигляді редуту. Король повелів називати його «Еллербургом» – за іменем начальника залоги цього шанця. Близько пів сотні кінотників патрулювали дороги, що вели до проїзду у валу [1, с. 249; 5, с.80]. На нашу думку «Еллербург» міг знаходитись на місці або неподалік сучасних будівель Укрпошти (вул. Соборності, 33) та «Малої академії мистецтв» (вул. Соборності, 35). Відповідно проїзд у захисному валу, який тут проходив по сучасній вулиці Європейській, міг бути в районі перехресть Європейської з вулицями Небесної Сотні та 1100-річчя Полтави.

У цей час у Полтавській фортеці перебувала московська залога, яка складалася з п'яти батальйонів чисельністю від 2,5 до 3,5 тис. осіб. Комендантом залоги було призначено командира Тверського піхотного полку полковника Олексія Келіна. Напередодні приходу до Полтави він наказав спалити передмістя (форштадт), яке лежало між еспланадою та захисним валом [4, с. 448]. Нові «сусіди» йому зовсім не сподобались. 15 квітня 1709 р. 300 московитів та 200 місцевих жителів за наказом Келіна напали на «Еллербург». Після короткого бою нападники відступили до фортеці. Їхні втрати склали близько 40–50 осіб вбитими. Того ж дня опівдні Карл XII особисто відвідав місце бою. Результат блокування фортеці йому сподобався [1, с. 254]. Через пів місяця кароліни з запорожцями почали облогу Полтави, яка продовжувалася майже два місяці – з 01.05 до 27.06. 1706 р. – до самої Полтавської битви. Не можна сказати, що у подальшому блокування фортеці було успішним. 29 квітня 1709 року зі шведського посту на Кобищанській горі вартові спостерігали, як з лівого берега річки Ворскли на човнах переправились дві людини, які потім на конях заїхали у фортецю [1, с. 256]. Відомі факти, коли О. Келін з заблокованої та обложеної фортеці передавав О. Меншикову пиво і навіть коня [2, с. 466, с. 484]. Це при тому, що обложені потерпали від нестачі харчів, медикаментів, пороху та грошей. Про недоліки у системі блокування свідчив той факт, що 15 травня 1709 року на підсилення залоги у фортецю зайшов загін московитів чисельністю 1200 вояків [1, с. 257–258]. Шведське командування вжило заходів і подібні випадки більше не повторювались. На правому березі річки Ворскли навпроти Полтави шведами було збудовано систему інженерних укріплень, яка включала два великі редуту – «Штерншанець» та «Гвардійський шанець». Це унеможливило зв'язок (комунікацію) московитів на лівому березі Ворскли з залогою фортеці. Навколо Полтави постійно несли службу кінні пікети [6].

Аналіз дій союзного шведсько-українського війська у квітні—червні 1709 року свідчить про те, що блокування фортеці Полтава здійснювалось за методикою, яка застосовувалася в Європі в кінці XVII – на початку XVIII століть, але з певними особливостями:

- в основу блокування було покладено особливості рельєфу місцевості навколо Полтави та наявної гідрографічної мережі;
- на першому етапі блокування фортеці здійснювалось лише одним напівстаціонарним постом чисельністю 150 вояків;
- до середини травня 1709 року якість блокування була низькою і покращилась із застосуванням додаткових заходів: будівництва системи земляних укріплень вздовж правого берега річки Ворскли та підсилення військ, які здійснювали облогу та охороняли правий берег Ворскли.

Список використаних джерел

1. № 159. Из шоденника Роберта Петре (1708) / Україна доби Івана Мазепи. 1708 – 1709 роки в документальних джерелах // Упоряд. Сергій Павленко. К.: Мистецтво, 2019. С 106–124.
2. № 424. 1709 г. Мая 11. Из донесения А. Д. Меншикова Петру I о вылазке полтавского гарнизона и предстоящих действиях русских войск под Полтавой / Северная война 1700–1721 г.г. К 300-летию Полтавской победы. Сборник документов // Л. Бескровный, Г. Куманев. М.: Объединённая редакция МВД РФ; Кучково поле, 2009. С. 466–467.
3. № 439. 1709 г. Июня 10. Донесение А. С. Келена А. Д. Меншикову о попытках шведов проникнуть в Полтавскую крепость через Мазуровский вал / Северная война 1700–1721 г.г. К 300-летию Полтавской победы. Сборник документов // Л. Бескровный, Г. Куманев. М.: Объединённая редакция МВД РФ; Кучково поле, 2009. С. 483–484.
4. № 612. 1721, березня 4. Про випалення передмістя Полтави 1709 р. та його залюднення / Україна доби Івана Мазепи. 1708–1709 роки в документальних джерелах // Упоряд. Сергій Павленко. К.: Мистецтво, 2019. С. 448.
5. Гилленкрот А. Сказание о выступлении его величества короля Карла XII из Саксонии и о том, что во время похода к Полтаве, при осаде её и после случилось / Военный журнал. 1844. № 6. С. 1–105.
6. «Plan af Belägringen och Battailen wid Pultava.» Med beskrivn. Ritad av A. Gyllenkrok. Delv. Akv. Tuschritn. 145x405. (I handskr. Nordin 913 bl. 321.)

Оксана Сальнікова,
завідувачка відділу
охорони культурної спадщини
ДІКЗ «Поле Полтавської битви»

Штабквартири шведського короля Карла XII на території сучасної Полтави

Мета цього дослідження полягає в локалізації місця розташування штабквартир шведського короля Карла XII періоду облоги Полтавської фортеці на території сучасного міста Полтави.

Під час роботи були використані щоденники каролінців, зокрема фенріка Далекарлійського полку Роберта Петра [1], котрий був безпосереднім учасником облоги фортеці Полтава, генерала Адама Левенгаупта [3], камергера Густава Адлерфельда [6], генерал квартирмейстера Акселя Юленкрука [2], а також картографічний матеріал – «План облоги та битви під Полтавою» роботи А. Юленкрука [4], протоколи допитів шведських вояків, які перейшли на бік московської армії. [4]

У листопаді 1708 року Велика Північна війна прийшла на терени Полтавщини. Взимку 1708–1709 року українсько-шведська армія розміщувалася на півночі сучасної Полтавської області. У березні 1709 року союзна армія знаходилася в містечку Великі Будища. В цьому населеному пункті до двадцятих чисел квітня 1709 року знаходилася і штабквартира Карла XII. На підставі щоденника Роберта Петре з упевненістю можна стверджувати, що 24 квітня шведський король покинув Великі Будища і перемістився в село Жуки. [1, с. 381]

Далекарлійський полк в третій декаді квітня 1709 року передислокувався під Полтаву та розквартирувався в басейні річки Чорна. Штабквартира короля знаходилася при самому полку. Про це свідчив, під час допиту, шведський корнет Е. Норштет: «Навпроти млина праворуч знаходиться у них піхотний полк і 10 полків кінних, тут же і драбанти, і ними командує Рейншильд та живе з ними. А король знаходиться з піхотою в Далекарлійському полку недалеко від апрошів, і там вся піхота» [4, с. 389–390]. Роберт Петре у своєму щоденнику зазначив наступне: «25 квітня. Вранці ми покинули Жуки і близько полудня прибули до фортеці Полтава...». [1, с. 381] На користь того, що штабквартира Карла XII знаходилася поруч із фортецею свідчить і те що: «Як правило, після

вечері і до 24:00 – 2:00 він був в траншеях.» [1, с. 392]. Про те, що король знаходився при Далекарлійському полку є запис у щоденнику Акселя Юленкрука: «30-го квітня я вирушив з інженерними офіцерами до Полтави, де знайшов Короля з Далекарлійським полком.» [2, с. 88].

Також біля штабквартири знаходилася і гауптвахта на якій, окрім того що утримувалися полонені, також зберігалися і прапори окремих полків. Згадуваний фенрік Р. Петре описував у своїх спогадах не тільки події пов'язані з облогою фортеці Полтава, а й те, які йому доводилося в цей період виконувати завдання. Так 18 травня він був залишений при гауптвахті охороняти прапори Далекарлійського та Хельсиньорського полків. Вони в цей час знаходилися в районі монастиря, щоб відбити можливі атаки ворога. Ці полки повернулися в район своєї дислокації вже наступного дня зранку, тобто 19 травня [1, с. 386].

16 червня трапилася прикра подія, яка увійшла до щоденників практично всіх каролінців. У цей день було поранено Карла XII в районі с. Нижні Млини. В своїх спогадах Аксель Юленкрук писав, що за чверть милі [2, с. 96] від головної квартири шведської армії московське військо провело відволікаючий маневр за участі декількох ескадронів кавалерії та козаків. Король очолив своїх солдатів і під час бою отримав поранення лівої ноги. Однак Карл XII тільки через годину повернувся до своєї штабквартири при Далекарлійському полку, де йому надали медичну допомогу [2, с. 96–97]. Камергер Карла XII Густав Адлерфельд у своїх мемуарах також описав цю подію й зазначив, що король повернувся до табору [5, с. 113–114].

21 червня шведське військо вишикувалося в одну лінію на відкритій місцевості і чекало наступу московської армії. Ближче до вечора стало зрозуміло, що бою не буде [2, с. 103]. Вся шведська армія перемітилася в інший бік від міста. Піхота розташувалася біля монастиря, де з травня під час облоги фортеці знаходилася лейб гвардія, яка також повернулася на своє місце дислокації. Далекарлійський полк розташувався біля монастиря [1, с. 395]. Разом з далекарлійцями в монастир перемітилася і штабквартира короля. Тут вона знаходилася до дня Полтавської битви.

Що ж стосується локалізації місць розміщення штабквартир на сучасній місцевості. Можна зазначити наступне:

– з третьої декади квітня і до 21 червня Далекарлійський полк дислокувався в районі сучасної вулиці Південної, що проходить під Інститутською горою, в долині річки Чорної (яка нині є струмком). Про те, що табір далекарлійців знаходився в долині свідчить Р. Петре. 7 червня

пройшов великий дощ. В результаті якого річка вийшла з берегів та за-топила палатки [1, с. 391];

– штабквартира короля знаходилася при Далекарлійському полку. Її орієнтовне місце знаходження, відносно сучасного ландшафту, знаходилося в районі, який обмежений провулком Човновим та вулицею Південною, на височині. На користь цього може свідчити і відстань зазначена в спогадах Акселя Юленкрука про події, що відбувалися 16 червня біля с. Нижні Млини [2, с. 88];

– з вечора 21 червня і до початку 27 червня штабквартира Карла XII розміщувалася у самому Хрестовоздвиженському монастирі [1. с. 395–396].

Список використаних джерел

1. Безверхній О. Щоденник шведського фенріка Роберта Петре як важливе джерело інформації про перебіг подій Великої Північної війни в Україні/ Гетьман Іван Мазепа: постать, оточення, епоха: зб. наук. пр. / Нац. акад. наук України, Ін-т історії України, Держ. Ком. Арх. України; відп. ред. В. А. Смолій [та ін.]. К.: [б.в.], 2008. С. 378–396.
2. Гилленкрюк А. Сказание о выступлении его величества короля Карла XII из Саксонии и о том, что во время похода к Полтаве, при осаде ее и после случилось. [Пер. с нем., введ. и примеч. Турунова Я., пер. по изд.: «Östreichische militärische Zeitschrift», 1842, Н. L-3.]. Военный Журнал. 1844. № 6. С. 1–105.
3. Пінчук Я. Мемуари генерала А. Л. Левенгаупта як джерело осмислення подій походу Карла XII в Україну. Сіверянський літопис. 2016. №3. С. 112–118.
4. Расспросные речи шведского перебежчика корнета Э. Норштета о дислокации и состоянии шведской армии под Полтавой. 1709 г. Июня 3 (№ 305) / Полтавская битва 27 июня 1709 года: Документы и материалы/ [отв. ред. Е.Е. Рычаловский]. М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2011. С. 389–390.
5. Щоденник камергера Карла XII Густава Адлерфельда про перебування шведів в Україні (пер. з анг. Олександра Герасимчука) / Сіверянський літопис. 2016. № 2. С. 103–116.
6. Plan af Belägringen och Battaillen wid Pultava. Med beskrivn. Ritad av A. Gillenkrok. Delv. Akv. tuschritn. 145 x 405. (I handskr. Nordin 913, bl. 321.). – Uppsala: Uppsala Universitetsbibliotek.

Євгенія Щербина,
завідувачка відділом
науково-просвітницької роботи
ДІКЗ «Поле Полтавської битви»

Продовольче забезпечення шведської армії під час Великої Північної війни в Україні 1708–1709 рр.

В усі часи великий вплив на бойовий дух армії мав стан тилу, побутове життя війська. Поведінка солдата під час битви залежала не тільки від того, якою зброєю він воює, але і від того, як він був екіпіований, в яких умовах проводив ніч перед битвою, як харчувався. Недарма в народі говорять, що ситі солдати воюють краще, а голодний солдат – поганий солдат.

Швеція, підкріплена на початку війни поселенським способом утримання війська, реформи, розпочатої ще королем Карлом XI, забезпечувала армію порівняно великими продовольчими пайками для солдат. Під час війни шведським військам суворо заборонялося грабувати місцеве населення, на території якого проходили бойові дії, але часто, як показує практика, такі правила порушувалися [19, с. 26–27]. За грабівницькі напади, навіть за незначні, суворо карали. Такий спокій, мирне співіснування та шляхетне поведіння війська на певній території мали свою ціну – 8 лотів срібла на сім'ю (1 лот 1/32 фунта; лот – це дOMETрична одиниця вимірювання в Європі 1 лот = 1/16 марки). Раціон харчування, неможливо порівнювати з тим, яким він був на полях битви чи у більш віддалених, порівняно спокійних регіонах [20].

Згідно щоденників, листів та інших історичних свідчень учасників Великої Північної війни відомо, що на її початку Швеція встановила досить високі стандарти щодо харчового забезпечення своїх сил, що нерідко сприяло вражаючим перемогам над противниками.

У попередніх конфліктах, таких як Перша Північна війна між Данією-Норвегією і Швецією (1563–70 рр.), армія жила зазвичай за рахунок землі, беручи внески від місцевого населення, де проходили бойові дії. Згодом, завдяки із введенням поселенського способу утримання війська за Карла XI, була створена велика, легко мобільна сила за набагато

менші витрати з королівської скарбниці. Група селянських дворів була зобов'язана виставляти та утримувати одного солдата. Коли солдати були непотрібні, вони працювали на господарствах, які приносили їм прибуток. Тобто, громади об'єднувалися, щоб створити професійну армію, яка мала захищати інтереси держави. Така система комплектування військ зробила шведську армію однією із найбільших у Європі.

Саме з такою військовою системою підготовки та комплектування шведська армія короля Карла XII (1697–1718 рр.) вступила у Велику Північну війну 1700–1721 рр.

Система постачання у шведській армії вирізнялася високим рівнем організації. Військо Карла XII отримувало провізію із трьох джерел:

- постійних продовольчих та фуражних магазинів;
- рухомого армійського магазину, що возився за армією;
- реквізицій за допомогою місцевих джерел постачання – просування армії по завойованим територіям.

Спосіб ведення бойових дій в період, який розглядаємо, залежав від розташування продовольчих і фуражних баз постачання та забезпечення шляхів підвезення фуражу і провіанту до армійських частин. Хоча, завдяки магазинній системі постачання забезпечувалося регулярне підвезення всього необхідного до армії і підвищувалася її боєздатність, але з іншого боку, її дії стали вкрай повільними у стратегічному відношенні.

Армія Карла XII протягом усього початкового періоду війни 1700–1709 років, окрім Ліфляндського корпусу, забезпечувалася за рахунок реквізицій продовольства і фуражу у місцевого населення на територіях ведення бойових дій, що забезпечувало її високу маневреність і рухливість [2].

Кожна рота отримувала по три фурғони провізії, які були завантажені хлібом, водою, мукою. Муку перемелювали на похідних млинах. Провізію кожен вечір роздавав фур'р (це звання в деяких європейських арміях, яке відповідало нижчим чинам унтер-офіцерського чину, котрі служили постояльцями роти та ескадрону) [19, с. 26–27].

Рацион, призначений для шведських військ у 1700 році, містив значну кількість жирів і білків: 625 грамів сухого хліба, 850 грамів масла або свинини, 1/3 літра гороху і 2,5 л неміцного пива на кожного солдата [19, с. 26–27]. Для порівняння, у 1710 році під Гельсінборгом у Данії шведська армія пройшла маршем виключно на алкоголі, бо солдати отримали лише по три фартинги бреннівіну (різновид скандинавського шнапсу) і більше нічого [21, с. 13]. У 1718 році, наприкінці Великої Північної війни, перерахований пайок для кожного солдата складав 637 гр хліба,

1/3 л крупи, 238 гр м'яса і 16 гр солі, а також трохи бренді і тютюну [20]. В раціоні була риба, особливо популярна – риба жирних сортів, зокрема оселедець. Під час війни у Сконії в меню з'явилися овочі, зелений горох та струковина. Новобранцям взагалі ж важко було звикнути до нового харчування та незнайомої їжі, яку часто сушили, сильно солили, що викликало ряд захворювань та збільшувало показники смертності серед вояків [21, с. 13]. Солдати дуже мучилися через несприятливі погодні умови, неякісне збіжжя, яке повільно росло та було зібране поспіхом. Тісто готували в казанах і пекли поспіхом у викопаних у землі печач; хліб з такого тіста виходив чорний і несмачний, а часом його взагалі не було. Крім того, солдатам взагалі важко було викроїти час, щоб приготувати собі бодай якусь їжу [7, с. 53]. Як показали події Великої Північної війни, у польових умовах на пайок годі було і розраховувати.

Під час Великої Північної війни саме на знищення продовольства та буквально випалення земель і зробив ставку московський цар Петро I у своїй боротьбі з противником, що стало однією із ключових стратегій у спробах взяти верх над шведами, які здавалися непереможними на початковому етапі війни. Часто московити здійснювали напади на обоз, убивали охоронців, візників, обслугу і хворих, різали коней і грабували все, що потрапляло під руку. Після довгого денного маршу солдати ввечері часто залишалися невлаштованими як слід на ніч, бо московити або спалювали всі будинки, або так напосідали на квартирмейстерів, що вони іноді не встигали розподілити солдатам місця для ночівлі. Становище було дуже непевне. Шведи страждали від нестачі харчів. Частими явищами у війську стали дезертирства і хвороби. Похід обертався в боротьбу за виживання [7, с. 54].

До вересня 1708 року московські війська знищили території навколо їхнього ворога з метою залишити шведську армію без можливості пошуку продовольства та запасів на їхньому шляху. Цар наказував ще в березні «от границы на двести верст поперег, а длину от Пскова чрез Смоленск до Черкасских городов, указы дать, дабы в начале весны хлеб ни у кого явно не стоял, ни в житницах, ни в гумнах, також и сена, но в лесах или в ямах, или иначе как, а лучше в ямах спрятан был... [12, с. 20–21]. За шведськими оцінками на шляху Смоленськ–Москва винищувалося все навкруги на 10–12 миль. Внаслідок цих подій та голоду стало поширення в Білорусії чуми, яка забрала життя близько 34 тис. людей [8, с. 127].

Крім того, після невдалої для шведів битви біля Лісної на території Білорусії, у вересні 1708 року, в якій шведський генерал Адам Людвіг

Левенгаупт втратив обоз, з його значними запасами продовольства та фуражу, до головного шведського війська приєдналися близько 6000 вояків, які мали із собою хіба що душу та одяг на тілі [7, с. 55]. «...всі 7 тисяч возів обозу, дісталися до рук москалів», – написав у своєму щоденнику учасник походу – словак Данієл Крман [22]. Однак, згідно із записами каролінців, все ж таки бреннівін (алкогольний напій) і тютюн були доставлені солдатам генерал-майором Андерсом Лагеркраною, ймовірно, для зміцнення їх морального духу [18].

Тактика випаленої землі, яку застосовувала московська армія на шляху просування шведських сил, виконувалася дуже ретельно. «Голод в армії росте з кожним днем..., про хліб уже не мають поняття, війська годують лише кашею, вина немає ні в погребях, ні за столом короля; король, офіцер і солдат – усі п'ють лише воду, про пиво тільки мріють» [9]. Розв'язанням проблеми стало те, що шведська армія звернула на південь: до неторкнутої Сіверщини в Україні, де на них чекали нові запаси харчів, а також союзники [7, с. 54].

При плануванні походу шведське командування робило ставку на визначення маршруту руху військ через території, здатні прогудувати вояків. З цієї причини низка вигідних напрямків відпадала, оскільки місця, де могла пройти велика армія, сильно постраждали від розрухи. У похід вирушило близько 35 тисяч вояків, від 33–36 тис. за іншими даними, до яких мав приєднатися корпус генерала А. Левенгаупта у складі 16 тисяч. Крім того шведську армію супроводжували тисячі возів зі слугами, ремісниками, необхідним майном. Оскільки полки мали відійти за сотні кілометрів від надійних баз продовольства і місць постачання, харчування війська покладалося на населення сіл та містечок, розташованих на шляху руху каролінців. Планувалося, що продукти для прожиття будуть закуповувати у місцевих жителів. Однак цей спосіб забезпечення війська порушувався щораз, коли населення чинило опір або вороже було налаштоване [12, с. 20–21].

Тому перед Полтавською битвою військо Карла XII через майже 8 місяців після битви під Лисною вирішувало низку проблем, зокрема питання забезпечення армії, розквартирування, поповнення резервів, налагоджувало співпрацю з мазепинцями та населенням України [12, с. 7].

Шведи розглядали шлях в Україну через те, що навряд чи московити будуть палити козацькі землі, дістануть підтримку козаків, які знають всі дороги та стежки...одним із пріоритетів було те, що Україна врожайна і багата країна, звідки відкривається дорога на Москву та можливість укладання союзів із Кримом й Туреччиною [12, с. 24]. Оскільки продо-

вольства бракувало, на Сіверщині армію поділили на три колони для ліпшого їх забезпечення під час руху [1, с. 232].

У Стародубському краї каролінці отримали нарешті мінімум продовольства, адже місцеві жителі, як бачимо із доповідної записки Бориса Шереметева царю, не виконували розпоряджень московського командування про залишення сіл і переміщення з худобою, хлібом у ліси [14, с.78]. У Стародубському краї кожен полк отримав по 3 діжки питва та солі [12, с. 217].

На зустріч із шведським королем Карлом XII І. Мазепа прибув теж не з порожніми руками «провіанту гетьман привіз шведському королю п'ятсот возів» [12, с. 218].

Перебуваючи на зимових квартирах в Україні, Карл XII видав маніфест- звернення до українського народу, в якому він зазначив: «при Божій помочі, хочемо боронити й охороняти український народ, що скинув московське ярмо, допоки не прийде до давніх своїх вольностей... Що стосується наших військ: коли провіант, потрібний до виживання, охоче без злості видасться, дбатимемо постягнути їх праведним каранням, щоб нікому спокійному насилля або кривда не наносилася, але аби кожен у домі своєму безпечно міг жити й діла свої справляти...» (Дано в Ромні, на зимівці нашій, дня 16, грудня, року 1708).

Йоганн Барділі, секретар, польовий капелан принца Максиміліана Емануїла Вюртемберзького, одного із найближчих соратників Карла XII, свідок подій Великої Північної війни, у своїх нотатках-враженнях про Україну відзначив, що: «у цій країні земля надзвичайно родюча і дає великий врожай зернових, які вони не взмозі зберігати, так що значну частину його використовують для горілки, якої вони не тільки великі любителі, а й виробляють у великій кількості... Виноград тут не росте, тому вино вони доставляють із Тартарії або із Угорщини, тому його тут рідко знаходять. Їхнім звичайним напоєм є пиво, квас, горілка...Вівці й бики тут надзвичайно прекрасні і жирні й через це вони дуже дешеві...так чудового жирного бика в декілька центнерів можна було купити менш ніж за 5 талерів, а вівцю – за 18 крейців наших грошей»[1, с. 236].

Петер Шенстрем у своїй реляції про бій під Полтавою занотував: «Ми невеликими підрозділами були розкидані по містах і містечках цієї заможної країни й армія на деякий час забула, як нещодавно страждала від голоду, спраги та від інших злигоднів у поході...Ми отримали тут достатньо всіх видів провізії, а саме хліба, пива, горілки, кримських та валаських вин, медовухи, багато меду, м'яса, а також фуражу, зокрема сіна

та зерна для коней та в'ючних тварин...Але ми не довго користувалися цими перевагами...» [16, с. 273].

Перебування в Україні виявилось аж ніяк не щедрою на вигоди винагородою за пережиті злигодні [7, с. 56].

Кожен полк займався своїм продовольчим забезпеченням. «Понеже есть воля наяснейшего короля шведского и ясневельможного пана гетмана Мазепы корм иметь войску из тех мест, где они пребывают» ...что б каждый двор дал муки, или жита осьмачку, солоду осьмачку, или вместо того пива четьри боченка, и к каждой осьмачке по четьре фунта хмелю, по осьмачке гороху, или крупы, какие есть, одного вола, или вместо его дать овец, четьре камня масла, полкамня соли, четьре папуши табаку, два герца горелки, три воза сена, две осьмачки овса, три воза соломы, четьре воза дров» [3, с. 224].

Тільки на листопад місяць армії Карла XII та його союзнику необхідно було 900 тонн м'яса, а на 8 місяців, стільки шведи пробули у союзі із мазепинцями до Полтавської битви, – 7200 тонн, а це майже 24000 голів великої рогатої худоби або 40000 свиней. Крім того, при плануванні продовольчих запасів каролінці враховували й перспективу приєднання до шведів польських військ та запорожців [12, с. 219].

Однак, як пише Й. Барділі, у листопаді 1708 року «коли король прийшов сюди, то сила ворога щоденно збільшувалася, шведські війська змушені були діяти у вузьких межах так, що або зовсім, або лише трохи відбувалося постачання, земля не могла забезпечити продовольства і запасів стільки, скільки було необхідно» [1, с. 236].

На початку листопада шведська армія переправилася через Десну й рушила до Батурина, міста, повного харчів, які І. Мазепа обіцяв передати шведському війську [7, с. 56]. Знищення московськими військами гетьманської столиці 2 листопада 1708 року змусило шведів далі рухатися на південь з метою подальшого пошуку кращого забезпечення.

«Після втрати Батурина мусили ми йти аж до с. Городище, де в місцевого пастуха овець одержали, добрий нічліг, а на день Катерини, тобто 25 Троїсту неділю, пили вино, якого ми ще ніколи в житті не пробували. Це не була вода, ані медовина, ані вино, розріджене водою, але як нам здавалося, до яблуневого соку було долито трошки найзвичайнішого вина...», – пише у своїх спогадах про перебування в Україні Д. Крман [22].

У кінці листопада гетьман зібрав сотників, отаманів Лубенської, Лукомської, Чигирин-Дубравської, Пирятинської, Черновської, Сенецької сотень Лубенського полку; видав універсал, в якому зазначалося:

«чтоб на войско шведское с полку Лубенского выставили 24000 волов, 40000 свиней, муки 60000 осмачек, 40000 осмачек пшеничной муки». Виконати таке завдання було складно, тому навіть місцеві старшини жалілися, що «на нас провіанту много правят» [15].

Царський ад'ютант А. Ушаков довідався, що «неприятель провиант в близости себя выбирает и квитки в приеме отдает» [6, с. 45]. Це свідчить про те, що селяни отримували крім грошей ще й письмові підтвердження взятого продовольства.

Численні хвороби, сутички з московськими військами, тактика випаленої землі та малої війни, голод, нестача зимових квартир косили цілі ряди шведських солдатів. Перебуваючи в Україні, шведська армія була у скрутному становищі, зазнала виснаження, була погано забезпечена уніформою та провізією й була змушена добувати їжу практично збираючи її з того, що потрапляло їм під руку. Продовольства катастрофічно бракувало. Учасник походу Роберт Петре у своєму щоденнику зазначив: «вони були змушені підтримувати себе, збираючи качани кукурудзи, які вони мололи між двома каменями...армія давно страждала від нестачі хліба» [18]. Голодні вояки задовольнялися неякісним хлібом, якого часто не вистачало на всіх.

Хліб був одним із основних продуктів харчування, який давали солдатам протягом всієї історії через його поживність та практичність. Під час походу до місць розташування в Гетьманщині каролінці частково вирішували продовольчу проблему похідними млинами, які переробляли куплене або реквізоване в сховах зерно на борошно [22]. За спогадами камергера Карла XII Густава Адлерфельта в період перебування шведів в Україні, зокрема під Гадячем у листопаді 1708 року: «Часто солдати просто хотіли хліба. Ця армія, колись така могутня, зменшилася до 24 тисяч осіб, та й ті були на межі голодної смерті. За таких умов лише один офіцер висловив невдоволення, на що король промовив: «я гадаю, що тобі нелегко бути так далеко від дружини; проте якщо ти справжній солдат, я заведу тебе так далеко, що ти отримуватимеш звістки зі Швеції раз на три роки. Один солдат мав зухвалість невдоволено показати королю шматок чорного запліснявілого хліба перед усім військом, це був єдиний харч, який вони отримували, та й то в недостатній кількості. Король спокійно взяв хліб і з'їв увесь шматок, потім похмуро відповів солдату: «не смачний, проте їсти можна» [17]. Про брак хліба у війську на початку січня 1709 року повідомляв на допиті німець-перебіжчик Яган Франц «оного ниоткуда им не привозят». Однак, тут же зазначав, що «токмо в мясе довольство имеют, а вина де пива ничего нет и в Га-

дяче»[5]. Через брак хлібних припасів каролінці почали їсти буряки, від чого похворіли.

Водночас близькість московських військ, постійні напади їхніх загонів утруднювали, дезорганізували продовольче забезпечення шведської армії [12, с. 222]. Багато запасів продовольства та коней, зокрема фельдмаршала Карла Густава Реншильда 60 і офіцерських всього з 3000 шведи втратили в Рашівці, яку 15 лютого 1709 року зайняли московити.

Джерела засвідчують, що шведи мали вигідні і не вигідні місця для розташування, від чого й залежало їх забезпечення продуктами. [13, с. 225]. Наприклад, таку ситуацію ми можемо спостерігати на сторінках щоденника словацького літописця Д. Крмана, який занотував: «на світанку 29 листопада діставшись до якогось села...ми були раді з того, що маємо гостинного господаря, і при цьому тепер їмо гусятину з капустою, приготовану по-мадярському», а поблизу Ромен того ж місяця він пише: «ми маємо добру господиню, котра добре готувала м'ясо і рибу...Риби, особливо шук, тут було вдосталь». Перебуваючи у с. Федірках Д. Крман залишив такі враження: «Жодним пером не можу описати нашу біду, котрої ми зазнали за 6 тижнів біля цього села і саме стільки ж в ньому. Чотири тижні, доки тривав козацький піст, ми діставали овець і молоко. Козаки утримуються і без молока, задовольняючись тільки рибою, капустою, буряками, яблуками, кашею та іншими стравами цього гатунку. Коли ж піст закінчився залишили собі м'ясо, молоко і сир для себе. Коли нам інколи діставалося м'ясо, більше двох днів воно не витримувало, бо літаючи роями мухи його загіджували, залишаючи на ньому черв'яків і сморід. Коли, однак, свіже м'ясо треба було варити, бракувало петрушки, солі, цибулі, борошна, масла... Все це доводилося замінити одномісячними лісовими яблучками, що розварені набували смаку, від якого нападала гарячка» [22].

У раціоні солдат були алкогольні напої. Пиво вважалося дуже поживним та калорійним, багате на вуглеводи, вітаміни та білки, крім того забезпечувало ще й приємні відчуття. У 17 столітті вважали, що пиво бадьорить, служить антисептиком, цілющим та поживним напоєм для солдат. Перспектива битви завжди викликала тривогу та занепокоєння у чоловіків, якими б молодими та енергійними вони не були. Тому алкоголь вважався невід'ємною частиною підготовки до самого бою. Алкоголь здатен пригнічувати самозахисні рефлексії і таким чином викликати відчуття мужності та чинить знеболювальну дію проти травм [20].

Під час війни в Україні шведські солдати мали у своєму розпорядженні українську паленку, горілку, медовину, за яку часом доводилося

переплачувати в рази. Не перешкоджали у вживанні алкоголю у своєму раціоні і кількість мух, що літали роями, дошкуляючи воякам. Не зупиняло їх і те, що «мухи потрапляли у пляшки з медовиною через відкрите горло, одначе, ця напівзварена медова вода, що в ній всякими способами здихали тисячі мух, добре смакувала, але й добре за неї платилося. Міра «штов» коштувала 5 цісарських (австрійських) грошів», – записав у своїх нотатках Д. Крман [22].

Бреннівін, різновид скандинавського шнапсу, заспокоював будь-які болі або нерви, як говорили самі учасники походу. Солдати часто згадували, що головними лікарями у війську стали «бренді, часник і смерть» [20].

«Червону горілку можна було купити дешево, але через три тижні годі і її було дістати навіть за високу ціну. Спосіб її виробництва простий: на ягоди черешні наливається горілка, а коли вона забарвлюється, п'ється. Черешні, одначе, позбавлені свого природнього смаку, вживають у їжу», – так згадує про алкоголь Д. Крман. «Паленку взагалі не можна було дістати, хоча її варто було мати через безперервне пиття води...» [22].

Ситуація з чистою питною водою також була критичною. Оскільки, як згадує Д. Крман, «воду приносили із річки Псел... на ній прорубали ополонки, з котрих черпали воду для кухоноваріння і напування коней. Лід на річці був товстий і міг довго утримувати тягар трупів, що їх сюди з міста привозили. Тут лежали біля двохсот здохлих коней, овець, корів, волів. Вода в річці, що кілька тижнів просякла смородом, коли сніг розтавав, ставала смердючою. Ми хотіли воду оздоровити, варячи в ній аніс, але це не допомагало. Горілки ж одначе нам не бракувало. Вона була для нас універсальними ліками» [22].

Часто їжа ставала предметом сварок та спекуляцій грошима, за яку правили завищену ціну, що все більше породжувало приховану ворожнечу між військами. «Молоко бувало майже кожен день..., але було деколи розріджене водою і вельми дороге, хоч, одначе, вся ця земля залита молоком, сир ледве коли можна побачити. Він був рідкий, а коли трохи засох ставав як гума», – згадує Д. Крман [22]. За спогадами Адама Людвіга Левенгаупта: «бутиль самогону коштував близько 7, 8, іноді 10 або 12 риксдалерів»

«3 Нових і Старих Санжар і декількох сусідніх сіл привозили хліб, пиво, брагу, медовину та іншу потраву. Говорили, що в королівській квартирі гарець горілки продавався за 16 талярів. Пан генерал-майор Мейерфельд заплатив за 1 гарець паленки 12 твердих талярів, одна бочка пива, що мала 7,5 відра коштувала 45 ринських, в той же час, якщо

порівняти 1 пара чобіт коштувала 12 золотих, а 1 німецький капелюх – 30 золотих»[22].

Такі ж згадки про Старі і Нові Санжари містяться у щоденнику Роберта Петре, який зазначає, що «у Старих і Нових Санжарах ми купляли за готівку зерно для нашої армії» [18, с. 263].

Зі сторінок щоденника учасника походу Роберта Петре (березень – червень 1709 р.) в період дислокації військ під Полтавою в районі Будиш: «мы получили продовольствие на 10 недель. Нам доставили сухари и мясо. Кроме того, мы получили много рогатого скота, брошенного бежавшими отсюда местными жителями. В этой деревне, как и во всех других деревнях, что попадались на нашем пути, мы постоянно ищем зерно, спрятанное жителями в больших ямах...Скота здесь очень много на больших равнинных полях...[18, с. 249].

В той же час, про ставлення шведських сил до мирного населення дізнаємося із нотатків капелана, історіографа Карла XII – учасника походу Георга Нордберга: «На початку березня 1709 року було дуже холодно... Багато селян поверталось до своїх домів із лісів і мочарів, де вони ховали все своє майно не перед шведами, як це вони оповідали, але зі страху перед москвинами, які грозили їм вогнем і мечем, якщо б вони залишилися у своїх хатах. Ласкаві й переконливі слова Мазепи робили на них велике враження і вони передавали їх іншим. Гетьман оповідав їм, як мирно і приязно шведи поводитися з населенням, так що ніхто не міг на них нарікати. Навпаки, коли вони робили, на їх бажання, якусь прислугу шведам, то за це діставали гроші. Наприкінці гетьман додавав, якщо б шведи справді хотіли забрати від них їхні в лісі заховані речі, то могли б це легко зробити, але вони цього уникають» [11].

У квітні 1709 року Роберт Петре занотував: «меня послали за фуражом на склад, который находился в деревне Жуки в 3-х милях от Будиш...и получил не только фураж, но еще и 230 голов большого рогатого скота и 370 голов малого рогатого скота, которых я пригнал в полк». У квітні, напередодні свята Великодня, Роберт Петре згадує: «Теперь мы можем купить вино и сделать железные протвини, чтобы печь просфоры». Перебуваючи у Будишах : «я доставил господину полковнику Сигруту 15 канн вина, 3 канн лимонада (канна – старовинна шведська міра об'єму для сухих і рідких продуктів харчування, яка дорівнювала приблизно 2, 617 л), 10 фунтов изюма, 10 фунтов риса (шведський фунт = приблизно 0, 425 кг), а также понемного всего остального...» [18, с. 255].

Дислокуючись під Полтавою навесні 1709 року, камергер Карла XII Густав Адлерфельд у своїх враженнях про перебування в Україні занотував так свої спогади про це місто: «Полтава була розташована на річці Ворскла, яка за 16 ліг вниз по течії впадає в Борисфен. Це місто належало козакам, але потім московити прибрали його до своїх рук. Багато з жителів при наближенні шведів утекли сюди зі своїм майном; тому це місто було повне достатку, зерна, й різної провізії» [17, 215].

Для перешкодження в отриманні провізії московське командування віддавало накази: «под жестоким страхом, чтоб жители тех мест хлеб вывозили и скотину выгнали в леса и в крепкие места, а в городах и в селах ничего лишнего в домах их не было... чтоб там неприятелю не дать никакого довольства. И при том же извольте приказе объявить если же жители ныне того не учинят то перед приходом неприятельским посланы будут войска наши и велено будет хлеб жечь и скотину отгонять, т от того претерпят они разорение ибо в бытность свою тот неприятель ныне при Полтаве имеет в хлеве и в скотине довольство от двух только Санжаров, понеже изо многих сел и деревень от жителей свезено в те места» [4, с. 874–875].

Під час облоги Полтавської фортеці, як згадував Д. Крман, поповзли чутки про прихід татар, до шведського табору вже навіть привозили кримські вина, ізюм, мандлі, фіги, виноград та ін. речі. У цей час піднялася ціна хліба. М'ясо деколи можна було одержати, але через велику спеку його було тяжко утримувати без запаху більше 2-х днів [22].

Збереглися згадки деяких шведських солдат, які потрапили до полону після подій Полтавської битви. Одним із них був вояк полку Даларна Йонас Валлберг, котрий у своєму щоденнику занотував перелік продуктів, який складав тюремний пайок: чверть бочки борошна, трохи затірки і сіль на місяць для кожного ув'язненого. Він зазначив, що для багатьох шведських військовополонених їжа, а точніше її нестача, стала однією із мотивацій для організації втечі, незважаючи на тяжкі наслідки цих дій. Такі спроби втеч часто призводили до побиття, катування, ще більшого обмеження пересування та скорочення продовольчого пайка, що передбачав протягом 6 тижнів отримувати тільки воду і жменю борошна на день.

Отже, ситуація з продовольством у шведській армії під час перебування в Україні, залежала від багатьох чинників: погодних умов, місця дислокації союзного війська, ставлення місцевих жителів, координації дій командування, військових дій супротивника. Для шведів на теренах полтавського краю ситуація з продовольством, згідно їхніх щоденни-

ків, залишалася нестабільною, тому як зимівля для каролінів виявилася критичною, весна принесла певне покращення у продовольчому забезпеченні військ, але, як бачимо, голод, холодні погодні умови, важкі марші, довгі переходи, постійні сутички із супротивником справили великий вплив на загальний стан війська.

Отже, можемо зробити висновок, що належне, продумане, вчасне забезпечення армії продовольством та фуражем під час бойових дій – це один із ключів до перемоги та переваги над противником.

Список використаних джерел

1. Барділі Й. Історія високо достойного принца Максиміліана Емануеля герцога Вюртемберзького тощо, полковника полку шведських драгунів, його походи і кампанії через Німеччину в Польщу, Литву, Червону і Білу русь, Волинь, Северію і Україну...З описом при цьому походу від Полтави до Бендер: Україна доби Івана Мазепи. 1708–1709 роки в документальних джерелах /упор. С. Павленко. К.: Мистецтво, 2020. 496 с.
2. Беспалов А. Северная война. Карл XII и шведская армия. Путь от Копенгагена до Переволочной. 1700–1709. М.: ТОО «Рейтар», 1998. с. 58
3. Голиков И. Дополнение к деяниям Петра Великого. М.: Университетская типография, 1795. Т. 15. 224 с.
4. Доба гетьмана Івана Мазепи в документах / упоряд. С. Павленко. К.: Вид.дім «Києво-Могилянська академія», 2007. 1114 с.
5. Допит шведського перебіжчика Ягана Франца про стан шведського війська і козаків, які перейшли з Мазепою на бік шведів (15 січня 1709 р.) ІР НБУВ. Ф.VIII. Спр. 1791. Арк.45 зв.
6. Доношение А. Ушакова Петру I (7 декабря 1708 г.). ТИРВИО. Т. III. с. 45.
7. Енглунд П. Полтава: розповідь про загибель однієї армії. Харків: Фоліо, Стокгольм: Шведський ін-т, 2009. 348 с.
8. Катлярчук А. Шведи у гісторії і культури Беларусі. Минск: Энцыклапедыкс, 2002. с. 127.
9. Лист французького посланця у Польщі пана де-Безенвальда королівському агенту в Швеції де С. Коломбу (20 жовтня 1708 року). ДГПБД. 676 с.
10. Лист, від 26 травня 1709 року з обозу з-під Полтави, графа Г. І. Головкина до гетьмана І. Скоропадського: Доба гетьмана Івана Мазепи в документах/упор. С. Павленко. К.: Вид.дім «Києво-Могилянська академія», 200. 1144 с.
11. Мацьків Т. Гетьман Іван Мазепа в західноєвропейських джерелах 1687–1709. Мюнхен, 1988. 286 с.

12. Павленко С. Військо Карла XII на Півночі України. К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2017. 512 с.
13. Пінчук Я. Мемуари генерала А. Л. Левенгаупта як джерело осмислення подій походу Карла XII в Україну. Сіверянський літопис. 2016. № 3. с.113–118.
14. Письма Б. Шереметьева. Ч. II. ТИРВИО. Т. III. С. 78
15. Свидчення на допитах лохвицького сотника Яременка та сенецького отамана Сергійєнка (8 грудня 1708 р.). ДГІМД
16. Шенстрем П. Реляція про бій під Полтавою з деякими роздумами щодо двох попередніх кампаній : Україна доби Івана Мазепи. 1708–1709 роки в документальних джерелах /упор.С. Павленко. К.: Мистецтво, 2020. 496 с.
17. Щоденник камергера Карла XII Густава Адлерфельда про перебування шведів в Україні (1709):Україна доби Івана Мазепи. 1708–1709 роки в документальних джерелах / упор. С. Павленко. К.: Мистецтво, 2020. 496 с.
18. Щоденник Роберта Петре (березень–червень 1709 р.):Україна доби Івана Мазепи. 1708–1709 роки в документальних джерелах / упор. С. Павленко. К.: Мистецтво, 2020. 496 с.
19. Åberg A., Göransson G. Karoliner, Stockholm:Bokförlaget Trevi, 1976. p. 26–27.
20. Beth R. Sweding the Deal: Food, Famine, and the Power in the Great Northern War, 2018. URL: <https://arrow.tudublin.ie/cgi/viewcontent.cgi?article=1132&context=dgs>)
21. Höglund L. Den Karolinska Arméns uniformer under Stora Nordiska Kriget, Karlstad: Acedia Press, 1996. 64 с.
22. Крман Даниел Подорожній щоденник (Itinerarium, 1708–1709) / Д. Крман. К.: Вид. центр «Просвіта», Вид-во ім. Олени Теліги, 1999. 160 с.

Віта Гармаш,
головний зберігач фондів
Світлана Яременко,
старший науковий співробітник
відділу науково-фондової роботи та експозиції
ДІКЗ «Поле Полтавської битви»

Фінансове становище шведської армії в перший період Великої Північної війни (1700–1709 рр.)

Як вдало зазначив давньоримський філософ та оратор Марк Туллій Цицерон: «*Resunia nervus belli*» («Гроші – це нерв війни»). Ця фраза є актуальною у будь-які часи. В тому числі і в період Великої Північної війни 1700–1721 рр.

Будь-яка держава, яка бажає зберегти свою незалежність, або водночас збільшити свої території, повинна мати добре організовану, озброєну та підготовлену армію. Шведські королі чудово розуміли це. Ще Густаву I Вазі (1523–1560 гг.) в період його правління вдалося закласти основи регулярної армії та військово-морського флоту, які в основному склалися з найманого війська. Його наступники зберегли принцип комплектації та фінансового забезпечення війська. Водночас регулярна боездатна шведська армія утворювалася протягом ста сімдесяти трьох років із 1523 по 1696 рр. [3]. Таким чином до кінця XVII століття Швеція остаточно перетворилася на мілітарну державу, де поступово все підпорядковувалося потребам війська та флоту, що неймовірно виснажило населення країни та підірвало її економіку [4, с. 47]. Так, наприклад, після завершення Тридцятилітньої війни (1618–1648 рр.) Швеція не мала можливості повернути назад військо і утримувати його. Не могла вона задовольнити й вимоги військових, винагородити за їх службу [4, с. 47]. В період правління Карла X державна скарбниця спорожніла настільки, що стало неможливо утримувати військо. Тому війську доводилося забезпечувати себе за рахунок здирництва і грабунків на ворожих територіях. Ця проблема стала очевидною після 1660 року, коли було досягнуто тривалого миру, і протягом війни за Сконе, що велася на власній території шведської держави [4, с. 50]. Після неї для розв'язання цієї проблеми Карл XI провів у 1680–1697 рр. нову військову реформу так звану «нову індельтгу» [3]. Її суть полягала в тому, щоб замінити пе-

ріодичні рекрутські набори постійною повинністю селян утримувати особовий склад королівського війська. Платня їм виплачувалася закріпленою за ними групою дворів. Це давало можливість економити державі на утриманні армії. Усі землі Швеції та Фінляндії були поділені на ділянки, так звані «індельти». Група селянських дворів, що становила «індельту», зобов'язувалася виставляти одного солдата. Індельта виділяла військовому ділянку землі («торп»), будинок, обмундирування, а також додаткові продукти харчування. Озброєння та спорядження солдату видавалося державою. Таким чином, завдяки системі індельти, у Швеції було створено численну, національну за своїм складом армію, організовану на кшталт поселених військ. Ця система проіснувала до XIX століття. Натомість зберігалася і система вербування. Наймані війська знаходилися на повному забезпеченні держави. Людина вважалася завербованою лише тоді, коли отримувала від вербувальника завдаток. Однак в ряді випадків офіцер-вербувальник укладав договір про вербування (капітуляцію) зі своїм командиром. Навербувавши взвод, роту чи батальйон, офіцер-вербувальник ставав його командиром. В такому випадку він частково або повністю це оплачував [3]. Саме з таким підходом до комплектування війська шведська армія короля Карла XII (1697–1718 рр.) вступила у Велику Північну війну 1700–1721 рр. [3].

Як зазначає Петер Енглунд у книзі «Полтава. Розповідь про загибель однієї армії», Велика Північна війна спочатку була досить популярна серед каролінців [6, с. 38]. Так, Адам Людвіг Левенгаупт зазначає: «На війні й за кордоном найменша втіха важить куди більше, ніж ті марнославні розваги, на які я, на свій сором, гаю час удома, на батьківщині» [6, с. 32]. Багато хто, особливо серед вищих офіцерів, вважали, що війна – вигідне комерційне підприємство. Крім стрибка в кар'єрі, завдяки їй можна було отримати чимало прибутків. Найперше – це безпосередня воєнна здобич. І для офіцерів, і для солдатів вона була важливою мотивацією у боротьбі з ворогом і навіть регламентована певними параграфами військових статутів. Єдиним обмеженням була заборона грабувати, – як і напиватися, – поки ворог не буде розбитий. Усе, що здобували на полі бою, належало офіцерам і солдатам і ділилося між ними. Але звичайно, що винагорода пораненого кіннотника в порівнянні з тим, що отримував офіцер чи вище командування було мізерним. Це видно на прикладі. Так, поранений капітан отримував 80 ріксдалерів; непоранений капітан – 40 ріксдалерів; поранений лейтенант – 40 ріксдалерів; непоранений лейтенант – 20 ріксдалерів; поранений солдат – 2 ріксдалера; непоранений солдат – 1 ріксдалер [6, с. 40].

Тобто, простий солдат особливо розбагатіти не міг.

Яскравим прикладом того, як війна відкривала перед родинами нові можливості для гарних додаткових прибутків, ілюструє листування між Йоном Стольгаммаром, ротмістром смоландської кавалерії, і його дружиною Софією Драке [9, с. 210]. Протягом дев'яти років дружина отримала 85 листів від чоловіка, однак листи Софії до чоловіка не збереглися. З них та з господарчої книги, яку вела Софія Драке, ми дізнаємося, що від чоловіка, який перебував у військовому поході, вона регулярно отримувала гроші та цінні речі. Тобто, поки Йон Стольгаммер здобував засоби для існування, його дружина займалася вдома веденням господарства. «Найдорожча Соня, не перестає працювати на користь нашої сім'ї, в чому я, втім, ні скільки не сумнівався [...] Я ж буду намагатися з усіх сил робити своє для нашої користі та благополуччя, наскільки мені це вдасться, і Господь продовжить мені життя» [9, с. 211–212]. У його листах значне місце відведено земельним угодам. За ті кошти, які Софія отримувала від чоловіка, вона купувала та продавала землю, збираючи земельні ділянки воедино. З листів Й. Стольгаммера можна також зробити висновок, що дружина могла давати в борг великі грошові суми: «Мій д[орогий] друг, не давай грошей в борг, тому що я обіцяв ротмістру Гагендорну 3000 т[алерів], щоб купити Русенгольм, який залишається в наших руках як застава...» [9, с. 212–213]. Як бачимо, важливо було не розтратити зароблені в армії кошти, а перетворити їх в солідний капітал для забезпечення безбідного майбутнього. Йон чудово розумів, що такий засіб заробітку є доволі нестабільний. У 1707 році (на той час йому було 47 років) він пише про свою старість і виснаженість. Волосся на голові та борода були абсолютно сиві, турбували болі в колінах, суглобах рук та плечей. Знаходячись в такому стані, він зізнається, що не залишився б на службі жодного дня аби не діти. Турбуючись про сім'ю, в липні цього ж року він надіслав дружині облігації на значну суму – 7836 талерів сріблом. При цьому він пише: «Одному Богу відомо, як тяжко мені це дісталося. Дай Боже, щоб виплат вдома не занадто багато; в тобі ж я не сумніваюся, ти, звісно, стараєшся» [9, с. 213–214]. Військова служба також була засобом для підвищення статусу сім'ї, за рахунок військової кар'єри чоловіка. Напевне тому Софія Драке була прибічницею того, щоб її чоловік, не зважаючи на його фізичний та моральний стан, і надалі брав участь у військових діях. Стрімку військову кар'єру жінка пророкувала і своєму старшому сину Юхану Адольфу, який пішов слідами батька, котрий не хотів такої долі для свого сина. Військова кар'єра хлопця була короткою. В 17 років він загинув від поранення в ногу [9, с. 216].

Ще одним прикладом, чому дворяни прагнули до військової служби, була доля графа Магнуса Стенбока, якому на початок війни виповнилося 35 років. Він брав участь у битві під Нарвою 1700 р., після якої відразу отримав звання генерал-майора. В 1702–1705 рр. він займав посаду генерал-крігскомісара, тобто організовував службу тила шведської армії. Окрім того, він відповідав за питання польової скарбниці польової армії та стану її рахунків [7, с. 208]. Крім кар'єрного зростання, початок війни приніс графові багато прибутків. Найперше – це безпосередньо воєнна здобич: тисячі далерів готівкою, гаманці повні грошей і безліч дорогих речей – ювелірних виробів, а також срібних кухлів та келихів. Все це майно надсилалося до маєтку графа. З плином часу набиралися великі суми грошей, які теж ішли до Швеції і на які купувалися нові землі [6, с. 38–39]. Також до цієї здобичі слід додати непрямі прибутки. М. Стенбок узявся забезпечувати армію різними необхідними речами. Він продавав до військової управи м'ясо та сухарі власного виробництва. Таким чином, Магнус Стенбок – яскравий приклад того, як людина з вищого стану суспільства могла розбагатіти на війні [6, с. 39].

У перший період Великої Північної війни непогано складалася ситуація і для звичайних солдатів та їх сімей [9, с. 221]. Незважаючи на те, що отримані кошти на війні були значно меншими, ніж у вищого керівництва, вони все ж дозволяли забезпечувати добробут своїх родин на батьківщині. Крім того, поки військові перебували в польових умовах, їх платню отримували сім'ї вдома. Підтвердженням цього є цікава ситуація зафіксована у статті Гокана Генрікссона «Як жилося данському військовополоненому у Швеції». Так, він описує долю заміжньої шведської жінки, яка вчинила перелюб з данським військовополоненим, бо думала, що її чоловік загинув. Коли він повернувся додому і дізнався про вагітність дружини від іншого, то вимагав повернути йому гроші – його заробітну плату, якою вона користувалася за його відсутності [5].

Таким чином, доки шведське військо просувалося територіями Балтії, потім Речі Посполитої і Саксонії воно достатньо отримувало для свого існування коштів, їжі і провіанту за рахунок величезних штрафів, податків та контрибуцій, якими обкладалися населення цих земель. Коли ж Карл XII розпочав похід на Москву, становище війська суттєво погіршилося через те, що в життя втілювався план Петра I «випаленої землі». Московські війська відступаючи, випалювали за собою території, ослаблюючи сили каролінців. Особливо болуче вдарила звістка, що у битві біля Лісної 1708 р. шведська армія втратили величезну кількість запасів і 600 000 грошей (ріксдалерів) [11, с. 76]. Плануючи знайти під-

тримку в Україні, віднайти теплі зимові квартири та провіант, восени 1708 року шведська армія повертає на Гетьманщину. Але вже напередодні шведська армія відчула брак продовольства [11, с. 216]. Прямуючи до Новгород-Сіверського, шведи поводитися як союзники козаків: на-самперед це проявлялося у ставленні до мешканців населених пунктів. За свідченням на допиті Романа Якименка, шведи, ставши у його дворі, «дали ему на покупку... вина денег швецких три гроша» [11, с. 217]. У своєму щоденнику шведський фенрик Роберт Петре зазначав, що навіть у червні 1709 року шведи у Старих Санжарах «купляли пшеницю для армії» [2, с. 30]. Словацький священник, який перебував при шведському війську, Даніел Крман зазначав, що у Голінці «ми могли роздобути за невелику ціну гусей» [11, с. 217]. Свідченням невисокої ціни на продовольство для шведів на початок їх просування по території України є праця історика, духівника і секретаря Вюртемберзького принца Максиміліана Емануеля Йогана Барділі, який зазначив: «Це чудова земля. Земля, яку називають Україна, виключно плодюча... Вівці і бики тут надзвичайно прекрасні і жирні й із-за цього вони дуже дешеві, так, можна прекрасного жирного бика в декілька центнерів купити менш ніж за 5 талерів, а вівцю за 18 крейцерів наших грошей» [1, с. 236]. Однак, ситуація із забезпеченням ускладнювалася, а ціни на продовольство зростали. Причиною таких змін стала тактика Петра I, який за допомогою всіх можливих засобів пропаганди та терору намагався залишити шведів без засобів для існування. Крім того, на теренах України цар продовжував втілювати в життя тактику «випаленої землі». Болючим ударом для союзної армії стала втрата у листопаді 1708 року гетьманської столиці Батурина, де було зосереджено великі запаси провіанту і амуніції [11, с. 219]. Багато харчів каролінці тепер купували, причому за завищеними цінами.

Шведська армія поступово просувалася територією Гетьманщини і взимку 1708–1709 рр. сконцентрувалася в районі Гадяч-Лохвиця-Ромни. В цей час становище каролінців було доволі скрутним. Давалася ознаки аномально холодна зима та нестача фуражу й провіанту. Окрім того, союзники зазнали великих непередбачуваних фінансових втрат, що позначилося на грошовому забезпеченні вояків. Сподівання на фінансову підтримку гетьмана І. Мазепи не виправдалися в повному обсязі, через захоплення московськими військами майна українського гетьмана. Наприклад, під час відступу поблизу Лютеньки, за спогадами пруського офіцера в шведському війську Давида Натана фон Зільтмана, Іван Мазепа втратив касу з 100 000 талерів [12, с. 79]. Незважаючи на це,

спосіб життя вищих офіцерів мав відповідати їхньому статусу (наявність відповідного одягу, коней, возів, обслуги тощо). Так, в березні 1709 року принц Вюртембюрзький Максиміліан Емануель, за свідченнями його духівника та секретаря Йогана Барділі, отримав повноваження полковника замість відстороненого старшого лейтенанта Врангеля: «Принц був задоволений такими змінами, які, однак, супроводжувалися ускладненнями пов'язаними з облаштуванням власного господарства, яке потрібно було мати, хоча і з огляду на нестачі, які виникли у нових [обставинах]». Для задоволення потреб принца король видав йому 10 000 талерів монет сріблом. Для прикладу, якщо на початку просування каролінців територіями України 1 вгодований бик коштував 5 талерів, то на березень 1709 року 1 діжка масла коштувала приблизно 73,5 талерів, а одна діжка меду – 220,5 талерів (якщо звести все різноманіття монет, про які згадує Й. Барділі, до одного знаменника). Тому через значне здорожчання кошти, надані принцу, були використані за декілька днів [1, с. 238].

Д. Крман у своєму подорожньому щоденнику зазначив: «Шведам вельося дедалі важче, із дня на день ми переживали кепські речі. Шведів, які хотіли покрити Полтаву голодом, заморив згодом голод сам. З Нових і Старих Санжар і декількох сусідніх сіл привозили хліб, пиво, брагу, медовину та іншу потраву, але в дійсності що це значило для багатьох та чи всі вояки мали чим заплатити? Говорили, що в королівській квартирі гарець горілки продавався за 16 талерів» [8, с. 78]. Незважаючи на це, були випадки спекуляції. Так, Д. Крман у своєму щоденнику згадував, що такий собі Гааз купив відро горілки за 48 флоринів, а продав за 70 рейнських флоринів. Таким чином, заробивши на одному відрі чистого прибутку 22 рейнських флорина. Але, як зазначив Д. Крман, це все було ще до облоги Полтави, коли все коштувало не так дорого [8, с. 79]. Ціна зростала по мірі тривалості облоги фортеці. Розрахуватися можна було не кожною монетою, яка була в гаманці каролінця. Так, козаки брали лише золоті та повноцінні талери. Саксонські монети не приймали. Як бачимо, незважаючи на різноманітність монет, які були в обігу (тверді золоті, золоті, рейнські флорини, ере, крейцери, гульдени, срібні талери, далери, дукати та інші, загалом в джерелах зустрічається понад 15 назв монет), становище шведів погіршувалося за рахунок підвищення цін на необхідні товари, а також обмеження у валюті для розрахунку. Фінансове становище шведської армії було настільки скрутним, що король Карл XII, перебуваючи у Великих Будищах, позичив у гетьмана І. Мазепи 60 000 талерів [10, с. 18]. І нарешті, під Переволочною в руки

московитів перейшли різні каси — головна каса армії, яка нараховувала близько 2 000 000 монет різної вартості і різного карбування, полкові каси, що нараховували понад 400 000 монет, і Мазепині скриньки з грошима — ще понад 300 000 монет [6, с. 316].

Отже, упродовж першого періоду Великої Північної війни 1700—1709 рр. фінансове становище солдатів шведської армії зазнало кардинальних змін. Система комплектування шведського війська «індельта», а також збагачення за рахунок завойованих територій забезпечувало шведських вояків та їхні сім'ї всім необхідним і навіть сприяло підняттю їх фінансового та соціального рівня. Однак, після того, як каролінці розпочали похід на Москву, ситуація почала поступово змінюватися. Родючі українські землі спочатку давали змогу забезпечувати себе всім необхідним за невеликі кошти, але втрата обозу під Лісною у вересні 1708 року, політика Карла XII щодо населення Гетьманщини (заборона реквізиції), втілення в життя «Жовківського плану» Петра I, проведення ним інформаційної війни проти союзного війська спричинили дефіцит продовольства та фуражу в армії Карла XII. Наслідком чого стало зростання попиту на найнеобхідніше, а відповідно і ціни різко зросли вгору. Це призвело до втрати накопиченого капіталу, «заробленого» раніше. Грандіозним фінансовим ударом для шведської армії стала втрата великих коштів під Переволочною.

Таким чином, можна зробити висновок, що гроші були важливим елементом мотивації для військових та прямо чи опосередковано відіграли величезну роль у функціонуванні армії Карла XII.

Список використаних джерел

1. Барділі Й. Історія високо достойного принца Максиміліана Емануеля герцога Вюртемберзького тощо. Україна доби Івана Мазепи. 1708—1709 роки в документальних джерелах / упоряд. Сергій Павленко. К.: Мистецтво, 2020. С. 232—239.
2. Безверхній О. Щоденник шведського фенріка Роберта Петре як важливе джерело інформації про перебіг подій Великої Північної війни в Україні. Полтавська битва 1709 року: погляд крізь призму трьох століть 1709—2009: зб. наук. праць / Уп-ння ку-ри ПОДА, Полтавський краєзнавчий музей; редкол.: Мокляк В.О. (відп. ред.) та ін. Полтава: ТОВ «АСМІ», 2009. С. 9—34.
3. Беспалов А. Карл XII и шведская армия. Путь от Копенгагена до Переволочной. 1700—1709. М.: ТОО «Рейтар», 1998. 48 с.

4. Вейбуль Й. Коротка історія Швеції. Стокгольм: Шведський інститут, 1997. 163 с.
5. Генрікссон Г. Як жилося данському військовополоненому у Швеції. Українська правда. 2021. 12 лютого. URL: <https://www.istpravda.com.ua/columns/2021/02/12/158987/> (дата звернення 05.01.2022).
6. Енглунд П. Полтава: Розповідь про загибель однієї армії. Харків: Фоліо; Стокгольм: Шведський ін-т, 2009. 348 с.
7. Иванюк С. Генерал-кригскомиссар Магнус Стенбок как организатор службы тыла шведской армии в 1702–1705 годах. Петровское время в лицах. 2018. К 20-летию конференции «Петровское время в лицах» (1998–2018): Материалы научной конференции. СПб: Издательство Государственного Эрмитажа, 2018. С. 207–216.
8. Крман Д. Подорожній щоденник (Itinerarium 1708–1709). К.: Вид. центр «Просвіта»; Вид-во ім. Олени Теліги, 1999. 160 с.
9. Крунберг Мария Линдстедт. Каролинские женщины. Царь Петр и король Карл. Два правителя и их народы: сборник статей. М. Текст, 1999. С. 207–225.
10. Крупницький Б. Гетьман Пилип Орлик (1672–1742). Його життя і доля. Київ: Видавництво художньої літератури «Дніпро», 1991. 80 с.
11. Павленко С. Військо Карла XII на півночі України. К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2017. 512 с.
12. Томашівський С. Из записок Каролінців про 1708/9 р. Записки наукового товариства імені Шевченка. Львів, 1909. Т. ХСІІ. Кн. VI. С. 66–92.

 2023 рік

Людмила Шендрик,
заступник директора з наукової роботи
ДІКЗ «Поле Полтавської битви»

Використання московським царем Петром I людських і матеріальних ресурсів Гетьманщини у перший період Великої Північної війни до Полтавської битви

24 лютого 2022 року росія розпочала повномасштабну війну проти України. Від рашистських бомбардувань поруйновано чимало міст і містечок, сіл, через мінування значної території на 40 відсотків скоротилися посівні площі нашої країни, завдано непоправної шкоди екології. Геноцид, лінгвоцид, екоцид здійснює північний сусід. Методи російського очільника путіна нічим не відрізняються від методів його кумира, якого він наслідує, московського царя Петра I. Понад 300 років тому московська влада так само безжально знищувала людські і матеріальні ресурси України. Доказовою базою цього слугують документи оприлюднені у збірниках: «Доба гетьмана Івана Мазепи в документах» (2007 р.), «Військові кампанії доби гетьмана Івана Мазепи в документах» (2009 р.), «Україна доби Івана Мазепи. 1708–1709 роки в документальних джерелах» (2020 р.) – упорядковані і видані чернігівським дослідником Сергієм Павленком, а також збірник «Пилип Орлик і мазепинці. Джерела», упорядкований Т. Таїровою-Яковлевою.

У 1700 році вчергове московія стала на шлях війни, яка завершилася створенням імперії. У театр воєнних дій було втягнуто Швецію, Данію, Річ Посполиту, Україну, Туреччину. «Україні, – як слушно зазначив Д. Дорошенко, – довелося взяти близьку участь у Великій Північній війні й нести, з свого боку, дуже тяжкі жертви, хоч ... інтереси, задля яких цар Петро розпочав цю війну, були далекі і чужі для України» [4, с. 366]. Петро I всупереч Переяславським та Коломацьким статтям, попередній практиці московських царів, котрі не використовували збройних сил України проти ворога, який безпосередньо не зачіпав українських інтересів й задіявали козацькі війська у війнах лише проти

безпосередніх сусідів Гетьманщини, активно використав її військову потугу.

З самого початку війни гетьман Іван Мазепа змушений був відправляти козаків на балтійський театр воєнних дій: 1700 р. – 12 тисяч українських козаків, очолюваних наказним полковником Іваном Обидовським, до Пскова, згодом до нього долучився 7-тисячний загін під командуванням гадяцького полковника Михайла Бороховича; 1701 року 1,5 тисячі козаків Полтавського полку Івана Іскри вели «малу війну в Ліфляндії»; 1701 року козаки під проводом Данила Апостола взяли участь у битві під Ерестфером; 1702 року здобували Нотебург; 1704 року 17-тисячний корпус Д. Апостола та Івана Мировича перебував на Познанщині, взяв участь у здобутті Варшави; 1705 року прилуцький полковник Дмитро Горленко діяв під Ригою [7, с. 112–113]. Становлячи значну силу московського війська, здобуваючи фортеці на Балтиці, козацтво зазнавало утисків від московського командування, про що свідчить лист наказного гетьмана, миргородського полковника Д. Апостола І. Мазепі: «Шереметев дозволив своїм офіцерам і солдатам віднімати у козаків їхні трофеї, самих їх нещадно побивали, завдаючи нашому війську безчестя і наруги», сам же генерал заявляв, «нібито від козаків не було діла і служби», тому «ледве хто з-поміж козаків на службу царську піти захоче, хоча б під великим насильством і примусом...» [7, с. 118]. Чимало козаків ще в 1702 році, задовго до виступу І. Мазепи, почали переходити на бік шведського короля Карла XII [7, с. 119]. Про це свідчить грамота Петра I малоросійським старшинам та козакам, які подалися на шведську сторону, від 9 січня 1702 року. У грамоті цар говорить що частина козаків «презрев свою службу и радение, а нашу государскую к себе милость, от региментов своих отлучились и в дома свои не пошли, а пристали к другой стороне» [3, с. 752]. Петро I обіцяє козакам-перебіжчикам свою милість і щедрі винагороди. Але якщо козаки не повернуться, то тоді, погрожує цар, вони «лишены будут нашия государские к себе милости, а воспримут смертную казнь безо всякие пощады, а отечество и наследие их в вечном проклятии да прибудет» [3, с. 753].

Улітку 1705 року 40-тисячна українська армія під проводом І. Мазепи зайняла всю Правобережну Україну із Львовом і Галичиною [4, с. 371]. У березні 1706 року І. Мазепа із 14-тисячним військом прибув до Мінська [4, с. 372]. Козаки стали залогам в Мінську, Слуцьку, Несвіжі і Ляховичах. Під час бою під Несвіжем загинув стародубський полковник Михайло Миклашевський, а переяславський полковник Іван Мирович потрапив під Ляховичами у полон і помер від ран [4, с. 372]. На 1707

рік у шведському полоні перебувало 104 козаки із різних полків. Для допомоги полоненим І. Мазепа відправив 1170 єфимків, котрі роздали під розпис. За документом з цієї суми 451 єфимок мав отримати Переяславський полковник Іван Миревич, але він помер і гроші привласнив генерал, князь Яків Долгорукий [11, с. 55].

«Через війну припинилась українська торгівля з балтійськими портами, нав'язані з заходом торгівельні зв'язки рвалися, українські експортери зазнавали величезних втрат й економічне життя України руйнувалось», – зазначив Д.Дорошенко [8, с. 368]. Населення Гетьманщини було обкладене додатковими поборами. Улітку 1703 року на вимогу Петра I І. Мазепа повинен був поставити для московської армії 2000 пудів пороху. Гетьман просив для козаків, які виробляють порох, заплатити з казни по 6 рублів за пуд. Цар відмовив в оплаті [3, с. 756]. У всій Україні зростало невдоволення. Як підкреслив Іван Крип'якевич, «... дошкульнішою понад усе була моральна зневага. Московські урядовці і старшини, що звикли до методу деспотичного управління, не вміли і не хотіли шанувати української свободи і ламали її самовільно» [6, с. 216]. Зрозуміло, що для Петра I Україна існувала лише як знаряддя для досягнення власних цілей. Цар кидав козацькі підрозділи на боротьбу зі шведським військом. Зазвичай в той чи інший похід козаки вирушали зі своїм очільником, але були підпорядковані московським командирам, які не обтяжували себе забезпеченням українських формувань продовольством і провіантом. У 1705 році І. Мазепа отримав скаргу від наказного гетьмана, прилуцького полковника Д. Горленка, який писав про: «... многие обиды, поношения, уничижения, досады, коней разграбление, и смертные побои козакам от великороссийских начальных и подначальных...» [9, с. 132]. Й самого полковника стягли з коня й відібрали всі підводи, які були з ним. У вересні 1705 року Д. Горленко направив листа й Федору Головіну про потреби козаків у Лівонії, які перебувають під начальством генерала Карла Ренне: «... а если бы пришел в село, то драгуни зараз выбывают, для чего везде в поле мусят голодом и холодом тепер позибати, а многие из них, маюче коне выпрацование, уже и близко пеши обретаются... Прошу милостиво над ними респекту, дабы далши голодом и холодом там не погибали...» [9, с. 132]. Про те саме писало Ф. Головіну «меншое и старшое товариство» Прилуцького і Київського полків [9, с. 132]. Показовим є і лист гетьмана І. Мазепи до графа Гаврила Головіна від 10 жовтня 1707 року з приводу козацького загону, відправленого під командуванням А. Войнаровського ще улітку на Волинь на допомогу коронному гетьману А. Сенявському. «... жоден козак,

– писав І. Мазепа, – із команди Войнаровського додому із-за Вісли не втік. Ті ж козаки, які за згодою з князем Волконським, були залишені між річками Сяном і Віслою в кількості 440 осіб, зазнаючи утисків від генерала Бема, не маючи ані корму для коней, ані борошна де взяти, відійшли до Замостя, але й там так само було. Тому розійшлися у пошуках кормів та припасів борошна, залишивши наказного отамана» [2, с. 385]. Гетьман Іван Мазепа всіляко чинив опір відправленню козаків на фронт під командуванням московитів, прагнув зберегти безпосередньо йому підпорядковане військо.

28 лютого 1707 року начальник посольської канцелярії і Посольського приказу граф Г. Головкін повідомив І. Мазепу, що він, за царським розпорядженням, повинен відправити в Казань для придушення повстання башкирів до двох тисяч козаків [5, с. 19]. Гетьман не квапився виконувати цей наказ, мотивуючи тим, що значна частина городових полків перебувала на території Білорусії, Правобережної України. І тільки 10 серпня 1707 року 1200 козаків Лубенського полку на чолі з наказним полковником Леонтієм Кічкаровським було відправлено у похід [11, с. 50]. 17 грудня 1707 року Л. Кічкаровський із Пензи повідомив листом гетьмана про перепитіі їхнього походу: «... через Суми, Старий Оскіл до Дону, вище Воронежа, перейшли 14 вересня Дон і дійшли до Тамбова. Із Казані прийшов наказ не йти до цього міста, а повернути на Пензу. Провідники кривими дорогами, то на південь, то на північ, на захід, то на схід нарешті довели до Пензи. Тут дали нам провіанту по півосьмими сухарів на особу, але й тому були раді. У Пензі дали наказ спускатися вниз по Волзі, йти за калмиками. З полком дійшли до Сизрані. Провіанту не отримували, втратили чимало коней. Від воевод отримали наказ повернутися знову до Пензи, бо там калмики палять і плюндрують села. Сніг, зимовий холод і голод. Пензенські воеводи не дозволили розселити козаків по будинках...» [11, с. 51]. Тобто через безглузді розпорядження московських воевод козацький загін здійснював виснажливі багатокілометрові переходи, не отримував продовольства, корму для коней, квартир для постою. Ось чому на початку грудня 1707 року 900 козаків на чолі з хорунжим полку Степаном Лозовенським покинули Пензу і пішли в невідомому напрямку [11, с. 52]. Більше всього, що козаки подалися на Запоріжжя, Правобережну Україну. У Казань 3 січня 1708 року прибула решта загону лубенців, до 300 осіб [11, с. 52].

І. Мазепа на царські звинувачення щодо козацької служби аргументовано доводив відверту наругу, яку чинили не тільки московське командування, а й просто офіцери над козаками, як рядовими, так і стар-

шиною. Постійні суперечки з цього приводу з Петром I та його вельможами були однією з причин, що обумовили перехід гетьмана на бік шведського короля Карла XII.

На жаль, гетьман І. Мазепа виконав наказ Петра I й відправив навесні 1708 року козаків Полтавського полку та компанійський полк Юрія Кожуховського на Дон для придушення повстання К. Булавіна [11, с. 74]. Тобто за чотири місяці до воєнно-політичного виступу І. Мазепа не скористався з підтримки потенційних союзників. Про участь козаків у каральних акціях проти булавінців даних не має. Знищували повстанців та спалювали їхні поселення московити [11, с. 75–76]. Моторошно читати записку князя Василя Долгорукого про каральні акції 1708 року: «... під Решетовим побито і перевішано близько 15 тисяч булавінців, у Торі – 8 тисяч, в Донецьку – сиділо 2 тисячі, мало хто втік, решта – побиті. Міста, які повстали проти його величності, по Айдару більшість спалені й по других річках спалені...» [2, с. 807]. До тла був спалений Бахмут, а соляні заводи на Бахмуті наказано було переписати на царя і керувати ними з Інгерманландської Канцелярії» [11, с. 76]. Бахмут, як сторожовий пост відомий з 1571 року, офіційно як містечко з 1701 року, входив до вольностей Війська Запорізького Низового. За переписом царських урядовців 1702 року у Бахмуті проживали: 112 українців, 2 донських козаки, 36 московитів; у них було 29 солеварних колодязів, 49 дворів, 49 хат, 11 сараїв, 48 куренів і землянок [10, с. 117–118]. До 36 московитів переписувачі записали мешканців Тора (сучасний Славянськ) і Маяків, які були заселені українцями і ця територія від Ізюмського перевозу аж до Дону була під владою ще гетьмана Б. Хмельницького [12, с. 57].

Улітку 1708 року гетьман І. Мазепа, виконуючи наказ Петра I, відправив «до Пропойська 4,5 тисячі відбірного реєстрового козацтва та 800 компанійців; до Смоленська – 3 тисячі козаків Переяславського і Ніжинського полків (з них: 2 тисячі піхоти і 1 тисяча кінноти); до 4 тисяч козаків на підкріплення Київському і Білоцерківському полкам у Польщі» [11, с. 80]. Тож на час збройного виступу проти московії під управлінням гетьмана залишилося 5 городових козацьких полків, 2 компанійських та 5 сердюцьких полків (разом до 12 тисяч козаків) [11, с. 9].

Натомість у Гетьманщині знаходилися чисельні московські війська. Станом на серпень 1708 року в Батуринській фортеці перебувало 2 тисячі московських вояків, Київській – 3 тисячі, Камінно-Затонській – понад 1600, Ніжинській – понад 250, Переяславській – 200, Чернігівській – 156, Новобородицькій – 200. Отже, ці гарнізони налічували орієнтовно 7500 офіцерів і солдатів [11, с.8]. У жовтні 1708 року у Тернах

на Недригайлівщині (нині Сумська область) базувалося 3 московські полки – орієнтовно 1630 вояків [11, с. 8]. Крім того, у розпорядженні московського командування були Слобідські полки: Охтирський, Ізюмський, Харківський, Сумський, Острогозький, загальною чисельністю понад 7 тисяч козаків. На кордоні з Гетьманщиною – драгуни Севського та Белгородського розряду. Вся ця військова потуга нараховувала понад 22 тисячі осіб [11, с. 9]. Наведені цифри спростовують твердження про те, що однією із причин переходу І. Мазепи на бік Карла XII була відмова Петра I на нараді у Жовкві надати для оборони Гетьманщини хоча б 10 тисяч московських військ, оскільки основні сили гетьмана були розкидані по фронтах Великої Північної війни. Історики зсилаються на «Лист Пилипа Орлика до Стефана Яворського. 1/12 липня 1721 року» [9, с. 27]. Т. Таїрова-Яковлева вважає ці свідчення П. Орлика достовірними, зазначаючи, що пряме підтвердження цьому є в доносі В. Кочубея. Він цитував Мазепині слова: «А коли, мовит, я просил у великого государя войска в помочь себе боронити Киев и всея Украйны, отказал» [9, с. 135]. Мабуть, така розмова гетьмана з царем була, про яку повідомив І. Мазепа старшині. Справді, більша частина козацьких полків знаходилася поза межами Гетьманщини. Але те, що значна московська потуга була зосереджена у містах України, є реальним фактом.

Людські ресурси України використовувала московська влада й на так званих каналних роботах: будівництво Ладозького каналу, Санкт-Петербурга, зведенні різних укріплень. Так, для будівництва фортифікаційних укріплень навколо Москви І. Мазепа мав відправити з Києва по одній особі із трьох дворів [2, с. 393].

Петро I задумав перетворити Київ у найбільшу фортецю в Україні. Вирішив проводити будівництво на Печерській горі, на території Києво-Печерської Лаври. Печерську фортецю заклали 15 серпня 1706 року. В основному вона була побудована 1708 року, а остаточне завершення припадає на 1723 рік [1, с. 110–111]. Хоча нагляд за будівництвом фортеці доручили І. Мазепі, до нього був приставлений для надійності московський полковник Гейсен, та всім заправляв київський генерал-губернатор Дмитро Голіцин. Документи свідчать як проходило будівництво: «... приставы у того дела фортификационного козаков палками по головам бьют, уши шпагами обтинают и всякое поругание чинят, что козаки, оставивши дома свои, косовицу и жнива, поносят на службе царского величества тяготу, а там великороссийские люди дома их разграбляют, разбирают и палят, жонам и дочкам их насилие чинят, кони, быдло всякую худобу забирают, старшину бьют побоями» [9, с. 20]. Вже на-

прикінці вересня 1706 року І. Мазепа звернувся з листом до Петра І, прохаючи царя, що з настанням дощів та холодів, будівництво фортеці буде неможливим, відпустити козаків з цих робіт, мотивуючи ще й тим, що «...помянутою фортификацією утруждённые, борошенных запасов имевшиеся и кони свои все вожжением дерну повседневному маючи вымордованы и знуженные, не будут на жадную царскую службу под сий час зимою угодны» [3, с. 225]. Через рік у серпні 1707 року гетьман звернувся з листом до графа Г. Головкина з проханням до настання зими звільнити козаків від будівництва Печерської фортеці: «... а войско рейменту моего всю осень здесь фортификации Печерской проживёт, а зимою всяк по трудах целолетних похочет господарства своего убогого осмотрети, хто не имеет хлеба, заработать и в оный на пришлый поход приспособитися; надто и в том, узнают не меньшую трудность, что всякому з них полковнику надобно полк свой увесь в том выпроводити, товариство, кони и оружье пересмотрети и разсудително войско перебраться, хто будет угоден, а хто неугоден до компанийской службы, а в морозы и в снеги зимним временем с конми товариство выпроважати небезбедно и безтрудно» [2, с. 382]. Справді, на будівництві фортеці козаки тяжко працювали, використовували своїх коней. За їх відсутності власні господарства занепадали. Водночас власним коштом необхідно було забезпечити себе всім до наступного військового походу. У листопаді 1707 року І. Мазепа нарешті зміг домогтися розпорядження Петра І відпустити частину козаків з будівництва.

Будівництво фортеці завдало нищівного удару по населенню Печерського містечка, де жили міщани – піддані Лаври. Їх виселили з цитаделі і влаштували там казарми. Внаслідок цього на території Печерського містечка було знищено 955 дворів; на будівництво фортеці Лавра віддала 70 десятин землі [1, с. 111]. Вознесенський жіночий монастир, який знаходився навпроти Лаври, перевели на територію Києво-Подолу й об'єднали з Флорівським монастирем. Самодержавна влада свідомо намагалася зменшити впливовість українських монастирів, особливо Вознесенського, ігуменею якого до кінця 1707 року була мати І. Мазепа Марія-Магдалина, а черницями – жінки із славетних козацьких родин [8, с. 22]. Навкруги цитаделі Печерської фортеці обов'язково передбачалася еспланада – незабудована територія. Тому знесли і слободи, які належали Лаврі. Печерське духівництво чинило опір московитам. Існує переказ, що цар звернувся до митрополита: «Я хочу захистити нашу Лавру», на що той відповів: «Вона має своїх захисників» [1, с. 111]. Поступово підривалася економічна база Лаври та її володінь. Саме ж вій-

ськове будівництво було великою загрозою для самого існування Лаври, наприклад, спорудження порохового льоху та інших об'єктів. Що б було із Києво-Печерською Лаврою, якби до Києва підійшли шведи? За пунктами Петра I І. Мазепі від 25 квітня 1707 року гетьман з військами мав залишити старий Київ, перейти за Дніпро, а Печерську фортецю, укріпивши артилерію, без страху залишити [3, с. 763].

Схожою була ситуація і в Чернігові. Для потреб оборони за наказом Петра I царські урядовці скрупульозно провели опис подвір'я чернігівського архієпископа і Чернігівського колегіуму. Зазначили кількість кам'яних і дерев'яних споруд, келій, перерахували всіх ченців. Окремо вказали будівлі, які мали склепіння і що в них: пекарні, просфорні, кравецькі цехи і таке інше [11, с. 84]. Тобто все, щоб потім загарбати й використати монастирське майно для власних потреб. Одночасно царські урядовці провели опис дворів чернігівських жителів, по вулицях, які примикали до катедри, намічених для знесення у зв'язку з організацією у місті провіантного магазину. Це в історичному центрі міста, біля кафедрального собору та інших церков. Під знос мали піти 37 дворів, які належали козакам, священникам, міщанам [11, с. 83].

Наступним варварським кроком московського царя та його командування було випалення міст, містечок, сіл, знищення продовольства, вигнання у ліси населення перед приходом шведської армії. Так генерал-майор М. Інфлант отримав указ Петра I від 9 серпня 1708 року, що при наближенні шведського війська до Стародуба «... всюди провіант і фураж, також хліб, який стоїть у полі, в стогах по селах, що свої не зможуть використати, спалити не жаліючи, всі споруди спалити, мости зринувати. Всі млини також спалити, а жителів всіх виселити в ліси з пожитками і худобою. Також і жорна, щоб не залишали, а брали із собою або розбивали. А якщо де не будуть іти в ліси, то й села спалити. Якщо хто повезе до ворога, що в нього є, хоч і за гроші, то буде повішений, а також і той, хто про це знає, а не повідомить. Села, з яких повезуть провіант спалити» [11, с. 144]. Аналогічний указ Петра I від 8 вересня 1708 року отримав і О. Меншиков. Цар повідомив свого фаворита, що «... людей по селах, худоби і хліба дуже багато, а в ліси не йдуть, й тому ми з великими труднощами їх виселяємо, а решту беремо собі. А спалювати залишаємо вам. Ще раз наказую при відступі спалити все, бо тут всього дуже багато» [11, с. 144]. 19 вересня 1708 року Б. Шереметев отримав царський указ спалити Почеп [11, с. 144].

Й інша позиція щодо цього шведів. З листа секретаря похідної канцелярії Карла XII довідуємося про рятування сіл на Стародубщині від

спалення: «... Найбільш пекучою вдавалася потреба захистити країну від палення, що К.В. і ставив собі за ціль, а також спонукати селян до повороту до їх осель, запевняючи їх, що ті, котрі залишаться вдома, не будуть трактовані вороже» [11, с. 145].

Ми використали лише документи 1700–1708 років до воєнно-політичного виступу гетьмана України І. Мазепи. Акцентували увагу на кількісному складі козацьких формувань у бойових діях першого періоду Великої Північної війни та їх інтенсивне використання.

З якою метою цар Петро I використовував козацьке військо красномовно свідчить Маніфест шведського короля Карла XII від 16 грудня 1708 року до українського народу: «... зрозумійте, як багато тисяч козаків на несправедливу війну, котру цар підняв, було послано у ці літа, чи ж не для того, щоб, зменшивши народні сили і виснаживши воєнних молодців, спорожнілий потім від захисників цей край легше утіснити і під свої права привернути» [3, с. 682].

Наголосили на брутальному поводженні московського командування з козаками. Зазначили, що московський цар Петро I безжально використовував людські і матеріальні ресурси України для досягнення власних цілей. Це викликало невдоволення як старшини, так і рядового козацтва й стало головним мотивом зміни політичного курсу гетьмана України І. Мазепи – союзу зі шведським королем Карлом XII.

Список використаних джерел

1. Васильєв М. З історії будівництва Печерської фортеці / УІЖ. 1995. № 1. С. 109–115.
2. Військові кампанії доби гетьмана Івана Мазепи в документах / Упоряд. С. Павленко. К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2009. 1054 с.
3. Доба гетьмана Івана Мазепи в документах / Упоряд.: С. Павленко. К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2007. 1144 с.
4. Дорошенко Д. Нарис історії України. Львів: Світ, 1991. 576 с.
5. Кочегаров К. Участь козаків Лубенського полку в придушенні Башкирського повстання 1704–1711 рр. / УІЖ. 2010. № 6. С. 18–33.
6. Крип'якевич І. Історія України. Львів: Світ, 1990. 380с.
7. Мельник Л. До історії участі українського козацтва у військових діях у Прибалтиці в роки Північної війни (1700–1721 рр.) / На пошану 80-річчя професора Теодора Мацьківа: Наук.збірник. Редкол.: Л. Винар та ін. К.: Твім інтер, 1999. С. 102–122.

8. Павленко С. Іван Мазепа. К.: Видавничий дім «Альтернативи», 2003. 416 с.
9. Пилип Орлик і мазепинці. Джерела / Упоряд. Т. Таїрова-Яковлева. К.: ТОВ Видавництво «Кліо», 2022. 216 с.
10. Подов В. Про час заснування Бахмута / УІЖ. 1995. № 1. С. 116–118.
11. Україна доби Івана Мазепи. 1708–1709 роки в документальних джерелах / Упоряд. С. Павленко. К.: Мистецтво, 2020. 496 с.
12. Чухлиб Т. Мечом и оралом. Донбас – древняя земля Украины. К.: ООО Видавництво «Кліо», 2015. 80 с.

Артур Андрющенко,
старший науковий співробітник
відділу науково-фондової роботи та експозиції
ДІКЗ «Поле Полтавської битви»

Життя і творчість шведського військового історика Густава Адлерфельда

На жаль, великої кількості біографічної інформації про Густава Адлерфельда, як і власне його зображення, не збереглося. Єдиними джерелами, що описують історіографа шведського короля є те, що повідомляє його син в своїх автобіографічних нотатках, виданих в 1723 році та передмові до «Військової історії шведського короля Карла XII з 1700 р. до Полтавської баталії 1709 р., написаної королівським камергером Густавом Адлерфельдом за особистим наказом Його Величності», виданої в 1740 році в Амстердамі.

Відомо, що член двірського штату, канцлер, історіограф шведського короля Карла XII Густав Адлерфельд (1671–1709 рр.) народився у 1671 році (день народження невідомий) на фермі неподалік Стокгольма в родині співробітника королівського суду, придворного камергера фінського походження Карла Йохансона (цю посаду він обіймав до своєї смерті в 1705 р.) та Ребеки фон Хаген. У вересні 1693 р. Карл Йохансон отримав дворянський титул, завдяки чому він прийняв прізвище Адлерфельд, утворене за гербом його дружини.

Від Ребеки фон Хаген придворний камергер Карл Адлерфельд мав чотирьох синів, які отримали виховання відповідно до становища їхніх батьків. Найстаршим з них був Густав. З чотирьох дітей Густав Адлерфельд був найобдарованішим, що було помітно з самого дитинства, коли в ранньому віці він почав читати та писати [1, с. II–III].

Після закінчення школи, у тринадцять років, його відправили на навчання, разом з його на 5 років молодшим братом Карлом, до найстарішого та найбільшого університету Швеції в м. Упсала, де він навчався 12 років (з 1684 по 1696 рр.). В університеті Г. Адлерфельд, між іншим, захопився вивченням мов, історії та права, тобто тими галузями освіти, що надавали найкращу підготовку для майбутньої роботи на державній службі. Звичайно, ні Густав, ні його брат Карл не прагнули і не працювали над отриманням будь-якого наукового ступеня. Навчання було для

них, як і для більшості студентів, лише етапом у вихованні, який мав на меті дати молодим людям успішну роботу в майбутньому.

Для усіх, хто хотів здобути університетську освіту, знання латинської мови було абсолютною необхідністю, оскільки все навчання велося латиною. Саме з цієї причини Густав Адлерфельд обрав своїм найближчим вчителем професора красномовства, пізніше – національного історіографа Петруса Лагерлефа, чиїм завданням в університеті було навчання студентів латинській мові (розмовній та письмовій). Густав Адлерфельд ретельно виконував завдання, які надавав йому вчитель. Завдяки цьому 16 червня 1693 р. в Стокгольмі, у великій залі Лицарського дому, на честь дванадцятого дня народження кронпринца Карла (пізніше Карла XII), Густав Адлерфельд виступив перед публікою з панегіриком на латинській мові, вшанувавши малолітнього спадкоємця престолу. Звичайно, Петрус Лагерлеф активно допомагав своєму 22-річному учню у створенні цієї святкової промови, хоча саме Г. Адлерфельд вказаний як автор на титульному листі панегірика.

Під час навчання в м. Упсалі Г. Адлерфельд також тісно спілкувався з молодим сином єпископа Еріком Бенцеліусом. Допомагаючи Е. Бенцеліусу в навчанні, Г. Адлерфельд займався вивченням рідкісних творів і рукописів, які син єпископа відправляв йому коли жив з батьками в Стренгнесі. Коли Еріка Бенцеліуса у 1702 році призначили бібліотекарем університетської бібліотеки в Упсалі, Густав Адлерфельд надіслав йому листа з найтеплішими побажаннями, знаходячись в цей час в польовому таборі шведської армії під Краковом.

В Упсальському університеті Густав Адлерфельд також активно вивчав міжнародне право та історичні студії, які мали найбільше значення для майбутнього державного діяча. Проте, здається, його більше цікавили допоміжні науки, ніж історія, яка на той час не особливо культивувалася в університеті.

Під час навчання Г. Адлерфельд особливу увагу приділяв вивченню геральдики та генеалогії, які здавалися йому вкрай необхідними. Результатом вивчення допоміжних історичних дисциплін стала його наукова дисертація під назвою «Лицарські або кавалерійські ордени», яку він публічно захистив під керівництвом свого вчителя Петруса Лагерлефа у травні 1696 року і присвятив принцу Карлу. Робота про лицарські ордени є першою надрукованою шведською працею такого типу, протягом XVIII століття вона здобула значне розповсюдження і схвалення. Деякі примірники дисертації включали гравіювання по міді знаків шведських лицарських орденів, які були виконані за малюнками художника Еліаса

Бренера. Такі екземпляри користувалися величезним попитом і в наш час є дуже рідкісними. Із захистом дисертації навчання Г. Адлерфельда в Упсалі закінчилося, але не завершилося його виховання і саморозвиток [1, с. IV–VI].

Кожен юнак, який прагнув досягти більш високих посад на державній або церковній службі, повинен був постійно розширювати загальні знання, отримані під час навчання, поїздками в іноземні країни і навчанням в закордонних університетах. Навчальна мандрівка, перш за все, була направлена на підвищення рівня володіння мовою та знаннями завдяки спілкуванню з вченими і відомими людьми, давала можливість мандрівнику набувати знань завдяки власним спостереженням за управлінням іноземних міст і держав. Мандрівки сприяли поглибленню життєвого досвіду, формуванню гарних манер, ввічливості.

Саме з цією метою, після завершення навчання, з 1696 по 1700 р. Густав Адлерфельд подорожував по Західній Європі. Відвідав Англію, Данію, Голландію, Німеччину та Францію. Цілий рік майбутній історіограф шведського короля провів у німецькому університеті Галле (нині Галле-Віттенберзький університет імені Мартіна Лютера), де познайомився з відомими вченими та письменниками і привернув до себе увагу багатьох учнів сміливими лекціями про позитивне і природне право. Перебуваючи у Франції, Г. Адлерфельд скористався можливістю здобути освіту з предметів, які не належали до сфери його дослідження: математики та астрономії. Там він познайомився з герцогом Барвіке, рідним сином англійського короля Якова II. Герцог познайомив Г. Адлерфельда з найзнатнішими придворними і світськими колами, вченими, мудрецьями, з якими згодом історіограф шведського монарха вів листування. В Англії Густав Адлерфельд встиг вивчити певні лицарські вправи, гарно освоїти верхову їзду, відвідати численні середньовічні будинки, собори та церкви.

Під час своєї закордонної подорожі Г. Адлерфельд зібрав значний матеріал для опису старих шведських родів за рахунок виписок з оригінальних документів і рукописів, який, нажаль, не зберігся.

Зазвичай, такі поїздки здійснювалися під керівництвом досвідченого наставника, при цьому витрати студента, як правило, оплачувалися. Густав Адлерфельд не мав такого наставника і подорожував самостійно, спочатку за власні кошти. Але у лютому 1697 р. Карл XI наказав державній канцелярії платити Густаву Адлерфельду 500 далерів сріблом щорічно протягом двох наступних років. За цю підтримку з державних фондів

Г. Адлерфельд мав завдячувати своєму батькові та промові, проголошеній у 1693 р. на честь Карла XII.

На жаль, щоденник, який вів Густав Адлерфельд під час своєї чотирьохрічної подорожі, не знайдений. Спочатку він знаходився у його сина, але потім зник і де він зараз невідомо.

Повертаючись додому з подорожі у 1700 році, Густав Адлерфельд їхав через Штральзунд і завітав на озеро Остерсйон, де займався своїм улюбленим заняттям полюванням герцог Фредрік IV Гольштейн-Готторпський, зять Карла XII (був одружений на сестрі шведського короля). Г. Адлерфельд сподобався герцогу, це проклало майбутньому історіографу шлях до співпраці з Карлом XII [1, с. VII–XIII].

Повернувшись додому з подорожі, Г. Адлерфельд у вересні 1700 року був відрекомендований герцогом Фредріком IV шведському королю, який зробив його камер-юнкером (один з нижчих придворних чинів; дворянин, який обслуговує особу короля). Вразивши своїми здібностями шведського монарха, у 1701 р. Г. Адлерфельд отримав нову посаду камергера (придворний чин високого рангу) [2, с. 108–109].

З початком Великої Північної війни 1700–1721 pp. Густав Адлерфельд супроводжував Карла XII від висадки біля Копенгагена у 1700 році до поразки шведських військ у Полтавській битві 27 червня 1709 р., в якій життя історіографа шведського монарха обірвалося. Упродовж Великої Північної війни історіограф шведського монарха піддавався численним небезпекам. Наприклад, як пише він в своєму щоденнику, під час облоги Торна (нині м. Торунь, Польща) він ледь не був вбитий гарматний ядром, що прошило наскрізь його намет, коли він обідав у ньому. Ядро не зачепило Г. Адлерфельда, але розбило кілька пістолів, що висіли над його ліжком, від чого вони розлетілися на друзки і засипали покривало [1, с. XIII].

У 1704 р. в Гейльсберзі (Східна Пруссія) Г. Адлерфельд одружився на одинадцять років молодшою від нього Ганною Крістіною Стеб (1682–1722 pp.), донькою колишнього шеф-кухаря королівського двору, придворного, а згодом урядового радника з м. Бремен Йохана Стеба. З нею він познайомився 1700 р. у м. Вісмар під час повернення з подорожі після навчання додому. Дружина розділила з Г. Адлерфельдом всі складнощі війни. У 1706 році в них народився син Карл Максиміліан Емануель Йоган Адлерфельд (1706–1747 pp.), майбутній шведський дворянин та педагог, названий на честь принца Максиміліана Еммануїла Вюртемберзьського, з яким Г. Адлерфельд познайомився коли шведська армія вела бойові дії на території Речі Посполитої у вересні 1703

році. В цей час до шведської штаб-квартири прибув молодий чотирнадцятирічний принц Максиміліан Емануїл Вюртемберзький, майбутній близький друг короля Швеції Карла XII, який врятував останньому життя, коли під час переправи через річку Ертрінкена біля м. Гродно Карл XII мало не потонув, але був врятований «маленьким принцем». Г. Адлерфельд познайомився з Максиміліаном Вюртемберзьким за обідом у королівському наметі, виявивши до нього певну батьківську опіку та догляд.

У 1707 році, коли шведська армія рухалася з Саксонії на схід, Г. Адлерфельд залишив родину в Речі Посполитій при дворі новообраного польського короля Станіслава Лещинського. Родина історіографа шведського короля пробула в Речі Посполитій кілька років, а після звістки про поразку шведської армії у Полтавській битві і загибель Г. Адлерфельда змушена була повернутися до Стокгольма. Після повернення на батьківщину, Карл Максиміліан Емануель Йоган Адлерфельд став гувернантом онука сестри Карла XII, герцога Карла Петера Ульріха Гольштейн-Готторпського (майбутнього імператора Росії Петра III).

З самого початку перебування на королівській службі Густав Адлерфельд вирішив вести докладний щоденник про події війни, маючи із собою доволі значну бібліотеку, якою, згідно із записами щоденників шведських офіцерів, користувалися всі оточуючі з дозволу її власника. Свою бібліотеку Густав Адлерфельд постійно поповнював книгами із захоплених шведами ворожих таборів, а також придбав бажану літературу в книгарнях інших країн. Захоплення Г. Адлерфельда отримало найвище схвалення короля. Карл XII наказав історіографу ретельно фіксувати усі події Великої Північної війни, які видавалися йому важливими. За вказівкою шведського монарха всі відомства надавали Г. Адлерфельду інформацію, потрібну для його праці. Карл XII навіть видав спеціальний наказ, згідно з яким Г. Адлерфельд отримав доступ до усіх щоденників, звітів та планів шведського командування. Щоденник, який вів Г. Адлерфельд, не був щоденником у звичайному розумінні. Це було послідовне розроблення концептуальних записок, офіційних звітів, аналіз стосунків між людьми та збірка іншої достовірної інформації.

Пробну публікацію щоденника з інформацією про перші роки походів Карла XII Г. Адлерфельд надрукував в 1707 р. в друкарні м. Гамбург. У передмові було підкреслено, що це робота є лише чернеткою. Автор, ім'я та посада якого навіть не згадувалися, робив нотатки лише заради себе без наміру публікувати їх. Загальновідомою праця Г. Адлерфельда стала лише в 1720 році. Її опублікував ганноверський придворний рад-

ник Яків Шмаус. Той факт, що перше видання щоденника було опубліковане анонімно, має свої причини. Цим Г. Адлерфельд хотів показати, що твір не має ніякого офіційного характеру, він є неупередженим. Його публікація мала на меті, як підкреслювалося в передмові, протидіяти багатьом недостовірним і тенденційним розповідям про війну Карла XII, які вже були опубліковані на той час [1, с. XIII–XVI].

Останній запис у щоденнику Густава Адлерфельда датується 26 червня 1709 року. На наступний день, 27 червня 1709 р. тридцятивосьмирічний історіограф шведського короля, військовий історик Густав Адлерфельд був вбитий гарматним ядром, як раз в той момент, коли він стояв біля нош Карла XII і розмовляв з ним. Так на великій праці його життя про звияти Карла XII було поставлено трагічну крапку [2, с. 234].

Рукопис Г. Адлерфельда був надійно схований на одній із підвід з багажем. Після його смерті документ забрав до своїх речей принц М. Вюртемберзький. Рукопис історіографа шведського монарха був захоплений московитами після Полтавської битви разом з багажем принца Максиміліана Еммануїла Вюртемберзького, який теж потрапив до московського полону.

Коли цар Петро I особистим наказом звільнив «маленького принца» з московського полону, Максиміліан Еммануель таємно зміг забрати зі своїм багажем щоденник історіографа шведського короля, таким чином зберігши його від знищення. На жаль, під час повернення до Вюртемберга герцог помер від гарячки в м. Дубно у вересні 1709 року. Щоденник відвіз в м. Штутгарт духівник і секретар Максиміліана Еммануеля Йоганн Вендель Барділі, який і передав його матері принца. Мати, в свою чергу, переслала щоденник вдові Г. Адлерфельда до Стокгольма.

Син Густава Адлерфельда Карл Максиміліан Емануель Йоган Адлерфельд опублікував 1740 року щоденник французькою мовою в Амстердамі під назвою «Військова історія шведського короля Карла XII з 1700 р. до Полтавської баталії 1709 р., написана королівським камергером Густавом Адлерфельдом за особистим наказом Його Величності». До опублікованого щоденника було додано спогади секретаря королівської польової канцелярії Петра Шенстрема під назвою «Військова історія шведського короля Карла XII з 1700 року до битви під Полтавою», в якій т. 1–3 – авторський текст, т. 4 – додатки.

Після смерті Карла Максиміліана Адлерфельда його єдиний син Петр Максиміліан в 1748 р. розпродав в Стокгольмі на аукціоні бібліотеку свого батька. З молотка пішли залишені папери, частина з них була втрачена згодом [1, с. XIX].

Крім французької, щоденник видано англійською, німецькою та шведською мовами, але під різними назвами. Цей документ є важливим джерелом із історії Великої Північної війни, зокрема України й діяльності гетьмана І. Мазепи. Він привернув велику увагу європейських істориків.

Щоденник Г. Адлерфельда містить подробиці взяття Львова шведами 1704 року, опис зустрічі Карла XII з І. Мазепою 1708 року й згадки про вплив останнього на короля, інформацію про перебіг військової кампанії в Україні 1708–1709 років. Особливу цінність для істориків України має том 3, який майже повністю присвячено подіям в Україні.

Г. Адлерфельд досить докладно описав Україну, її природу й багатства. Повідомив про Київ як головне місто України, згадав про існування там університету, малася, певно, на увазі Києво-Могилянська академія, та резиденції митрополита. Найбільшу увагу Г. Адлерфельд приділив козакам, характеризував їхній спосіб життя та військову організацію, зробив історичний екскурс, у якому розповів про їхню боротьбу з Польщею і Московією. В Т. 2 «Життя Карла XII» описано події й обставини, що зумовили шведсько-українську спілку проти Москви, зокрема подано цікаві подробиці переговорів Івана Мазепи та Костя Гордієнка з Карлом XII перед Полтавською битвою (березень 1709 р.). Поруч з живою назвою «Козакія», Г. Адлерфельд використовує термін «Україна», а український народ називає в щоденнику «козацькою нацією» [3].

Особлива увага в рукописі приділяється монархові, його діям і вчинкам. Поряд з цим автор описує умови та обставини, в яких доводилося діяти Карлу XII.

Щоденник Густава Адлерфельда і в наш час розглядається як одне з найважливіших джерел перебігу Великої Північної війни. З одного боку, автор був очевидцем і учасником багатьох описаних ним подій і битв, з другого боку, він отримував для своєї роботи найбільш достовірні свідчення, які тільки можна було отримати в той час. Таким чином, в точності і достовірності деталей робота Г. Адлерфельда має найбільшу цінність, її автор завжди вважався одним з найбільш видатних історіографів Карла XII. За винятком державного секретаря Карла XII Олафа Гермеліна, ні в кого не було таких умов і можливостей, як у Густава Адлерфельда для того, щоб неупереджено і об'єктивно зображувати подвиги свого короля [1, с. XXXIV].

У 2014 році на сторінках періодичного видання «Сіверянський літопис» (№ 4, с. 95–110) опубліковано «Щоденник камергера Карла XII

Густава Адлерфельда про перебування шведів восени 1708 р. на Чернігово-Сіверщині» (за перекладом з англійської Ірини Колганової) [5]. Продовження перекладу щоденника історіографа шведського короля розміщено на сторінках періодичного видання «Сіверянський літопис» (2016 р., № 2, с. 103–116) під назвою «Щоденник камергера Карла XII Густава Адлерфельда про перебування шведів в Україні» (за перекладом з англійської Олександра Герасимчука) [4].

У 2020 році в Києві за підтримки Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, Національного історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця», Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній», редакції наукового історичного журналу «Сіверянський літопис» було видано збірник документів під назвою «Україна доби Івана Мазепи. 1708–1709 роки в документальних джерелах» (упорядник чернігівський дослідник С. Павленко). У цьому збірнику, в розділі «Мемуари каролінців» теж опубліковано «Щоденник камергера Карла XII Густава Адлерфельда про перебування шведів восени 1708 р. на Чернігово-Сіверщині» та «Щоденник камергера Карла XII Густава Адлерфельда про перебування шведів в Україні (1709 р.)».

У фондах музею історії Полтавської битви зберігається подарунок від бібліотеки Міністерства закордонних справ Швеції. Це книга під назвою «Воєнні кампанії Карла XII 1700–1706 рр.», видана у Стокгольмі у 1919 році Семюелом Брінгом за оригінальним рукописом Густава Адлерфельда. Видання приурочене до 200-річчя з дня загибелі шведського короля Карла XII.

Вказані публікації є цінним історичним джерелом для докладного вивчення перебування шведської армії Карла XII в Україні.

Список використаних джерел

1. Адлерфельд Г. Воєнні кампанії Карла XII 1700–1706 рр. / Видана С. Брінгом за оригінальним рукописом Г. Адлерфельда. Стокгольм: Видво Р.А. Norstedt & Soners, 1919, 414 с.
2. Енглунд П. Полтава: Розповідь про загибель однієї армії. Харків: Фоліо; Стокгольм: Шведський ін-т, 2009, 348 с.
3. Станіславський В. Адлерфельд Густав / Енциклопедія історії України : у 10 т. // редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.; Інститут історії України НАН України. К. : Наукова думка, 2003, Т.1: А-В, С. 36–37.

4. Щоденник камергера Карла XII Густава Адлерфельда про перебування шведів восени 1708 р. на Чернігово-Сіверщині (переклад з англійської Ірини Колганової) / Сіверянський літопис, 2014, № 4, С. 95–110.
5. Щоденник камергера Карла XII Густава Адлерфельда про перебування шведів в Україні (переклад О. Герасимчука) / Сіверянський літопис, 2016, № 2, С. 103–116.

Віта Гармаш,
головний зберігач фондів
ДІКЗ «Поле Полтавської битви»

«Наша дружба триватиме довше, ніж війна»

Кожній людині знайоме поняття дружби. На перший погляд, зрозуміле і просте. Вона допомагає нам впоратися з проблемами, робить нас кращими, сильнішими, витривалішими. Але які вони – справжні друзі? Знайти їх, особливо в буремний час війни, нелегка справа.

За все життя у шведського короля Карла XII майже не було дружніх стосунків. Єдиним своїм другом він вважав свого соратника Максиміліана-Емануеля, герцога Вюртемберзького. Коли той помер від хвороби, повертаючись із московського полону, король помітно проявив печаль та сказав: «Він був моїм найкращим другом» [6, с. 236].

Максиміліан Емануель народився 27 лютого 1689 року в Штутгарті, Вюртемберг в родині герцога Фрідріха Карла Вюртемберзького і маркграфині Елеонори Юліани Бранденбург-Ансбахської. У Макса (як його називає Зігмунд Шот у своїй книзі «Макс Емануїл принц Вюртемберзький і його друг Карл XII король Швеції») було сім сестер і троє братів [9]. Вже у 1698 році він вступив до університету в Тюбінгені разом зі своїми братами Генріком Фредеріком і Людвігом Фредеріком. З 1701 року продовжив навчання у Женевському університеті. Про Макса казали, що він зовсім не любить вчити латину, але відмінно навчається французькій мові і військовій науці [10, с. 14]. Це було і не дивно, адже хлопчик походив із сім'ї, де хоробрість передавалась із покоління в покоління.

Ще не маючи 14 років він вмовив матір, бо батько помер у 1698 році, щоб дозволила йому піти на військову службу [10, с. 14]. У той час, як його брати служили у саксонського курфюрста Августа Сильного та відомого австрійського воєначальника Євгенія Савойського, Максиміліан обрав службу у відомого всій Європі короля Швеції Карла XII, який був його кумиром.

Для цього до Карла XII, який в цей час перебував у Польщі, було відправлено вчителя Макса Осіандера, який був відомий своїми пригодами. Він домігся зустрічі з королем, більше того дуже йому сподобався. Карл XII погодився зустрітися з Максиміліаном [10, с. 24].

Макс покинув Женеvu у січні 1703 року в супроводі Осіандера. Його також супроводжував Йоганн Барділі, секретар і духівник, який буде з Максиміліаном усе його життя. Хлопчик ішов у Польщу і на шляху чув розмови про великого короля, про славу шведської зброї і прислуховувався до внутрішнього голосу, який вів його до небезпеки і слави [10, с. 29]. Макс весь час питав чи далеко до Польщі і був щасливий коли нарешті дійшли до кордону. На цій території, як зазначив З. Шот (S. Schott), можна було знайти тільки пару яєць, старе сало і горілку, чого принц терпіти не міг.

Нарешті 31 березня 1703 р. після довгого шляху Максиміліан прибув до шведської ставки в Окунев (швед. Okuniew). Він бу запрошений на обід до короля, де познайомився з Карлом Густавом Адлерфельдом [9].

Король прийняв його люб'язно і прочитав листа від матері, де вона писала, що доручає свого сина в його руки і король сам має вирішити чи візьме він такого молодого хлопця до себе чи відправить додому. Карл XII запитав у Макса, чи може він прийняти участь у поході. Відповідь хлопця була очевидною. «Добре» – відповів король – я буду виховувати тебе на свій розсуд» [10, с. 74]. З першого погляду королю хлопець сподобався. Карл XII став часто брати його з собою в свої інспекційні поїздки. Осіандер, хвилюючись, попросив короля, щоб Макса супроводжував придворний, який би його міг захистити на випадок якоїсь біди. На що король відповів, що він сам буде його захищати. Так почалася дружба короля Швеції Карла XII з маленьким принцом. Саме так називали Максиміліана Вюртемберзького у шведському війську через його вік і кучеряве волосся. Його описували як «красивого джентельмена», він мав таку ж зачіску і носив такий же одяг як і Карл XII [9]. Незважаючи на юний вік, принц брав участь у головних військових кампаніях шведського короля, показав свою хоробрість при взятті Торна, Ельбінга, Лемберга.

Подекуди можна зустріти свідчення про те, що юний хлопчик був двоюрідним братом Карла XII, тому прикипів до нього. Проте факти свідчать, що ступінь спорідненості між ними був більш віддаленим, хоча шведський король, вочевидь, у традиціях того часу й називав хлопця братом і найближчим другом.

Макс повсякчас намагався бути в усьому схожим на короля. Особливо йому хотілося навчитися вправно їздити на коні, як це робив Карл XII. Одного разу, коли король з принцом поверталися із Варшави, у короля з портупеї випав палаш і пройшов між тілом і рукою, почалася лихоманка, тоді король пролежав в наметі 12 днів. Макс весь час був біля

свого товариша, ні на крок від нього не відходив. І Карл XII, коли одужав, знаючи любов хлопця до коней, подарував йому багато осідланого скакуна [10, с. 77].

Як відомо, в той час була мода носити перуки, але Карл XII не слідував їй. Якось, коли Максиміліан залишився наодинці з королем, він зняв свою перуку. І Карл XII, поглянувши на нього, сказав: «Ваше власне волосся іде вам набагато краще» Після цього принц ніколи не носив перуку, а тому його часто приймали за короля, бо у них обох було світло-каштанове волосся [10, с. 106].

Максиміліан Вюртемберзький невдовзі став улюбленцем шведських солдатів, про що свідчить випадок, який стався на полі бою. Тоді поруч з королем Карлом XII крім Макса, який завжди був поруч і намагався першим йти вперед, був і королівський паж Клінковстрьом, який загинув. Це засмутило короля. У війську почали ширитися чутки, що загинув маленький принц. Через цю новину на очах солдат з'явилися сльози [10, с. 116].

Збереглися свідчення, що маленький принц також дуже швидко прив'язався до шведських воїнів і навчився розмовляти шведською мовою.

Як ми знаємо, Карл XII був відчайдушний, чим часто наражав себе на небезпеку. Наслідував його і маленький принц. Вони іноді втрапляли у досить цікаві ситуації і їх героїзм викликав подив навіть у ворогів. Прикладом такої сміливості був випадок, коли саксонське військо переправилося через річку Буг і взяло в облогу місто Пултуськ у квітні 1703 року (територія Речі Посполитої). Король Карл XII у супроводі лише чотирьох осіб, разом із Максом, пішов у розвідку. Вони зустріли саксонців, двох полонили, але король був у гарному настрої, дав їм кожному по талеру та відпустив. Поки Магнус Стенбок будував міст через річку, Карл XII з Максом та невеликою частиною війська вирішив переправитися на інший бік за допомогою невеликих плотів зв'язаних між собою. З іншого берега за ними спостерігали вороги, які відразу ж відкрили по них вогонь. Плоти перевернулися і король опинився у воді по груди разом із принцом. Вони продовжували йти крізь ворожий вогонь і дійшли до берега. Саксонці були настільки нажахані цією зухвалістю, що втекли галопом [10, с. 78].

Дійсно, з кожним пережитим днем дружба короля і маленького принца лише зміцнювалася, але один факт із життя Карла XII назавжди зробив цю дружбу міцною. Сталося це у березні 1706 року недалеко від міста Гродно, куди підійшла шведська армія. Всі мости через річку

Німан, яка вела до міста, були зруйновані. Тому генерал Магнус Стенбок повинен був відновити переправи. У вечірніх сутінках на замерзлій річці Німан шведські солдати проводили роботи. Спостерігав за ними Карл XII. Коли він відійшов від солдатів до свого коня, крига під ним проломилася і король опинився відразу на дні. Він хотів втриматися на воді, але лід був крихкий і постійно ламався під його вагою. Король не міг впоратися сам. Вода доходила йому до шиї. Через тонкий лід ніхто не наважився рятувати короля. Тільки Макс ліг на живіт і почав повзти до товариша. Він схопив його за плече і з великими потугами витяг. До них відразу підбіг зляканий генерал Магнус Стенбок. Він дивився на короля, а потім спокійно попрохав переодягти мокрий одяг. Але Карл XII сказав, що у нього нічого не болить, сів мокрий на коня і поїхав назад у ставку [10, с. 134].

Для шведського короля вчинок маленького принца закарбувався на все життя. Він зрозумів, що ця людина завжди підставить своє плече у важкій ситуації. І дійсно ще не один раз Макс буде опорою для короля, так само, як і Карл XII захищатиме свого маленького товариша.

1706 року, після трьох важких років, принц на короткий час попросив дозволу повернутися додому, король задовольнив його прохання. Це був останній раз, коли 17-річний Максиміліан побачив свою маму і родину. Наступного року він знову приєднався до Карла XII. Це вже був юнак, який отримав великий досвід у битвах та облогах міст, витримав чималі труднощі походу пліч-о-пліч зі своїм товаришем – шведським королем. Його очікували нові пригоди: участь у важкому поході на Москву. Принц розумів, що у цьому складному поході він обов'язково буде потрібним королю.

Коли Карл XII розпочав похід на Москву, становище війська суттєво погіршилося через те, що Петро I втілював у життя план «випаленої землі». Московські війська, відступаючи, випалювали за собою території, ослаблюючи сили каролінців. Просуваючись через Могилів в напрямку до України, Карл XII дав наказ відіслати жінок, які супроводжували армію. В червні 1708 року шведське військо дійшло до річки Березини. Тут швидко почали будувати мости для переправи. Як завжди шведський король разом із принцом і невеликим загоном солдат відправилися обстежити місцевість. З іншого берега за ними спостерігали московити. Вони відкрили вогонь і король, знаходячись на відкритій місцевості, потрапив під лавину куль. На допомогу королю знову ж таки кинувся Максиміліан. Він, щоб звернути на себе постріли ворога, під'їхав із двома солдатами кроків на 20 ближче до річки. Відразу пролунали три по-

стріли, одна куля потрапила принцу в лівий бік і вийшла в стегно. Але Макс мужньо сів у сідло зі словами: «Тепер я отримав свою частку» – і поїхав до короля. Карл XII відразу побачив кров і страшенно злякався за Макса. Він відвіз його у безпечне місце, де вони чекали на допомогу. Король сам особисто допомагав перев'язувати рани і піклувався про Макса, який під Гродно так відчайдушно рятував короля як і тепер. Поранення було дуже складним. Ліва нога Макса була ніби паралізована. Король щодня відвідував його та підтримував [10, с. 202–203]. Невдовзі принцу стало легше. І хоча він ще не зовсім вилікувався, це не завадило йому взяти участь у битві під Головчиним 3 липня 1708 року [5, с. 217].

Плануючи знайти підтримку в Україні, віднайти теплі зимові квартири та провіант, восени 1708 року шведська армія повернула в Україну. До неї приєдналися війська гетьмана І. Мазепи. 29–30 жовтня 1708 р. був підписаний українсько-шведський договір.

У своєму щоденнику принц Максиміліан дав позитивну оцінку козакам, розкрив причини їх переходу на бік шведів: «Вони прагнуть бути вільним народом і, не будучи підкореними ні Польщею, ні Москвою, ведуть боротьбу за власну свободу на тій підставі, що їх гетьман Мазепа прийняв шведський бік, тому, що його землі з боку Москви були обкладені різноманітними подорожними та заселені квартирантами проти всіх прав та свобод [4, с. 255]. Захоплюється принц і багатством української землі: «Україна надзвичайно родюча, і вона надає своїм мешканцям таку кількість зерна, що вони навіть не є в змозі його зберігати, тому більшу частину витрачають на самогон, який вони не тільки дуже любляють, але й мають звичку запасати у великих кількостях. Злаки наліті, високі й такі густі, що вони не вивозять їх, а складають в полі в великий стіг, і цим годують своїх коней [4, с. 256].

Однак перехід гетьмана України І. Мазепи на бік шведського короля викликав негативну реакцію у московського царя Петра I, який за допомогою всіх можливих засобів пропаганди та терору намагався залишити шведів без засобів для існування. Крім того, на теренах України він продовжував втілювати в життя тактику «випаленої землі». Болючим ударом для союзної армії стала втрата 2 листопада 1708 року гетьманської столиці Батурина, де було зосереджено великі запаси провіанту, амуніції.

Щоб перезимувати в теплих квартирах, дочекатися підмоги запорозьких козаків, польського війська, кримських татар та відновити наступ на Москву, шведська армія і козаки І. Мазепи вирушили у район Ромни-Гадяч-Лохвиця. 18 листопада 1708 р. Карл XII зайняв Ромни. Після

взяття Веприка у січні 1709 р. шведський король з генштабом розмістився у Зінкові й почав готувати армію до походу в Слобідську Україну аби далі продовжувати наступ на Москву.

Максиміліан Вюртемберзький мріяв отримати повноваження командира. І неодноразово розмовляв про це з королем. Та Карл XII вважав, що Макс ще не готовий отримати такі повноваження. Нарешті, після шести років служби принц отримав довгоочікуване підвищення. Старший лейтенант Врангнел, який був командувачем Сконських драгунів, 1 лютого 1709 року загинув від ворожої кулі. Посада командувача стала вакантною. У Хухрі король дав принцові повноваження на командування Сконським драгунським полком зі званням полковника [1, с. 237]. Після цього задоволений Максиміліан повернувся до свого полку, який стояв у Дейкалівці, недалеко від Зінкова, штаб-квартири короля [1, с. 238]. Тепер перед ним з'явився шанс показати себе як вправного командира.

Наприкінці лютого – на початку березня 1709 р. шведське військо та козацькі підрозділи І. Мазепи займали територію від Гадяча до Великих Будищ. З 2 березня штаб-квартира Карла XII та гетьмана І. Мазепи знаходилася у Великих Будищах.

Для утримання Лютеньок, Зінкова, Бірок залишилися невеликі шведські підрозділи. До гарнізону в Бірках підійшов і принц Вюртемберзький зі своїми драгунами. Як зазначає історіограф короля К.Г. Адлерфельд: «31 березня 1709 р. московити захопили у Зінкові лейтенанта з полку князя Вюртемберзького із 16 драгунами, яким було доручено поповнити запаси продуктів». Максиміліан, який у найнебезпечнішій ситуації попросив короля дозволу перебувати ближче до штаб-квартири, отримав згоду і розташувався зі своїм полком у Бірках [8]. Підтвердженням розташування у Бірках полку Меєрфельта та князя Вюртемберзького знаходимо і в щоденнику шведського фенрика Роберта Петре. Він згадує, що на початку квітня 1709 року разом із фенриком Вінтерросом вони поїхали в Лютеньки аби подати прохання полковнику Фоку про звільнення з полку, оскільки їм обіцяли підвищення по службі. 11 квітня 1709 р. вони виїхали і близько 6 год вечора прибули в село Бірки. Він зазначає, що там знаходився полк генерал-майора Меєрфельта, принца Вюртемберзького і полковника Горна [3, с. 250]. На кінець квітня Карл XII наказав військам підходити ближче до Полтави. 25–26 квітня корпус А. Спарре, який знаходився в Лютеньках, і полки Меєрфельта та принца М. Вюртемберзького підійшли ближче до Будищ. Війська почали готуватися до генеральної баталії, яка відбулася 27 червня 1709 р.

У цій битві свою хоробрість і відданість шведському королю неабияк виявив і принц М. Вюртемберзький.

Його полк стояв на лівому крилі шведської кінноти, наступ якої у першому етапі битви був успішний. Вони відкинули московську кавалерію і почали гнати її на північ, далі від редутів до заболоченої улоговини [2, с. 138]. Під натиском шведського війська, як зазначає П. Енглунд, серед нерегулярних загонів почала ширитися паніка. Лейтенант кінноти Сконського полку І. Лют, який очолював принц Вюртемберзький, отримав записку від козаків гетьмана І. Скоропадського, в якій пропонувалося, що весь їхній загін, 2000 осіб, перейде на бік шведів, якщо король пообіцяє зберегти їм життя. Лейтенант І. Лют передав записку командирі полку принцу Вюртемберзькому для вирішення питання. Однак Максиміліан відповів козацькому посланцеві, що не може дати згоди без дозволу короля, «оскільки милостивий наш король в перебігу бою від нас віддалився і тепер тут не присутній, ми не можемо з'ясувати його милостиву волю» [2, с. 139]. Тож була втрачена можливість заручитися підтримкою українських козаків І. Скоропадського.

У другому етапі бою Сконський полк, яким командував Максиміліан, проявив особливий героїзм. Він займав найнебезпечнішу позицію, бо стояв на лівому фланзі крайнім, тому з одного боку був повністю відкритий. Відразу московити взяли полк у кільце, прориваючись з нього вояки втратили свій прапор. Максиміліан дав наказ іти в атаку. Він сам пришпорив свого коня, налетів на ворога і вирвав у нього прапор з рук. Його драгуни послідували відвазі свого молодого полковника, кинулися в атаку, і незабаром захопили п'ять прапорів [10, с. 241]. Проте становище їхнє продовжувало бути вкрай важким. Московська кіннота оточила шведів. Відразу за Сконським полком стояв Ест'етський. Обидва билися відчайдушно, але зазнавали важких втрат. Саме ці два з'єднання у запеклому бою з московитами не дали змогу ворогу успішно переслідувати шведські частини, що відступали з лівого флангу. Але вороги продовжували наносити нищівні удари, втрати обох полків були колосальні [2, с. 220]. Тоді Максиміліан прийняв тверде рішення, оточений 6 московськими драгунськими полками і 2000 калмиками, він все-таки вирішив пробиватися до головних сил. Ворог продовжував тримати їх, мов у клешнях. Під принцом було підстрелено двох коней. Знайти нових було неможливо, бо вони були або поранені, або просто немічні. З 2000 солдат, які налічували спочатку ці два полки, залишилося близько ста на загнаних конях. Тоді Макс, налаштований померти героїчною смертю, зліз із коня і крикнув: «Усі сміливці до мене!». Його поранений підпол-

ковник 28-річний Карл Генрик Врангель послідував прикладу принца. Та не встигли вони вишикуватися до бою, як московити захопили їх в полон [10, с. 242]. Максиміліан, який був схожий на Карла XII, відразу зацікавив московських солдат. Один офіцер запитав у К. Врангеля, чи вони бува не взяли у полон самого шведського короля. Підполковник їм відповів, що не короля Швеції, а принца Вюртемберзького. До принца поставилися з належною пошаною і відвели до бригадира Гренпендорфа, а далі до Петра I [2, с. 247].

Полтавська битва завершилася поразкою для шведського війська, але відвага на полі бою, яку проявив двадцятирічний Максиміліан Вюртемберзький була прикладом для його солдат. Він зі своїми драгунами витримав битву до самого кінця. Як зазначив З. Шот у своїй праці: «Якби кожен у цій битві виконував свій обов'язок, як маленький принц зі своїм полком, московити ніколи б їм не виграли [10, с. 243].

Отже, потрапивши до рук ворогів, принц Максиміліан публічно склав зброю, і це був, мабуть, єдиний відверто прикрий епізод, котрий стався з ним за всі останні шість років його життя у війську. В своєму щоденнику Й. Барділі зазначив, що Петро I досить толерантно поставився до титулованого полоненого. Адже цареві не вигідно було псувати стосунки з князівством Вюртемберг.

Піклуватися про «гостя» Петро I доручив Олександрю Меншикову, який передав принцові власний похідний шатер, двоспальне ліжко та прислугу. До того ж, йому дозволили взяти з собою компаньйона, 13-річного сина драбанта – Хенріка Юхана Споре, котрий був волонтером у Бьорнеборзькому полку, й також потрапив у полон під Полтавою. Споре супроводжував принца із Лубен до Києва, слідкуючи за його речами, обслуговуючи у побуті та розважаючи розмовами. Принц Максиміліан мав право навіть на власну конюшню, де працювали його конюхи [7, с. 22]. Окрім прислуги, принц отримав право на компанію двох офіцерів свого полку, яким вдалося вижити під час битви, серед них був підполковник Карл Хенрік Врангель [10, с. 265].

Однак після Полтавської битви у принца Максиміліана похитнулося здоров'я. По дорозі до Києва, де перебували інші полонені, його хвороба загострилася. Петро I звелів надавати йому найкращу медичну допомогу, наскільки це було можливо в похідних умовах. Та хвороба не відступала. Петро I дав згоду на його звільнення, дозволив повернутися додому у супроводі двох шведських офіцерів та вірного йому Й. Барділі. З собою принц зміг взяти рукопис Г. Адлерфельта, який таким чином був збережений для нащадків. Однак по дорозі додому було зроблено

тривалу зупинку у місті Дубно. Здоров'я Максиміліана погіршувалося на очах, почалася лихоманка. Він звернувся до К. Врангеля і благав його передати королю Карлу XII тисячу подяк за всю милість, яку він йому виявив, а також передати, що для нього було честю служити королю [10, с. 267].

Помер Максиміліан Вюртемберзький 25 вересня 1709 року між 3 і 4 годинами ранку у віці 20 років і 7 місяців [10, с. 268]. Й. Барділі вважав, що причиною його ранньої смерті був виснажливий спосіб життя, який йому довелося вести під час московської кампанії [10, с. 268].

Тіло принца виставили в костелі міста Дубно. За наказом московського царя Петра I його під охороною 30 осіб відвезли до Кракова. Його вірні помічники і соратники К. Врангель і Й. Барділі відправилися до матері з листом. Вона виявила бажання аби її сина поховали в Сілезії в церкві міста Кройцберг або Пітчен. Перевагу мати надавала Кройцбергу, але оскільки в околицях лютувала чума, обрали Пітчен, недалеко від кордону з Польщею [10, с. 269]. Тяганина з перевезенням тіла тривала аж до 17 квітня 1710 року. Труну, вкриту червоною тканиною, привезли під охороною в Пітчен. Й. Барділі відкрив труну, щоб знову побачити дорогі йому риси обличчя. Хоча Макс був уже мертвий майже 7 місяців, він все ще лежав з привітним обличчям, як і за життя, одягнений у білий дамаск. Король Швеції Карл XII, який був разом Максиміліаном у багатьох битвах, пройшовши чимало важких випробувань, коли дізнався гірку новину про смерть принца Вюртемберзького, оплакував його як свого друга та молодшого брата [9].

Після похорону труну опустили в могилу, а над нею поставили могильну кам'яну плиту з довгим латинським написом. Один із уривків цього напису звучить так:

hie Martis pullus
 Omnium in se convertit oculos et studia, cumprimis
 Favorem tanti regis plane singularem,
 Cujus in contubernis ille
 Immo in ipso pectore ipsisque medullis
 Numquam non hæsit
 Ita ut
 Una anima, Una mens
 In duobus corporibus visa sit

У перекладі з латини означає: «Це пташеня Марса. Він звернув очі та інтерес всіх на себе. Ти став товаришем короля, що є досить незвичним. Одну душу, один розум можна побачити в двох тілах».

Список використаних джерел

1. Барділі Й.В. Історія високо достойного принца Максиміліана Емануеля герцога Вюртемберзького / Україна доби Івана Мазепи. 1708–1709 роки в документальних джерелах / упоряд. Сергій Павленко. К.: Мистецтво, 2020. С. 232–238.
2. Енглунд П. Полтава: розповідь про загибель однієї армії. Х.: Фоліо; Стокгольм: Шведський ін-т, 2009. 348 с.
3. Із щоденника Роберта Петре (березень–червень 1709) / Україна доби Івана Мазепи. 1708–1709 роки в документальних джерелах / упоряд. Сергій Павленко. К.: Мистецтво, 2020. С. 248–266.
4. Мальонкіна О., Філіпова Г. Із «Щоденника» герцога Вюртемберзького як джерело до вивчення історії України часів Північної війни 1700–1721 рр. Архіви України. 2015. № 1. С. 253–259.
5. Події 1708 року в Україні у творі Йоганна Венделя Барділі (переклад та коментарі Володимира Дятлова). Сіверянський літопис. 2014. № 5. С. 217–229.
6. Філіпова Г. Вплив особистості Карла XII на політичні події Сіверщини в 1708–1709 роках / Сіверщина в історії України: зб. наук. пр. К.: Глухів, 2016. Вип. 9. С. 235–238.
7. Філіпова Г. Київ та полонені шведи часів Північної війни: маловідомі факти / Сіверянський літопис. 2017. № 6. С. 20–28.
8. Щоденник камергера Карла XII Густава Адлерфельда про перебування шведів восени 1708 р. на Чернігово-Сіверщині. / Сіверянський літопис. 2014. № 4. С. 95–110.
9. Maximilian Emanuel. URL: <https://sok.riksarkivet.se/Sbl/Presentation.aspx?id=9199> (дата звернення 10.01.2023).
10. Schott S. Max Emanuel prins af Württemberg och hans vän Karl XII konung i Sverige. Stockholm, 1848. 282 с.

Сергій Макаренко,
старший науковий співробітник
відділу охорони культурної спадщини
ДІКЗ «Поле Полтавської битви»

До питання соціального статусу військовослужбовців регулярної армії Петра I

Соціальний статус військовослужбовців – це їхнє становище у суспільстві, яке визначається за допомогою об'єктивних чинників: фах, дохід, рівень влади, престиж. Він повною мірою залежить від рівня розвитку самого суспільства та взаємовідносин всередині нього.

На початок XVIII століття московське царство було країною рабів, де рабами були всі, за винятком царя, який вважався «помазанником Божим» і стояв над законом. Будь-яку царську волю його піддані повинні були беззаперечно виконувати. Втім раби у своєму соціальному статусі не були рівними. На вищому шаблі «рабської ієрархії» знаходилась московська знать – нащадки боярських родів, серед яких були навіть ті, хто походив від самого Рюрика. Про їхній рабський статус свідчать численні листи, адресовані Петру I та підписані ними. «Вашего величства раб атьютант Андрей Ушаков» [5, с. 424], «Раб твой Барис Шереметев» [8, с. 443], «Вашего величства нижайший раб Николай Ифлант» [9, с. 446], «Раб Вашего Величества Григорий Долгорукой» [12, с. 57], «покорнейший нижайший раб вашего величства купно с раболепным поклонением Петр Талстой» [6, с. 436]. Через особливі особисті відносини з московським царем його фаворит О. Меншиков підписував листи просто – «Александр Меншиков» [10, с. 467]. Але його підлеглі вважали себе не тільки рабами царя, а ще і рабами царського улюбленця. Так свої донесення О. Меншикову, з обложеної шведами та козаками полтавської фортеці, полковник О. Келін підписував «Вашего светлейшества раб Алексей Келен» [11, с. 478].

Відомо, що під час Великої Північної війни 1700–1721 pp. на військовій службі у Петра I перебувала чимала кількість генералів-іноземців. На 1708 рік вони склали 76 % усього генеральського корпусу московської армії. Особливо багато іноземців було у кавалерійських формуваннях [19, с. 710]. Їхній соціальний статус у московській армії був вищим, ніж природних москвитів, вони краще просувалися по

службі, отримували більшу платню [19, с. 709]. Свої листи-донесення до Петра I генерали-іноземці підписували по різному. Приклади: Карл Евальд Ренне: «...вашего царского величества покорнейший раб» [7, с. 441], Георг-Бенедикт Огільві: «Вашего высокоцарского величества всепокорнейший и послушнейший слуга...» [3, с. 279], Корнелій Крюйс: «...со всеуниженством пресветлейшего и высокомочного вашего царского величества всеуниженны и покорный слуга» [4, с. 290]. Як видно іноземці теж грішили (хоча і меншою мірою) проявами раболіпності і лестощів. Робили вони це очевидно з надією пришвидшити своє кар'єрне зростання та отримати більшу платню. Петро I дійсно цинив службу іноземців, однак після катастрофічних подій на річці Прут влітку 1711 року це не завадило йому звільнити чималу їхню кількість без платні та «абшиду» (рекомендацій) [15, с. 468].

На нижчому від генералів соціальному щабелі знаходились офіцери. Вони поділялись на старших (штаб-офіцерів) і молодших (обер-офіцерів). Серед цієї категорії московського вояцтва більшість складала все ж природні московити. Тут діяв своєрідний соціальний ліфт. Теоретично кожен солдат міг стати офіцером. Для цього йому потрібно було показати особисту хоробрість, тямущість, вміння вислужитись перед начальниками, не занадто надмірну ініціативу, бажання командувати та пройти у службовій діяльності стадію унтерофіцерства. Про такі численні випадки кар'єрного зростання свідчать так звані «офіцерські казки», – своєрідні автобіографії офіцерів, записані у 1720–1721 роках [17]. Офіцерською школою за часів Петра I була царська гвардія. Офіцери перебували у привілейованому становищі. Вони мали особистих слуг (денщиків), отримували вищу, ніж у солдатів та унтер-офіцерів платню, мали право на дворянство. Статус гвардійських офіцерів був вищим ніж статус армійських. Вище армійських оцінювався і статус морських офіцерів. Взаємовідносини зі старшими командирами в офіцерів будувалися на таких же засадах, як у генералітеті з царем, що видно з цитованого вище листа О. Келіна О. Меншикову [11, с. 478].

На найнижчому щаблі соціальної драбини московської регулярної армії стояли солдати. Основу цієї армійської категорії складала колишні селяни. Вперше в масовому порядку селян почали брати після «нарвської катастрофи» 1700 року. Для цього Петро I 20 лютого 1705 року видав спеціальний указ. З кожних 20 селянських дворів в армію брався один неодружений рекрут віком від 15 до 20 років [2]. Військова служба у царській армії була пожиттєвою. Незважаючи на неймовірні труднощі, з якими зустрічався солдат-новобранець, його соціальний статус все

ж був вищим від статусу селянина-кріпака. Селяни і надалі продовжували залишатися на дні тодішнього московського суспільства.

Про «безмірну» любов московського царя до простого солдата свідчать численні пропагандистські твори того часу. Так, перед генеральною баталією при виході з укріпленого табору полків у поле, Петро I наказав кропити їх «святою» водою [13, с. 280]. Під час відспівування загиблих вояків: «...великий Государь в горьком рыдании и слезах пребыл...» [13, с. 292]. За ким плакав московський цар? Точно не за своїми солдатами. На братській могилі воїнів московської армії є написи з переліком прізвищ похованих там вояків – від бригадира до штаб-офіцерів, але там немає жодного прізвища обер-офіцера, унтер-офіцера, не кажучи вже про прізвища простих солдатів.

Про становлення Петра I до солдатів, як до людської маси, яка призначена для втілення його амбітних імперських планів, свідчить і той факт, що нам невідоме ім'я хоча б одного солдата – героя Полтавської битви. Невже серед московських солдатів не було героїв, а Полтавську битву дійсно виграв сам Петро I та його генерали? Взагалі-то відразу після бою Петро I писав, що перемогли московити шведів «через неписанную храбрость наших солдат» [1, с. 227], але чому тоді ми до цього часу нічого не знаємо про хоча б одного такого солдата?

Іноді в історичній літературі можна зустріти розповідь про подвиг вахмістра Нижньгородського драгунського полку Аврама Антонова, який в бою захопив шведський прапор [18, с. 216]. Але А. Антонов не був звичайним драгуном, він був унтер-офіцером, а подвиги простих московських солдатів назавжди залишились невідомими.

Ставлення до людини у московській армії абсолютно не сприяло бажанню у ній служити. Рекрути вдавалися до масових втеч. Петро I наказував жорстоко карати втікачів. Проти них застосовували «децимацію» – страту за жеребом кожного десятого. Решту карали батогами. Щоб краще пізнавати втікачів, з 1712 року рекрутів, як худобу почали таврувати. На лівій кисті їм робили татуювання у вигляді хреста. Розкольники називали той хрест «печаткою антихриста».

Разюче відрізняється ставлення до людини в сучасній росії у порівнянні, скажімо, з сучасною Швецією. В історичних працях провідних російських істориків про Полтавську битву предметом їхнього вивчення продовжує залишатися вирішальна роль Петра I у перемозі над шведами. Всі інші – тільки сумнінні виконавці його царської волі [16].

У Швеції, як і в Україні також, найбільш популярною працею на сьогодні є книга Петера Енглунда «Полтава. Розповідь про загибель однієї

армії» [14]. Предметом вивчення шведського історика стала доля людини у війні — від короля до простого солдата, денщика чи кухарки. Це те, що відрізняє сучасний демократичний світ від російського імперського світогляду. У першому випадку держава існує для людини, для її захисту, задоволення потреб, розвитку творчості. У другому випадку людина існує для держави і якщо щось і отримує від неї, то тільки задля того, щоб потім собою пожертвувати заради безглузких ідей державного керівництва. Чудовий приклад — сучасна російсько-українська війна, коли для задоволення маніакальних планів купки кремлівських злочинців сотні тисяч росіян кладуть свої життя у безглузких «м'ясних» штурмах, а решта все це підтримує.

Список використаних джерел

1. 3252. Іюня 27. К Федору Юрьевичу Ромодановскому / Письма и бумаги императора Петра Великого. Т. 9. Вып. 1 / М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1950. С. 227–228.
2. № 201. 1705 г. февраля 20. Указ Петра I о наборе рекрут и инструкция о его проведении / Северная война 1700–1721 г.г. К 300-летию Полтавской победы. Сборник документов // Л. Бескровный, Г. Куманев. М.: Объединённая редакция МВД РФ; Кучково поле, 2009. С. 234–238.
3. № 250. 1706 г. апреля 4. Донесение Г.-Б. Огильви Петру I о переходе через Неман и движение к Бресту / Северная война 1700–1721 г.г. К 300-летию Полтавской победы. Сборник документов // Л. Бескровный, Г. Куманев. М.: Объединённая редакция МВД РФ; Кучково поле, 2009. С. 279.
4. № 262. 1706 г. Октября 15. Донесение К. И. Крюиса Петру I обукреплении Кроншлота и о появлении шведских судов в Финском заливе / Северная война 1700–1721 г.г. К 300-летию Полтавской победы. Сборник документов // Л. Бескровный, Г. Куманев. М.: Объединённая редакция МВД РФ; Кучково поле, 2009. С. 289–290.
5. № 383. 1708 г. декабря 7. Донесение А. И. Ушакова Петру I о расположении шведских войск / Северная война 1700–1721 г.г. К 300-летию Полтавской победы. Сборник документов // Л. Бескровный, Г. Куманев. М.: Объединённая редакция МВД РФ; Кучково поле, 2009. С. 424.
6. № 391. 1709 г. января 3. Донесение П. А. Толстого Петру I о твердом намерении правительства Турции сохранить мир с Россией / Северная война 1700–1721 г.г. К 300-летию Полтавской победы. Сборник документов // Л. Бескровный, Г. Куманев. М.: Объединённая редакция МВД РФ; Кучково поле, 2009. С. 435–436.
7. № 400. 1709 г. февраля 11. Донесение К.-Э. Ренне Петру I о сражении

- под Городней / Северная война 1700–1721 гг. К 300-летию Полтавской победы. Сборник документов // Л. Бескровный, Г. Куманев. М.: Объединённая редакция МВД РФ; Кучково поле, 2009. С. 441.
8. № 402. 1709 г. февраля 18. Донесение Б. П. Шереметева Петру I о боевых действиях под Рашевкой / Северная война 1700–1721 гг. К 300-летию Полтавской победы. Сборник документов // Л. Бескровный, Г. Куманев. М.: Объединённая редакция МВД РФ; Кучково поле, 2009. С. 442–444.
  9. № 404. 1709 г. Февраля 20. Донесение Н. Ю. Ифланта Петру I о взятии города Острога / Северная война 1700–1721 гг. К 300-летию Полтавской победы. Сборник документов // Л. Бескровный, Г. Куманев. М.: Объединённая редакция МВД РФ; Кучково поле, 2009. С. 445–446.
  10. № 424. 1709 г. Мая 11. Из донесения А. Д. Меншикова Петру I о вылазке полтавского гарнизона и предстоящих действиях русских войск под Полтавой / Северная война 1700–1721 гг. К 300-летию Полтавской победы. Сборник документов // Л. Бескровный, Г. Куманев. М.: Объединённая редакция МВД РФ; Кучково поле, 2009. С. 466–467.
  11. № 433. 1709 г. июня 4. Донесение коменданта г. Полтавы А. С. Келена А. Д. Меншикову о бое части полтавского гарнизона со шведами / Северная война 1700–1721 гг. К 300-летию Полтавской победы. Сборник документов // Л. Бескровный, Г. Куманев. М.: Объединённая редакция МВД РФ; Кучково поле, 2009. С. 478.
  12. № 64. Всемиловейший Государь / Труды императорского Русского Военно-исторического общества. Том I. Документы Северной войны. Полтавский период (июль–октябрь 1708 г.) // А. К. Байов. СПб.: ТИР-Вио, 1909. С. 56–57.
  13. Дневник военных действий Полтавской битвы / Труды императорского Русского Военно-исторического общества. Том III. Документы Северной войны. Полтавский период (ноябрь 1708 г. – июль 1709 г.) // А. К. Байов. СПб.: ТИРВио, 1909. С. 261–315.
  14. Енглунд П. Полтава: розповідь про загибель однієї армії / Харків: Фолю; Стокгольм: Шведський інститут, 2009. 348 с.
  15. Записки бригадира Моро-де-Бразе (касающиеся до турецкого похода 1711 года) / А. С. Пушкин. Полное собрание сочинений в десяти томах. Т. 8. / М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1951. С. 396–470.
  16. Кротов П. А. Битва под Полтавой. Начало Великой России / Санкт-Петербург: Фонд содействия реставрации памятников истории и культуры «Спас», Лики России, 2014. 568 с.
  17. Офицерские сказки первой четверти XVIII века. Полевая армия. Сборник документов в 2-х томах. Том 1 / Составление, вступительная статья, оформление К. В. Татарникова. М.: «Старая Басманная», 2015. 1352 с.

18. Поликарпов Н. П. О войсковых частях, принимавших участие в «Генеральной баталии» под г. Полтавой 27-го июня 1709 года / Военный сборник. 1909. № 5. С. 241–250.
19. Черников С. В. Эволюция высшего командования российской армии и флота первой четверти XVIII века / Cahiers du Monde russe. 2009. № 50/4. С. 703–735.

Світлана Яременко,
старший науковий співробітник
відділу науково-фондової роботи та експозиції
ДІКЗ «Поле Полтавської битви»

Йоран Андреас Нордберг (1677–1744) – капелан, історіограф Карла XII

Одночасно з франкомовними «Мемуарами про Максиміліана-Емануеля» та «Військовою історією Карла XII» у Стокгольмі в 1740 році була опублікована шведською мовою «Історія Карла XII» Йорана Андерсона Нордберга (1677–1744), особистого духівника шведського короля. Вже незабаром з'явився французький переклад цієї 4-томної книги, другий том якої безпосередньо стосується подій в Україні.

Її автор – Йоран (Георг, Георг, Єран) Андреас (Андерссон) Нордберг (Нурдберг, Нордберг) народився 3 вересня 1677 року у Стокгольмі [13, с. 1239]. Його батьками були торговець Андерс Свенссон та Елізабет Йонсдтр. Йоран був наймолодшим з чотирьох братів і сестер. Його батьки були шанованими та віруючими людьми. Коли хлопчику не було й року, помер його батько й 1679 року мати вступила до нового шлюбу з купцем Андерсом Есбйорнссом. Йоран з дитинства проявляв здібності до навчання, а тому його батьки вирішили, що після закінчення школи в Стокгольмі в 1690 році, вони дозволять йому навчатися далі в університеті. Щоб вступити до омріяного закладу, юнак займався підготовкою з івриту, грецької мови та філософії. Зрештою, після вдало складених іспитів перед професором з риторики Еліасом Обрехтом і професором логіки й метафізики Андреасом Гедінгом Йорана Нордберга зараховували студентом до Упсальського університету, де навчався з 1693 по 12 травня 1703 року [14].

Під час навчання найулюбленишим предметом для нього була теологія, якої його навчав Єспер Сведберг. Йоран хотів стати священником. У лютому 1699 року він представив та захистив свій академічний іспит «Про людський розум» під керівництвом професора фізики та математики Гаральда Валлеріуса [15]. 1703 року він захистив свою магістерську дисертацію «Про непроханого гостя» під керівництвом професора Йогана Арента Беллмана [10].

Наступного дня, після вдалого захисту дисертації, архієпископ Ерік Берцеліус висвятив Йорана Нордберга в сан священника. І того ж дня його було зараховано проповідником до артилерійського полку полковника Магнуса Гранатенгельма. 8 травня 1705 року він був призначений другим проповідником, з 13 квітня 1707 року – першим проповідником, згодом капеланом лейб-гвардії [14]. Для будь-якого священника це було великою честю і свідчило про його непересічні здібності, тому що це був найелітніший підрозділ шведської армії, яким командував особисто король. Можливо, не останню роль в тому зіграла його зовнішність. Так, шведський історик Петер Енглунд у своїй праці «Полтава. Розповідь про загибель однієї армії» описує його міцним, високим на зріст і з показною бородою [1, с. 109]. Головним завданням лейбдрабантів була охорона монарха, тому не дивно, що капелан теж постійно перебував поруч з королем. Зрештою, це дало нам змогу отримати важливі свідчення про ті події від людини, наближеної до Карла XII. В цьому підрозділі Йоран Нордберг служив до Полтавської битви 27 червня 1709 року. Де він був під час битви достеменно невідомо, але Петер Енглунд пише, що «двірський проповідник Єран Нурдберг» супроводжував короля на поле бою [1, с. 109].

Відомо, що шведський король Карл XII був глибоко релігійною людиною, і це було однією з причин чому у шведській армії була сувора церковна дисципліна. Обов'язковими були ранкові та вечірні молитви, а на свята правилися служби. Кожен полк мав трьох польових капеланів, які відповідали за духовну опіку воїнів. Кожен полк ніс із собою комплект посудин для причастя, які зберігалися у полкових капеланів. Їх головним завданням, окрім проповідей, було надавати психологічну підтримку військовим, втішати та підбальжорювати їх на полі бою.

З кінця XVII століття у Швеції поширюється пієтизм – релігійний рух, який особливе значення надавав внутрішньому благочестю, моральному самовдосконаленню, щирому каяттю, аніж неухильному дотриманню церковних правил та догм. Карл XII був стурбований популярністю цього руху у Швеції, а тому дав завдання Йорану Нордбергу вивчити його краще. Для цього капелан мав відвідати університети в Данцигу, Бреслау, Лейпцигу, Віттенберзі та інші. У цей час Й. Нордберг почав вести щоденник, завдяки якому можна дізнатися, що він хотів об'єктивно розібратися в ситуації та вивчити вчення різносторонньо, тому відвідує не лише ортодоксальні навчальні заклади, але й «еретичні». Також для нього було важливим поспілкуватися та почути пояснення очільника пієтистів у Швеції, професора А. Франке в уні-

верситеті в Галле, щодо пунктів пієтизму, які ортодоксальні лютерани вважали еретичними. Цікаво, що поспілкувавшись з ним, Й. Нордберг змінив своє ставлення до цього вчення. Це свідчить про його прагнення до об'єктивного вивчення будь-якого питання. До речі, знання, які він отримав від професора, згодом стали йому в нагоді, коли він виконував роль духовного очільника своїх земляків під час тривалого московського полону [14].

Переломним для Й. Нордберга, як і для більшості її учасників, стала Полтавська битва 27 червня 1709 року. Після баталії він опинився в полоні. Цікаво, що в «Обстоятельній реляції» про Полтавську битву, прізвище Й. Нордберга зазначено серед представників королівської канцелярії, хоча він був капеланом [5, с. 263].

Полонених, а серед них і особистого духівника Карла XII, відвезли до Москви, а згодом розселили на території Московської держави. Найвідоміші бранців, серед яких був К. Піпер, К.Г. Реншильд, та інші старші офіцери, були залишені в Москві. 1709 року полонених провели «торжественным шествием» по цьому місту. Цю подію на своїй гравюрі в 1711 році відобразив автор Олексій Зубов. На творі зображений перелік тих, хто змушений був брати участь у цій події. Ім'я Й. Нордберга не згадано, але за номером 15 є підпис – «Королівська канцелярія». Швидше за все, королівський духівник був серед цих осіб [7, с. 38–40].

Полонених супроводжували їх капелани. На прохання голови Канцелярії шведського монарха, Й. Нордберг став належати до його особистої свити. Він залишався поруч з Карлом Піпером до кінця свого полону. У Москві К. Піпер та К.Г. Реншильд утворили шведську центральну управу, для опіки вояками шведської армії, які перебували в московському полоні. Цей орган перебував під контролем московської влади. Його головними завданнями були охороняти права ув'язнених та розподіляти й виплачувати між ним платню зі Швеції [14].

Важливу роль для полонених продовжувала відігравати церква. Згідно з заявою московського царя Петра I, ув'язненим шведам було дозволено вільно сповідувати свою релігію, а тому 1710 року, перебуваючи в Москві, Й. Нордберг заснував та очолив польову консисторію. Він же став її першим очільником. Головним завданням консисторії було забезпечити кожен табір полонених пастором, щоб він слідкував за збереженням національної та релігійної ідентичності. Це було важливим завданням з огляду на спокусливі пропозиції шведам піти на службу до царя, які часто надходили. Ще одна консисторія була заснована у Тобольську, яка, проте, перебувала під наглядом консисторії у Москві.

Шведські священники в Тобольську писали листи до Йорана Нордберга, з нагоди піетиських зборів, де прибічники цієї течії читали Біблію поза церковними службами [9, с. 41]. Отримував він листи і від прибічника піетистів та генерала від кавалерії К.Г. Крейца. Два листи-відповіді Й. Нордберга в січні-лютому 1715 року свідчать про широкі погляди, розуміння та турботу обох сторін. У листі до К. Г. Крейца Й. Нордберг не приховує того факту, що люди в оточенні К. Піпера знайшли повчання в піетистичних писаннях. У своїй відповіді священникам, капелан зазначив, що духовні зібрання з добрими намірами не суперечать Божому Слову, але щоб священники теж брали участь у цьому, навчаючи та застерігаючи паству [9, с. 41].

Як унікальну подію відзначають дві хіротонії, проведені шведськими полоненими у Московії. Вони відбулися в березні 1713 року без участі єпископа і з Й. Нордбергом як заступником виконавця. Церемонії проходилися за розпорядженням К. Піпера.

У полоні Й. Нордберг став «правою рукою» канцлера. Навіть, коли граф кілька разів викликав царську немилість і був вигнаний з Москви, Й. Нордберг, вочевидь, добровільно, послідував за ним. Після цього, він ще кілька разів змінював місце проживання у Московії [14].

У лютому 1715 року Й. Нордберг провів свою останню консисторію у Москві. Після тривалих переговорів між московською та шведською владою було прийнято рішення про обмін священника на поруччика та двох московських священників. У березні 1715 року колишній капелан вирушив додому через Петербург і Фінляндію й 1 серпня 1715 року досяг Стокгольма [14].

Весь цей час його вдома чекала наречена Регіна Рен, з якою він заручився ще 1703 року перед від'їздом до Речі Посполитої. 12 років вона чекала на його повернення. Зустрівшись, вони відсвяткували весілля. 1721 року в них народилася донька Елізабет Регіна. Однак вже через 4 роки його дружина померла. В 1726 році Йоран одружився вдруге, тому що за маленькою донькою потрібен був догляд. Його обраницею стала Катаріна Генціг [14].

Але, незважаючи на те, що капелан щойно одружився, королю, який перебував в Істаді, не терпілося отримати більше інформації про долю військовополонених, тому він викликав Й. Нордберга до себе. Після прибуття до Карла XII був призначений королівським сповідником і президентом новоствореної польової консисторії, перебував разом з монархом у Сконе та брав участь у першій Норвезькій кампанії.

Після відступу з Норвегії, король хотів призначити Й. Нордберга

придворним проповідником, але втомлений від війни, він попросив зайняти посаду парафіяльного священника в парафіях Св. Клари та Св. Олафа у Стокгольмі, які тоді були об'єднані. Його прохання було задоволено і в січні 1717 року він виголосив свою прощальну проповідь для короля в Лунді, а в травні 1717 року був призначений на посаду архієпископа [13, с. 1239].

З поверненням військовополонених пієтизм набув все більшого поширення, особливо в Стокгольмі, що хвилювало багатьох провідних людей церкви, які вважали зібрання пієтистів такими, що суперечать існуючим релігійним статутам і викликають презирство до проповідницької служби. Після одного із зібрання пієтистів неподалік Стокгольма уряд призначив слідчу комісію, що складалася з п'яти мирян і чотирьох священників, серед яких був також Й. Нордберг. Для останнього це було неприємне завдання. вже після першої зустрічі він попросив його звільнити, у чому йому було відмовлено. Незважаючи на те, що королівський капелан мав репутацію досить прихильно налаштованого до пієтизму, саме він разом з президентом міської консисторії вирішив питання не на користь прихильників цього напрямку, тепер дозволялися лише зустрічі для повчання в закритому сімейному колі. Ймовірно, що попередня позиція Й. Нордберга щодо цього питання була продиктована тим фактом, що як польовий капелан він вважав своїм першочерговим завданням допомогу пригнобленим землякам у часи біди, тоді як у своїй країні він розглядав це питання вже з іншого ракурсу [15].

Приблизно в цей час священник проявляє все більший інтерес до історії. Він почав займатись колекціонуванням та письменницькою діяльністю. У 1727 році він опублікував опис церкви Св. Клари та громади з часів монастиря, який включає копії середньовічних документів, що не збереглися до цього часу [13, с. 1239].

Як авторитетна людина та хороший оратор, Й. Нордберг неоразово входив до складу Риксдагу, а саме, в 1719, 1723 та 1731 роках, був президентом Стокгольмської міської консисторії, а також представником банків, входив до складу правління лікарні Святого Йоганеса у Стокгольмі. У 1732 році отримав ступінь доктора теології [14].

Помер 24 березня 1744 року у віці 66 років. Похований у Стокгольмі в церкві Адольфа Фредрікса [14].

Як бачимо, Й. Нордберг був дуже дієвою людиною, але 1731 року він відійшов від політики, аби виконати замовлення від канцелярської колегії та написати історію короля Карла XII. Під час роботи над цією працею колишній духівник короля використовував власні спогади, роз-

повіді К. Піпера, які він чув перебуваючи з ним в полоні, його польовий щоденник, польовими щоденниками та документами з національного архіву, а також польовим щоденником радника королівської похідної канцелярії Олафа Гермеліна. Всі вони опрацьовані Й. Нордбергом з великою ретельністю [14].

У цьому творі він поєднав риси історичної та мемуарної літератури. Він прагнув так обробити матеріал, щоб це був літературний твір [4, с. 400].

Закікавленість до праці проявляла особисто королева та сестра короля Карла XII – Ульрика Елеонора. У 1738 році твір було закінчено та піддано цензурі, згідно з якою деякі вирази та звороти, які могли бути образливими для іноземних держав, видалялися або пом'якшувалися за згодою Й. Нордберга. У 1740 році історія короля Карла XII була опублікована у двох великих томах фоліантів і відразу ж викликала значний інтерес [12]. Її також було перекладено французькою та німецькою мовами.

Прекрасний примірник другого видання, титульного видання, французького перекладу великої історії Карла XII Нордберга в перекладі Карла Густава Вармгольца був надрукований у 1742 році Гуссоном у Гаазі. Сам К.Г. Вармголец дуже критично поставився до цього перекладу і шкодував, що він не залишив цю роботу незавершеною [15, с. 138]. У 1745–1751 роках був також опублікований німецький переклад.

За свою роботу Нордберг отримав від уряду винагороду в розмірі 12 000 далерів [14].

Події у творі відтворені в хронологічній послідовності, описані доволі ретельно. Автор використав сухий науковий стиль, але при написанні анекдотів, які час від часу зустрічаються у творі, опис стає більш жвавим. У творі практично відсутня особиста думка автора.

Це була не перша опублікована біографія Карла XII. Так, 1731 року Вольтер опублікував свою «історію Карла XII». Ця праця викликала неприязнь і обурення Й. Нордберга, що спонукало його наділити свій твір різними саркастичними нотками, спрямованими проти його викладу. Вольтер не заборгував йому відповіді. У листі до Й. Нордберга, опублікованому в 1744 році, Вольтер піддав його працю глузуванню та дуже гострій сатири [16]. В іншому листі до «*Mercure de France*» в листопаді 1744 року, Вольтер посилається на роботу Й. Нордберга, кажучи, що він упевнений, «що капелан часто бачив те саме іншими очима, ніж фаворит чи посол» [8].

Й. Нордберг дорікав французькому історику за те, що той часто подає перекручені факти: як-то наказ шведського короля нести себе на ношах попереду наступаючих військ у день Полтавської битви, підняття Карла XII на списах після розбиття його нош гарматним ядром (Й. Нордберг зауважує, що короля підняли на руках на рештках ложа вірні драбанти), втечу монарха в кареті графа К. Піпера (насправді, частину шляху поранений Карл XII їхав верхи, а згодом пересів у карету пруського посла фон Зітмана) тощо [2, с. 217–218].

Користуючись своїм авторитетом як свідок описуваних подій, Й. Нордберг, хоч і не дуже вдало, але, по суті, оголосив свого опонента брехуном, чим змусив того до запеклого захисту своєї честі.

Слід зазначити, що Вольтер був далеко не єдиним дослідником, недоліки якого відзначив Й. Нордберг. Вказував шведський історик і на фактичну помилку де Лімьє, який відносить смерть Мазепи до 3 листопада 1709 року. Й. Нордберг зауважив, що український гетьман помер 22 вересня того року, а щодо його віку зазначив, що йому «не було ще 80 років» [2, с. 218].

Й. Нордберг був пастором короля і, швидше за все, був присутній майже на всіх важливих подіях його української кампанії. Тому Україна, українське козацьке військо, гетьман І. Мазепа та його політичні плани дуже часто згадуються в його щоденниках.

Про І. Мазепу згадує Й. Нордберг уперше 6 серпня 1704 року, коли він перебував у Сокалі в короля Августа II [3, с. 146]. Також він аналізує причини переходу гетьмана на бік шведського війська.

У жовтні 1707 року капелан згадує, що «Іван Мазепа, гетьман або вождь козаків на Україні», підіслав до польського короля Станіслава Лещинського свого емісара з пропозицією перейти на його сторону [3, с. 146].

У вересні 1708 року Й. Нордберг повторює пропозицію І. Мазепи.

«Хоч як була переконуюча думка», пише він, переміг погляд інших дорадників [3, с. 147], що радили королеві йти в Україну щоб дістати там 20 тисяч козаків, які добре знають місцевість і можуть вести підпільну боротьбу навіть у ворожому тилу; в Україні можна знайти запаси продовольства, бо це багата країна; звідси відкривається дорога на Москву; «що ж відноситься до графа А. Л. Левенгаупта, то це генерал, на якого можна покладатися, він має відважних офіцерів і хоробрих вояків, тому ворог не відважиться його заатакувати» [6, с. 24].

25 жовтня 1708 р. Й. Нордберг пише про прибуття І. Мазепи до шведського короля. За словами священника, гетьман, переправившись

зі своїм військом через Десну, відкрив козакам правдивий намір свого переходу через ріку; тоді більшість полковників зі своїми полками повернулися назад, «так що при ньому зосталося не більш як сім тисяч війська» [3, с. 150].

Далі Й. Нордберг перераховує різні причини переходу І. Мазепи до шведів: московський цар планував анулювати всі договори з Гетьманщиною, козаків позбавити їхніх привілеїв та зробити з них реєстрове військо. І. Мазепа порадився з генеральною старшиною, й вони вирішили піти під протекцію за умови, що Україна має бути окремим князівством [3, с. 150].

Також Й. Нордберг подав коротку біографію гетьмана. На його думку, І. Мазепа – польський шляхтич, який у молодому віці був пажем на дворі Яна Казимира, згодом повернувся в Україну та пішов на службу до козацького вождя, у якого був писарем і дорадником. Через кілька років його покровителя заслали до Сибіру, а новим вождем козаки обрали І. Мазепу. У молодості він був дуже гарним. «Тепер йому близько 70 років, його очі іскрились вогнем, а говорив він із великим розумом і скромністю. Він середнього зросту, худорлявий, очі в нього бистрі, вуса має на польську моду. Він бував щодня в короля сам або в товаристві графа Піпера. Всі розмови відбувалися латинською мовою» [3, с. 150].

11 листопада 1708 р. Й. Нордберг нотує, що московити здобули гетьманську столицю Батурин. Місто було пограбоване і спалене, цивільне населення винищене. Автор зазначав, що судячи з руїн, можна припускати, що це було гарне, місто, яке своїми будівлями перевершувало інші міста в Україні [11, с. 251].

На основі оповідання очевидця Й. Нордберг описав, як за наказом царя у Глухові відбулася «екзекуція» над І. Мазепою. Після цього, козакам дозволили обрати собі нового очільника. Оскільки їх задалегіть попередили про особу, яку цар хотів бачити гетьманом, вони обрали на цю посаду стародубського полковника Івана Скоропадського. [11, с. 251].

У зв'язку з появою шведського та українського війська у районі річок Псел та Ворскла, запорожці проявили інтерес до цього союзу. Як пише Й. Нордберг, І. Мазепа написав до запорожців листа, в якому пояснив їм причини переходу на бік шведів, а саме з метою звільнення України з-під московської влади. В листі він описав утиск царського режиму в Україні та остерігав їх про небезпеку ліквідації Січі, про яку цар висловився як «гніздо розбійників», яке той планував ліквідувати. Гетьман пояснив, що запорожці отримали нагоду скинути з себе мос-

ковське ярмо, об'єднавшись зі шведами, і «здобути волю й безпеку на вічні часи» [3, с. 152].

Загалом у книзі Й. Нордберга відчувається, що в автора існував підвищений інтерес до запорозьких козаків, які на заході уявлялись загадковим народом. У шведському таборі він мав змогу спостерігати за ними й винести запас вражень, які згодом допомогли йому досить колоритно змалювати їх в «Історії Карла XII» [4, с. 406–407].

26 березня 1709 р. Й. Нордберг описує зустріч К. Гордієнка з І. Мазепою, під час якої кошовий подякував гетьманові «що Ви почали визволяти її (Україну – прим. авт.) з рабства московитів» [11, с. 286] та запевнив його у своїй вірності та співпраці «для оборони нашої батьківщини» [3, с. 153]. І. Мазепа, дякуючи за довіру, підкреслив, що він жертвував спокоєм, який міг отримати у своєму становищі та віці, але «керуючи Україною до того часу з усією турботою та вірністю, на яку він здатний, його честь та ніжність не дозволили йому залишатись склавши руки та покинути країну напризволяще несправедливого гнобителя» [11, с. 286]. Таким чином, «Мазепа був змушений шукати захисту у короля Швеції, і він сподівався, що Бог, який визволив їх від цієї небезпеки, також допоможе їм вирватись з цього гноблення та скинути з себе ганебний нестерпний тягар, яким вони були пригнічені» [11, с. 287].

У своїй праці Й. Нордберг спирається не лише на власні спогади, але й наводить цілий ряд історичних документів, вводячи їх до історіографічного обігу. Саме це робить його твір не лише важливим історичним джерелом, але й досить серйозним науковим дослідженням.

Праця Й. Нордберга й по сьогодні залишається важливим джерелом з історії Великої Північної війни та яскравим зразком історіописання першої половини XVIII ст.

Список використаних джерел

1. Енглунд П. Полтава. Розповідь про загибель однієї армії. Харків: Фоліо; Стокгольм: Шведський ін-т, 2009. 348 с.
2. Луняк Є. Козацька Україна XVI–XVIII ст. у французьких історичних дослідженнях. К.-Ніжин: Видавець Лисенко М. М., 2012 р. 808 с.
3. Мацьків Т. Гетьман Іван Мазепа в західноєвропейських джерелах 1687–1709. Видання друге, доповнене. Київ-Полтава, 1995. 312 с.
4. Наливайко Д. Очима Заходу. Рецепція України в Західній Європі XI–XVIII ст. Київ: Основи, 1998. 578 с.

5. Обстоятельная реляция о Полтавской битве. Письма и бумаги императора Петра Великого. М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1950. Т. 9 (январь–декабрь 1709 года). Вып. 1. С. 258–276.
6. Павленко С. Військо Карла XII на півночі України. К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2017. 512 с.
7. Полтава: судьбы пленных и взаимодействие культур / под ред. Т.А. Топтендаль-Салычевой, Л. Юнсон. М.: РГГУ, 2009. 462 с.
8. Histoire de Charles XII. URL: https://fr.wikipedia.org/wiki/Histoire_de_Charles_XII (дата звернення: 08.01.2023).
9. Johansson M. Yttre kyla och inre glöd Pietismen bland Karl XII:s Karoliner i Sibirien 1709-1722: doctoral dissertation. Stockholm, 2012. 52 p.
10. Nelson A. Johan Arent Bellman. Svenskt biografiskt lexicon (Riksarkivet). URL: <https://sok.riksarkivet.se/sbl/artikel/18443> (дата звернення: 05.01.2023).
11. Nordberg J. A. Histoire de Charles XII, roi de Suede, traduit du suedois de monsieur J. A. Nordberg, docteur en theologie, premier Pasteur des eglises de S-te. Claire et de St. Olaus a Stockholm, ci-devant chapellain et confesseur de sa majeste / traduction Warmholtz C. G. A la Haye: chez Pierre de Hondt, 1748. T. 2. 380 p.
12. Nordberg J.A. Konung Carl den XII: tes Historia, Volume 1–2. Stockholm. 1740. kungl. tryckeriet: Momma: Nyström. 1740. 1–2. XLIV,924; [2], 708, 152 pp.
13. Nordberg, Jöran Andersson. Nordisk familjebok konversationslexikon och realencyklopedi / Redaktör: Th. Westrin. Stockholm: Nordisk familjeboks förlags aktiebolag, Nordisk familjeboks tryckeri, 1913. Band. 19 (Mykenai–Norrapada). S. 1239–1240.
14. Post I. M. Jöran A. Nordberg. Svenskt biografiskt lexicon (Riksarkivet). URL: <https://sok.riksarkivet.se/sbl/artikel/8188>, Svenskt biografiskt lexikon (дата звернення: 02.01.2023).
15. Snoilsky C. Carl Gustaf Warmholtz. Minnesteckningar och andra uppsatser. Stockholm: Hugo Gebers Förlag, Isaac Marcus' Boktryckeri-Aktiebolag, 1904. S. 129–200.
16. Voltaire. 1640. – À M. NORDBERG. Œuvres complètes de Voltaire. T. 36 (Correspondance, IV (1741–1749)). URL: https://zims-lfr.kiwix.campusafrika.gos.orange.com/wikisource_fr_all_maxi/A/Correspondance_de_Voltaire/1744/Lettre_1640 (дата звернення: 08.01.2023).

Віталій Павлов,
почесний працівник туризму України,
начальник відділу туризму та культурної спадщини
Департаменту культури, молоді та сім'ї Полтавської міської
ради

Ретроспектива розвитку фізичної культури та спорту сер. XIX – початку XX століть: з досвіду науково-педагогічної діяльності Олексія Бутовського

До видатних діячів фізичної культури і спорту, методики їх викладання, дієвим пропагандистом здорового способу ведення життя належить уродженець полтавської землі Олексій Бутовський (09.06.1838–25.02.1917). Впродовж своєї понад пів вікової педагогічної діяльності, пік якої припадає на 70–90-ті роки XIX століття, О. Бутовський стає родоначальником окремого навчального предмету «гімнастика», тобто фізичної культури, предмету, якого в середині XIX століття ще не мали навіть навчально-освітня програма військових закладів. Як «чиновник з особливих доручень» Головного Управління військово-навчальних закладів при Військовому міністерстві (з грудня 1886 року), О. Бутовський опікується питаннями фізичної підготовки і здорового способу життя як в цивільних, так і у військових навчальних закладах. Він дієвий член Комісії у справах викладання гімнастики у цивільних навчальних закладах при Міністерстві народної освіти, Комісії з військової гімнастики та організації позакласних занять фізичними вправами в кадетських корпусах (1888 рік), керівник Курсів з підготовки офіцерів-вихователів кадетських корпусів при Головному Управління військово-навчальних закладів (надалі – ГУВНЗ, 1890 рік).

Внаслідок чисельних закордонних службових відряджень з вивчення зарубіжного досвіду фізкультурної освіти країнами Європи (Швеція, Англія, Франція, Бельгія, Німеччина) О. Бутовський стає автором не одного десятка наукових досліджень та історичних розвідок, серед них: «Стан шведської педагогічної гімнастики», «Виховання і тілесні вправи в англійських школах», «Замітки про військову гімнастику», «Повчання з виконання гімнастичних вправ в цивільних навчальних закладах»,

«Загальні правила викладання тілесних вправ», «Рухливі снаряди», «Вільні вправи» та ін.

Постійне обертання в середовищі подібних до себе небайдужих вболівальників за справу розвитку фізичної культури, підвищення її ролі і вагомості в суспільстві призводить до доленосної зустрічі О. Бутовського і П'єра де Кубертена у 1892 році. За пропозицією француза, ініціатора ідеї відродження новітніх Олімпійських ігор, до складу I Міжнародного олімпійського комітету (МОК) увійшов українець О. Бутовський, ставши одним із активних його членів з 1894 по 1909 рік [1, с. 18].

Враховуючи в цілому постать О. Бутовського, його персональний вклад у розвиток фізичної культури, методики її викладання, просування ідей олімпізму, нашого земляка цілковито заслужено вважають «... першим вітчизняним істориком, теоретиком, соціологом спорту» [1, с. 11].

Неабияку роль у схильності О. Бутовського до проблематики фізичного виховання і спорту, як цілісного педагогічного процесу, відіграло його походження і роки навчання, у тому числі, і в Петровському Полтавському кадетському корпусі. Народився в майбутньому видатний вчений 9 червня 1838 року в родині військового, штабс-капітана Дмитра Бутовського (1805–1865). Оскільки батько на той час ще перебував на військовій службі дружина Надія Бутовська народила Олексія в с. П'ятигірці Лубенського повіту, в маєтку свого брата Олексія фон Райзера. Батько первістка, в родині якого, окрім Олексія, народилося ще шестеро дітей, мав добру освіту, будучи випускником Полтавської чоловічої гімназії, а згодом Харківського університету [2, с. 172]. Маючи прогресивні погляди на життя, до кола друзів і товаришів Дмитра Бутовського належали: Олександр Ярошенко, батько майбутнього художника Миколи Ярошенка, з яким він навчався в Полтаві; в роки навчання у Харкові Бутовський старший знайомиться з братом відомого математика Михайла Остроградського – Андрієм; має приятельські стосунки з Віталієм Лисенком, батьком в майбутньому відомого композитора Миколи Лисенка.

Вже після відставки «офіцер з університетською освітою» занурюється у справи губернського Комітету з питань селян – органу, який з'явився напередодні «селянської реформи» з ліквідації кріпацтва. У справах Комітету батько О. Бутовського спілкується з такими ж одностайними як і він – з Михайлом Позеном, з Михайлом Белухою-Кохановським, з Миколою Булюбашем. З родинами вище згаданих прогресивних діячів Полтави через батька був знайомий і Олексій Бутовський.

Військова служба, яка вважалась «родинною справою» Бутовських від «діда-прадіда», визначає напрям підготовки й Бутовського молодшого. Всі Бутовські, починаючи з 30-х років XVIII століття від свого легендарного «родоначальника» вихідця з Молдови Олександра Бутовського, перебували на військовій службі. До опанування «спадкової» справи Олексія готують змалечку. Дитячі роки він провів у маєтку батька, в с. Пелехівщина Кременчуцького повіту (в радянський час Глобинський р-н, нині – Кременчуцький) [12, с. 7]. Серед широкого українського степу у будь-яку пору року батько загартовував сина, улаштовуючи тривалі піші прогулянки на повітрі як в літню спеку, так і в зимові морози, обов'язковими були росяні забіги на світанку чи то після дощу. Маючи невеличку родинну стайню, Бутовський молодший був навчений батьком триматися в сідлі. Ця навичка неабияк стала у нагоді під час подолання чималої відстані до мальовничої Сули, на якій Олексія навчали плавати.

Якщо за фізичне загартовування хлопця відповідав батько, то його початковою освітою займалась мати – Надія Бутовська, уроджена фон Райзер. Рід матері О. Бутовський виводить зі Швеції, від фон Райзерів – «майстрів інженерних справ», які з'явилися на новій батьківщині на початку XVIII століття. По материнській лінії Олексій Бутовський і Катерина Скаржинська (уроджена фон Райзер) – відома лубенська поміщиця, засновниця першого в Полтавській губернії загальнодоступного музею, доводилися троюрідними братом і сестрою [3, с. 245]. Усі фон Райзери, а також і О. Бутовський, були здібними до іноземних мов. В дорослому житті мовні навички, отримані в дитинстві та згодом удосконалені, надали можливість О. Бутовському вільно спілкуватись англійською, німецькою та французькою мовами. Завдяки своїй няні Агафії всі діти Бутовських, у тому числі і Олексій, знали українську. Від рідного дядька, хрещеного Олексія фон Райзера Бутовський менший навчився досконалої гри на флейті. Старший брат матері став хрещеним батьком О. Бутовського. На честь дяді «душі компанії», статного військового, жвавого танцюриста, гравця на флейті і скрипці іменують хлопця Олексієм.

До вступу первістка на навчання до Петровського Полтавського кадетського корпусу подружжя Бутовських підходить цілковито відповідально. Напередодні вступу Олексій удосконалює свої знання в одному із приватних пансіонів Полтави. Навчання в кадетському корпусі О. Бутовський розпочав влітку 1849 року, йому виповнилося одинадцять років [4, с. 171]. Ідея відкриття навчального закладу для отримання почат-

кової військової освіти належала Полтавському генерал-губернатору, князю Миколі Репніну і була ним висловлена ще наприкінці 20-х років XIX століття [20, с. 149]. Спільним коштом як «казни», так і внесків дворян губернії у грудні 1840 року Кадетський корпус на 400 навчальних місць в Полтаві відкрито [20, с. 153]. Він став першим військовим навчальним закладом в тодішній Україні (Петровський Полтавський кадетський корпус – 1840 р.; Київський Володимирський кадетський корпус – 1852 р.; Миколаївський кадетський корпус – 1882 р.; Одеський кадетський корпус – кін. XIX ст.; Сумський Михайлівський кадетський корпус – 1899 р.). Період навчання в Корпусі поступово збільшується з 4-х річного курсу на початку його заснування до 7-літнього з 70-х рр. XIX століття. Серед обов'язкових предметів, що викладалися: Закон Божий, російська, французька, німецька мови, математика, фізика, історія, географія, топографія, креслення, малювання, геометрія, курс природознавства, тобто ботаніка і зоологія. До категорії обов'язкових предметів належала військово-стройова підготовка [4, с. 203].

Кадет О. Бутовський навчався в Полтаві чотири роки, до 1853-го. Директором Корпусу, вже третім в період навчання О. Бутовського, був генерал-лейтенант, барон Єгор Врангель (1849–1856). Підручників із загальноосвітніх дисциплін ще не було. Вчитель викладав свій предмет «під запис». «Своїх» книг кадети не мали, у вільному доступі – тільки-но книги з корпусної бібліотеки, яка знаходилась на третьому поверсі.

До так званих «позакласних» занять належали: танці, співи, музика і гімнастика (!). Для занять з останньої в Корпусі була окрема зала, згодом облаштована «гімнастичними снарядами», тобто тренажерами. В сприятливу погоду і особливо в літні гої дні після обіду кадетів виводили на вправи на плац Олександрівської площі (нині – Кругла площа), де вони під наглядом офіцера-вихователя могли перебувати аж до вечора.

Взагалі рівень викладання здебільше всіх предметів був низьким і це пояснювалося браком досвідчених вчителів та недостатнім рівнем їхньої педагогічної майстерності. Успіх справи опанування навчальних дисциплін залежав від природних здібностей самих кадетів. Олексій Бутовський згадував, що впродовж 4-х років навчання в Корпусі рівень його знань з іноземних мов «солідно» знизився [4, с. 203]. Інший випускник Корпусу (1849 року випуску) Михайло Домонтович, в майбутньому генерал від інфантерії, військовий історик з приводу занять фізичною культурою писав: «На гімнастику, гру і взагалі на фізичні вправи в Полтавському корпусі не особливо налягали. В цій галузі виховання,

наскільки пам'ятаю, брали більш жваву участь наші цивільні вчителі, ніж офіцери-вихователі» [13, с. 472].

Іншим важливим «засобом» фізичної підготовки кадетів був літній фізкультурно-оздоровчий табір. В кінці XIX століття в імперії діяли 22 кадетських корпусів, переважна більшість з яких мали свої літні табори. Хоча відомий дослідник історії Петровського Полтавського кадетського корпусу, його викладач Іван Павловський наголосив про «брак статистичних даних» про Корпус в перші роки його існування, літній табір Полтавський корпус вже мав з початку свого відкриття. В роки навчання О. Бутовського літній табір розміщувався «під Яківцями» неподалік річки Ворскли. Низинна територія в долині водойми і постійна вологість призводили до частих випадків захворювання кадетів на лихоманку, тому за порадою лікарів Корпусу табір було запропоновано перенести «вгору». [21, с. 68–70]. Нове місце літнього табору перенесли на поле Полтавської битви (червень 1709 р.), майже впритул до місцевості званої як «Шведська Могила» (епіцентром місцевості є Братська Могила царських воїнів Петра I, полеглих в битві 27.06.1709 р.). Площа нової ділянки під табір значно збільшується і складає близько 24,5 га. Збереження вільного прохідного «коридору» з виходом до річки стає принциповим для Корпусу під час улаштування нового табору [19, с. 142–143]. Кадет Бутовський пригадував, що з перенесенням у 1852 році табору «наверх» «...шлях до купання став довшим і складнішим» [4, с. 198].

У перші роки свого існування табір не відповідав своєму призначенню і був схожим на «чудову дачу», де біля бараків розбивались квітники, вирощувалась городина, збирався гербарій, багато читалося і навіть проводилися заняття з перекладу іноземної літератури [21, с. 157]. До фізичних вправ і навантажень в ці роки існування літнього табору можна віднести заняття фехтуванням, організацію і проведення пішохідних екскурсій, тривалістю на 5–7 верств (бл. 6 км.). І хоча Ворскла стала далі від табору, від занять плаванням не відмовляються. Велике значення мали особиста мотивація і бажання викладача. Прикладом дієвості останнього був вчитель географії, викладач О. Бутовського підполковник Олександр Туржанський, який дуже вдало завдяки своєму авторському «методу» навчав кадетів плаванню. Займалися кадети й корисною фізичною працею, здебільше земляними роботами. Цінність останньої полягала в тому, що їхніми зусиллями відбувалась музеєфікація історичного поля Полтавської битви шляхом відновлення фортифікаційних об'єктів баталії – ретраншементу, редутив.

Увесь досвід і навіть негативний у викладанні «позакласної» гімнастики, організації навчально-виховного процесу в літньому таборі, отриманий кадетом О. Бутовським в Полтаві, в його дорослому житті – предмет наполегливої праці з формування і постійного вдосконалення цілісної системи фізичної культури та оздоровлення.

Розквіт творчих задумів і природних здібностей О. Бутовського як видатного теоретика і, водночас, практика з методики викладання фізичного виховання проявляється під час «служби» в Головному Управлінні військово-учбових закладів (ГУВУЗ).

«Чиновником для особливих доручень» О. Бутовський почав служити з 1888 року. За «здобутки в службі» навесні 1904-го він отримав останнє своє військове звання генерал-лейтенанта [5, с. 224]. Олексій Бутовський був дієвим членом ряду важливих консультативно-дорадчих комісій, що діяли як при Військовому міністерстві, так і при Міністерстві народної освіти, а саме:

- член Комісії з розробки викладання військової гімнастики в цивільних навчальних закладах (1888 р.);
- розробник і безпосередній керівник впродовж 16 років літніх Курсів з підготовки офіцерів-вихователів для занять фізичною культурою (1890 р.);
- голова Комісії з розроблення заходів з поліпшення зору вихованців військово-навчальних закладів (1894 р.);
- член Екзаменаційної Комісії при ГУВНЗ (1897 р.), а з 1906-го – голова Комісії;
- член Комісії з підготовки офіцерів-вихователів для кадетських корпусів (1899 р.);
- член Педагогічного Комітету при ГУВНЗ (1900 р.).

Впродовж більш ніж сорока років «служіння» в ГУВУЗ О. Бутовський став розробником багатьох методичних рекомендацій і настанов з викладання фізичної культури в кадетських корпусах, підвищення її ролі, шляхом переведення гімнастики з «позакласних» дисциплін до основних і обов'язкових, з питань якісної підготовки викладацького складу та ін. Грунтовні напрацювання та пояснення О. Бутовського – наслідок його численних закордонних службових відряджень з вивчення підходів до фізичної культури в Швеції, Данії, Німеччині, Бельгії, Австрії, Франції, Англії, Італії, Греції (протягом 1891–1899 років), а також так званих «інспекцій» кадетських корпусів царської Росії (С. Петербург, Москва, Київ, Воронеж, Полоцьк, Орел, Псков, Тифліс, Варшава, Одеса, Полтава та ін.).

Близько десятка разів О. Бутовський приїздив з «інспекціями» до Петровського Полтавського кадетського корпусу. Тривалість останніх – від декілька днів до тижнів. За цей час здійснювались не тільки формальні огляди особового складу корпусу, процес екзаменування, а й знайомство з життям кадетів як в корпусі, так і в літньому таборі. Проявом турботи О. Бутовського щодо належних санітарно-гігієнічних умов життєдіяльності кадетів є його особистий патронаж справи електрифікації Корпусу. Неякісне освітлення від кerosинових ламп просторих класних кімнат не найкращим способом позначалося на здоров'ї очей вихованців. Бутовський, будучи головою відомчої Комісії з розробки заходів з поліпшення зору вихованців військово-навчальних закладів, докладає чималих зусиль аби покращити стан освітлення кадетських корпусів. За директорства Олександра Потоцького (1892–1905 роки) та безпосереднього піклування головного лікаря Корпусу Бориса Медема (1879–1906 роки) впродовж 1894/95 навчальних років в закладі розпочався поступовий перехід на електричне освітлення. І якщо першим серед кадетських корпусів, в якому навчальні класи почали освітлюватися повністю електрикою був Петербурзький, то першим з т.з. «периферії» (тобто в провінції) був Полтавський кадетський корпус. [18, с. 112–113].

Останній приїзд до Полтави О. Бутовський здійснив вочевидь влітку 1907-го. Тоді вчений-практик відзначив 50-літній ювілей своєї трудової діяльності («офіцерської служби»). З нагоди пам'ятної дати генерал-лейтенант О. Бутовський зачислений «до Списку» почесних випускників Петровського Полтавського кадетського корпусу з правом носіння мундиру корпусу.

На рубежі століть – кінця XIX-го – початку XX-го, – цілковито сформована цілісна концепція О. Бутовського щодо значення фізичної культури та шляхів її розвитку. Бутовський вперше в історії вітчизняної педагогіки обґрунтовує значимість для гармонійного формування особистості фізичної культури. Прикладні заняття з фізичної підготовки – гімнастика, рухомі ігри, фехтування, плавання і, навіть, танці – вчений вважає надзвичайно важливими та корисними і для фізичного розвитку та здоров'я, і для морально-естетичного виховання молоді.

На жаль, предмет «фізична культура» – тодішне звучання «гімнастика» в цивільних навчальних закладах навіть в кінці XIX століття майже не викладався. В Полтаві на початку XX-го серед закладів освіти, де існувала гімнастика, як «позакласний» предмет, були:

– Інститут шляхетних дівчат (1818/1832 р., просп. Віталія Гриценка, 24);

- Училище для сліпих дівчат на Колонії (1894 р.);
- Комерційне училище Олександра Байера (1900 р., вул. Шевченка, 19, ЗОШ № 4);
- Гімназія Варвари Ахшарумової-Бельської (1904 р., вул. Шевченка, 14, Ліцей № 1 ім. І. П. Котляревського);
- Гімназія Наталії Старицької (1908 р., вул. В.Черновола, 3, Ліцей № 6);
- Учительський інститут (1914 р., вул. С.Антонця, 10).

Зважаючи на гендерну особливість закладу предмет «танці» викладався в Гімназіях Н.Старицької і В. Ахшарумової, в Маріїнській жіночій гімназії і, звісно, в Інституті шляхетних дівчат. Бутовський писав: «Гімнастика практично не викладається в наших цивільних гімназіях, хоча п'ять років тому (у 1890 – прим. авт.) я написав підручник з гімнастики, рекомендований спеціально для гімназій і апробований в Міністерстві просвіти. Тільки військовий міністр, – продовжує вчений, – та воєнні школи жваво цікавляться цим питанням та застосовують мій досвід на практиці» [6., с. 409].

В тогочасних реаліях гімнастика не була «самостійною» навчальною дисципліною навіть у військових закладах, в яких вона вперше з'явилася з 1832 році [7, с. 199]. Ярлик «позакласного» предмету належав як загальній, так і військовій (польовій) гімнастиці навіть і після 1865 року, коли кадетські корпуси перетворювались на військові гімназії. Через «Курс» гімнастики – обов'язкової для всіх не цивільних навчальних закладів, О. Бутовський планував покращити ситуацію щодо «статусу» фізичної культури та регулярності (системності) її викладання. Наприкінці 70-х років вчений видав «Настанови для навчання військової гімнастики та польової гімнастики» (1879). Заняття з фізичної культури, на думку О. Бутовського, повинні здійснюватися наступними засобами:

- гімнастика;
- біг;
- рухова активність;
- плавання.

У «Настановах» вчений детально описав навчальний «Курс» з гімнастики, посилюючи його багатим ілюстративним матеріалом. Заняття з гімнастики розпочинаються з розминки у вільному і зручному одязі – полотняна сорочка (важливий фактор переодягання кадетів/гімназистів з «форменого» вбрання в спеціальний). Розминка розглядається О. Бутовським, як обов'язковий початковий етап занять фізичною культурою і який включає прості рухи голови, рук, тулуба та ніг для під-

готовки виконання наступного етапу – гімнастичних вправ: присідання, стрибки, віджимання тощо.

Тільки-но після проходження згаданих вище етапів можна було приступати до виконання гімнастичних вправ зі спортивними снарядами, тобто обладнанням: шведські сходи, жердина, паралельні бруси, канат, поперечина, гімнастичний кінь тощо. Різноманітність обладнання (спортивний інвентар) – запорука розвитку різних груп м'язів вихованців. Важливим, на думку О. Бутовського, є принцип «демонстрації» і «пояснення» вчителем кожної вправи, поетапність засвоєння вправ: від «простих» до «складних», забезпечення вчителем «страховки» під час безпосереднього виконання вправи. «Настанови» містять опис «гімнастичних снарядів» із зазначенням матеріалу виготовлення, розмірів та способу їх кріплення (розміщення) [8, с. 58–70].

Заключним етапом заняття гімнастикою є заминка – вправи низької інтенсивності, спрямовані на заспокоєння організму, його відпочинок та відновлення.

Окремою складовою «Курсу» фізичної культури О. Бутовський вбачав у заняттях бігом. При цьому, він розрізняє «біг мірний», тобто на довгі дистанції і «біг прискорений», тобто швидкий. В обох випадках – після з'ясування фізичного стану вихованця (хвороба, після або до хворобний період) і обов'язкової розминки. Оскільки бігом краще займатися просто неба, тому вчитель зобов'язаний враховувати погодні умови: ясна, тиха, помірно суха погода за t від 1° до 15° С. У разі зниження t повітря до -5° С – навчання не проводити. Як і в попередньому випадку із гімнастичними вправами зі снарядами, так і під час заняття бігом навантаження, протяжність дистанції – збільшуються поступово в силу тренуваності організму вихованців. Впродовж всього періоду заняття вчитель уважно спостерігає і контролює їх фізичний стан. Задишка, біль в боку, поблідіння чи то надмірне почервоніння – ознаки за наявності яких краще зупинити біг. І навіть в цьому випадку важлива заминка – спокійний вільний рух та дихання.

Через двадцять років після появи «Настанов» в іншому програмному дослідженні О. Бутовський обґрунтовував важливість рухової активності в цілому в системі фізичної підготовки кадетів – «Проект організації рухомих ігор як галузі фізичного виховання в кадетських корпусах» (1889). Рухова активність і, зокрема, рухомі ігри ним розглядаються як природна необхідність будь-якої людини, а особливо молоді – підлітків, і яка є «добрим доповненням» до «Курсу» гімнастики [9, с. 126]. Вже

наприкінці XIX століття в розумінні О. Бутовського сформовані наступні види рухової активності:

- рухомі ігри;
- ходьба (пішохідні екскурсії);
- фізична робота;
- танці.

Перша спроба запровадження рухливих ігор в системі військової підготовки належить до 1844 року. На думку вченого, рухливими іграми повинні бути охоплені кадети всіх класів, від початкових до старших, в залежності від вікових особливостей. Заняття грою мають відбуватися впродовж всього навчального року і в «гімнастичних» залах в приміщенні, і на відкритому просторі. В ході гри розвивається вправність, сила, витривалість і дисципліна. Змагальний характер ігор сприяє соціалізації гравця в колективі, налагодженню товариських (дружніх) стосунків та командного духу.

Завдання вчителя підготувати учня до гри фізично, морально (психо-емоційно) і методологічно, тобто надати знання з теорії гри, вивчити її принципи, оволодіти необхідними навичками та інструментарієм, який знадобиться під час самої гри (м'яч, палиця тощо). Потрібно враховувати популярність гри в залежності від вікової диференціації: в молодших і середніх класах – так звані «колективні» ігри: «Кішка – мишка», «Козаки – розбійники», «Жмурки», «Вовк, вівця і шуліка», «Городки» тощо; в старших – т.з. «індивідуальні» ігри, що надають можливість проявити персональні якості та рівень майстерності: стрільба з лука, метання палиці, гра в кеглі, фехтування, біг з перешкодами тощо.

Рухомі ігри О. Бутовський вважав обов'язковими і під час літніх кадетських таборів. Для них, на його думку, необхідно відводити щонайменше 3 години один раз на тиждень. Окремо серед старших кадетів в таборах потрібно улаштовувати «атлетичні ігри» – відкриті змагання заздалегідь розробленою програмою у присутності як керівництва навчального закладу, так і родичів кадетів [9, с. 140].

Для більшої наочності змагання могли бути улаштовані і в самісінькому центрі Полтави – на плацу Олександрівської площі. Свідком перших з таких став О. Бутовський у травні 1907 року під час чергової своєї «інспекції» до Полтави. Програма тодішніх змагань включала: вправи на повзання, фехтування на рапірах, стрибки в довжину і висоту, естафетний біг, вправи на гімнастичному коні, вправи на паралельних брусах. Найкращі з видів змагань і переможці отримували винагороду:

- IV місце – солодоші;
- III місце – бронзовий лавровий вінок;
- II місце – срібну гілку з вензелем Корпусу;
- I місце – срібний жетон з вензелем Корпусу [15, с. 54–55].

У літньому таборі Кадетського корпусу, який діяв з кінця травня по кінець серпня, «індивідуальні» види змагань доповнювались «колективними» ігровими, як-то: «Мисливець і заєць», «Третій – зайвий», «Перетягування канату», «Лабіринт» тощо (здебільше для кадетів середніх класів) [16, с. 14].

Іншим видом рухової активності, на думку О. Бутовського, є фізична (ручна) праця і ходьба, зокрема, пішохідні екскурсії. В основний період навчання, з вересня по травень, кадети зрідка залучалися до фізичної праці, на відміну від табірної періоду. Облаштування місця літнього перебування, садово-городні та столярні роботи, пиляння і збір дров для кухні – на час дії літнього табору були невід’ємною частиною життя кожного кадета.

Окрім того, з наближенням ювілейної дати Полтавської битви – 200-ліття якої відзначатимуть влітку 1909-го, тим частіше кадети притягувалися до музеєфікації території містечка «Шведська Могила», неподалік якого й знаходився їхній табір. Для багатьох молодих вихованців запам’яталися ручні роботи польових «сезонів» з відновлення земляного ретраншементу царського табору і дослідження місць розташування редутів XVIII століття. Найздібніші і найвідповідальніші викладачем «політичної» історії в корпусі І. Павловським долучалися до формування і оформлення музейної експозиції першого Музею Полтавської битви на Шведській Могилі.

Цікава, корисна з точки зору рухової активності і, водночас, пізнавальною була робота з організації і проведення пішохідних, та й не тільки (велосипедні, на човнах) – екскурсій. Маршрут складався заздалегідь, протяжність (довжина) і тривалість останніх (одно або багатоденні) залежали від вікових особливостей кадетів. Маршрути «неподалік» – для кадетів молодших класів, «тривалі» – для старших. Так, велику зацікавленість викликали пішохідні екскурсії «До дуба Карла XII» в Малих Будищах, до Хрестовоздвиженського монастиря XVII – сер. XIX ст., до маєтностей князів Кочубеїв в с. Жуки і Диканьці, на знаменитий кінний завод та інші об’єкти.

Окрім пішохідних екскурсій офіцери-вихователі організували екскурсії річкою на човнах. Оскільки Ворскла, в силу особливостей річкової річки, в середині спекотного літа інколи могла стати мілковод-

ною, кадетам з вихователями доводилося поєднувати на своєму шляху водний сплав з перетягуванням човнів вздовж берега. Справжнім святом і випродуванням своїх сил ставали багатоденні екскурсії на великі відстані, наприклад, до Києва. Подорож до останнього передбачала нічний переїзд потягом зі станції «Полтава-Місто» (нині – станція «Полтава Київська»). Далі на кадетів чекало «табірне розквартирування» у своїх колег – київських кадетів. Програма перебування передбачала відвідування: Києво-Печерської Лаври, Софійського Собору, Михайлівського Золотоверхого Собору, знайомство з пам'ятниками Богдану Хмельницькому та Володимирі Великому, відвідування Ботанічного саду тощо. Завершувалася така київська екскурсія зазвичай улаштуванням катання кадетів на пароплаві Дніпром. [17, с. 44–45].

I, нарешті, іншим видом рухової активності кадетів О. Бутовський вважав танці – надзвичайно корисні для загального фізичного розвитку. Ним він присвячує «Проект інструкції для викладання танців в кадетських корпусах» (1888 р.). На його думку, танці – обов'язків предмет для всіх вихованців кадетських корпусів. «Звільнення» від предмету можливе тільки за вимогою лікаря [10, с. 97]. «Курс» танців, тобто науково розроблена система занять, окрім розвитку вправності, сили, витривалості у кадетів значно покращує їхній психоемоційний стан, сприяє правильній осанці, розвитку координації і підвищенню можливостей кардіореспіраторної системи. Тобто, О. Бутовський розумінням важливості рухової активності через танці ще наприкінці XIX століття став фактично родоначальником вітчизняного фізкультурно-оздоровчого фітнесу, до появи якого в класичному його розумінні щонайменше пів століття!

Засвоєння т.з. «салонних» танців (кадриль, полька, вальс, мазурка) повинно тривати ґрунтовно і осмислено за класичною «французькою» школою. Заняттям відводиться 1 година на тиждень за пів години після сніданку або через годину після обіду.

Неабияку роль у популяризації «Курсу» відігравала особиста прихильність чи навпаки керівництва корпусу до танців. Так, четвертий директор Петровського Полтавського кадетського корпусу Никанор Юр'єв (1856–1859) був надзвичайним прихильником останніх. Генерал-майор почав запрошувати здібних кадетів-танцюристів на свої «танцювальні вечори», що проходили в неділю і навіть улаштовувалися в будні дні. Більше того, на його прохання кращих танцюристів почали запрошувати на приватні бали відомих полтавських родин Позена, Милорадовича, Белухи-Кохановського та ін. [14, с. 393–409].

«Контролем» успішності опанування мистецтву танців для кадетів був «танцювальний вечір» в самому навчальному закладі. Хоча останній і не повинен був носити «характер» світської розваги, проте, по-факту, він ставав саме таким. А як інакше?! На такі вечори до кадетів окрім їх батьків, можна було запросити шляхетних дівчат-однолітків. Особлива нагода привернути до себе увагу та продемонструвати свою майстерність випадала під час виконання національних, тобто народних танців (у О. Бутовського – «характерних» – прим. авт.) та й ще в історичному вбранні [10, с. 100].

До загальної системи фізичного виховання О. Бутовський відніс плавання, на його переконання, заняття з плавання – обов'язковий предмет в усіх кадетських корпусах. Незважаючи на відсутність наприкінці XIX століття критих плавальних басейнів, підготовка до занять з плавання за рекомендаціями О. Бутовського повинна розпочинатися в гімнастичній залі, на уроках гімнастики. Практичне опанування предмета здійснюється в «табірний час», коли діяла «школа плавання». Свої настанови з її організації, поради з навчання О. Бутовський висловив у «Досвіді керівництва з навчання плаванню в кадетських корпусах (Доповнення до «Інструкції викладання гімнастики», 1889).

Курс або школа плавання навчала кадетів плавати «на грудях», «на спині», безпечно стрибати у воду і пірнати головою вниз. Для більшості підлітків, особливо зі степових районів проживання, цей «Курс» навчання був надзвичайно важливим, життєво важливим в майбутньому. Інтенсивність занять з плавання залежала від рівня підготовки і вміння кадетів триматися на воді. В залежності від цього підлітки ділилися на три групи:

- «початківці»;
- «ті, що тримаються на воді»;
- «плавці».

Для «початківців» заняття з плавання в таборі на водоймі були щоденними. Для інших груп – три рази і два рази на тиждень відповідно.

Як завжди велику увагу О. Бутовський приділяє питанням безпеки, безпеки на воді. Вчитель плавання, як правило вчитель гімнастики, хоча і не завжди, обов'язково випускник столичних Курсів фізичного виховання, напередодні навчання був зобов'язаний: по-перше, дослідити водойму на предмет її безпеки: прибрати гілки дерев, каміння та інші небезпечні сторонні предмети як на поверхні, так і на дні; по-друге, очистити за допомогою «водяного друшляка» поверхню водойми від ряски, листя і водоростей; по-третє, улаштувати дерев'яні плоти на

палях і «острівці» безпеки для відпочинку. Для імітації на водоймі «внутрішнього басейну» з доріжкою – зробити дерев'яні «буйки».

Окрім того, вчитель плавання відповідав за наявність спеціальних навчальних засобів та їх справність: плавальний пояс, плавальна жердина з мотузкою, плавальна подушка. Він особисто вів Журнал з навчання, в якому фіксував не тільки сприятливі погодні умови для плавання (t +15, безвітряно і ясно), а й персональні «здобутки» вихованців. Напередодні практичних занять кадетів ознайомлювали з Правилами порятунку на воді, а самі заняття проходили з обов'язковою наявністю аптечки, «рятувального» човна, під наглядом фельдшера і в присутності 2-х помічників вчителя [11, с. 107–108].

«Школа» плавання діяла і під час роботи літнього фізкультурно-оздоровчого табору при Петровському Полтавському кадетському корпусі. Це були перші навчальні офіційно організовані курси з підготовки плавців в Полтаві. З кінця травня по серпень включно, коли кадети відправлялись в «табірне розміщення» в Яківці, заняття з плавання відбувались на Ворсклі. Відстань між літнім табором неподалік Шведської Могили і річкою – близько дві версти, кадети долали пішки у супроводі своїх наставників. Серед останніх – вже згадуваний підполковник Олександр Туржанський, викладач географії і гімнастики, «метод» навчання якого в сер. ХІХ століття був надзвичайно дієвим і всі його вихованці досить швидко опановували майстерність триматися на воді і плавати [21, с.159].

На початку ХХ століття матеріально-технічна база літнього табору полтавських кадетів значно зміцнюється. Окрім ремонту табірних будівель, побудови кам'яної (цегляна) кухні на три відділення і хлібопекарні, на Ворсклі з'являється дерев'яний поміст на палях, улаштована «купальня», придбані нові човни, що виконують функцію і «рятувальних», і «прогулянкових».

Наприкінці «табірного сезону» з метою заохочення і відзначення успіхів вихованців у справі подолання «боязні» води улаштовувався «огляд плавання». Демонстрацію набутих навичок і умінь плавати, пірнати О. Бутовський рекомендував здійснювати публічно, у присутності керівництва Корпусу і запрошених осіб [11, с. 123].

У «Настановах», окрім іншого, О. Бутовський порушує питання і ролі вчителя гімнастики, його професійної підготовки, рівня педагогічної майстерності. За практикою тих часів в кадетських корпусах та військових гімназіях гімнастику викладали офіцери-вихователі або унтер-офіцери, в цивільних навчальних закладах – запрошені офіцери з

військових або штатні лікарі. Лише на початку ХХ століття таких офіцерів почали в обов'язковому порядку відправляти на короткотривалі (від одного тижня до двох) курси з підготовки «сокольської» гімнастики або педагогічні курси, що діяли при ГУВУЗ (Петербург).

Викладачу давали зрозуміти важливість диференційного підходу в роботі з дітьми, враховуючи і вікові особливості, і стан здоров'я підлітків. На таких Курсах відточувалися навички практичної демонстрації гімнастичних вправ та професійного їх пояснення. Окрім того, велика увага приділялася безпеці та попередженню нещасних випадків та травматизму. Контроль за технічним станом спортивного обладнання, дотримання санітарно-гігієнічних норм та температурно-вологісного режиму – все це стало обов'язковою вимогою професійної діяльності викладача гімнастики. Бутовський говорив: «Віра вчителя у свою справу, його особиста небайдужість, його технічна спритність, належна кількість і зручність всіх пристосувань, запал змагальності в учнях – все це дуже важливі засоби для того, щоб заохотити учнів до фізичних вправ» [7, с. 206].

Отже, система поглядів і переконань О. Бутовського щодо розвитку фізичної культури періоду сер. ХІХ – поч. ХХ століть містила доведену необхідність наявності в житті кожної людини фізичної рухливості (активності), як запоруки гармонійного її розвитку. Вчений-практик один із перших звернув увагу на недостатню присутність фізичної активності в т.з. «шкалі цінностей» тогочасного суспільства і особливо його турбувало в цьому питанні підростаюче покоління. Відсутність в прерогативах молоді фізичної культури – наслідок відсутності в навчальних закладах фізичного виховання. Під «фізичним вихованням» О. Бутовський розуміє розвиток «загальних здібностей рухомого апарату» людини «незалежно від виду діяльності» [7, с. 201].

Виправлення ганебного становища можливо і доцільно через спортивно-масову роботу під час учбового навчального процесу. Бажано, на думку О. Бутовського, охопити якомога більше молоді, яка навчається як в цивільних, так і військових закладах освіти. Проте на практиці тих часів просування фізичного виховання більш активніше здійснювалося в кадетських корпусах, ніж в цивільних гімназіях.

Заняття фізичною культурою в кадетських корпусах (або військових гімназіях) здійснювалося за допомогою «Курсів» гімнастики, бігу, рухової активності і плавання. Всі прояви фізичного виховання – обов'язкові (масові), регулярні і всеохоплюючі, на практиці досягалися у формі «уроків» – обов'язкових занять переважно в приміщенні («гімнастичній

залі») і «позакласною» підготовкою – фізкультурно-оздоровча рекреація в літніх таборах. Методика фізичного виховання «Курсів» О. Бутовського спрямовувалась на:

- опанування навичками і вміннями, які знадобляться для професійного розвитку підростаючого покоління у військовій справі (професійно-прикладний аспект);

- загальне зміцнення здоров'я (забезпечення сталої потреби молоді в руховій активності);

- профілактику запобігання захворюваності (гігієна, правильне харчування, корисні звички, як протизагрозливим).

Фізичне виховання в розумінні О. Бутовського, окрім регулярності і систематичності, потребувало системи заохочень, яка була проявом цілісного виховного процесу і дієвим засобом досягнення кінцевої мети – прихильність молоді до фізичної культури. Показові виступи/змагання («атлетичні ігри», «вечір танців», «плавальні огляди»), відзнаки/нагороди, оцінки/бали – мали вагоме значення в заохоченні молоді до занять фізичною культурою.

Врешті-решт, система поглядів О. Бутовського на початку ХХ століття стає панівною для всіх початкових військових закладів, його «настанови» використовуються як практичні посібники і в цивільних закладах освіти. Створена вченим методика фізичного виховання надавала можливість оптимально підвищити фізичну і, водночас, розумову працездатність молодого покоління, а її головні постулати (обов'язковість, регулярність, системність, диференційованість тощо) – покладені в основу розвитку фізичної культури і спорту І-ї половини ХХ століття.

Список використаних джерел

1. Бубка С., Булатова М. Творчий спадок Олексія Дмитровича Бутовського // Спортивний літопис Полтавщини: сторінки історії, славетні імена. Матеріали другої науково-практичної конференції «Бутовські читання» (9 червня 2017 року). Зб. статей за ред. В. Павлова. Полтава, 2017. 102 с.
2. Бутовський Олексій Дмитрович. Вибрані твори. Авторі-упорядники В.В. Драга, М. Д.Зубалій. За ред. А. В. Домашенка. К., 2006. 240 с.
3. Бутовский А. Собрание сочинений в 4 томах. Том 4. Прекратившийся род (из воспоминаний А. Д. Бутовского). К., 2009. 448 с.
4. Бутовский А. Собрание сочинений в 4 томах. Том 4. Годы моего ученья в Петровском Полтавском кадетском корпусе. К., 2009. 448 с.

5. Бутовский А. Собрание сочинений в 4 томах. Том 4. Полный послужной список. К., 2009. 448 с.
6. Бутовский А. Собрание сочинений в 4 томах. Том 4. Эпистолярное наследие. К., 2009. 448 с.
7. Бутовский А. Собрание сочинений в 4 томах. Том 3. Телесные упражнения и внеклассные занятия в кадетских корпусах. К., 2009. 360 с.
8. Бутовский А. Собрание сочинений в 4 томах. Том 3. Наставление для обучения войск гимнастике и полевая гимнастика. К., 2009. 360 с.
9. Бутовский А. Собрание сочинений в 4 томах. Том 3. Проект организации подвижных игр как отрасли физического воспитания в кадетских корпусах. Выработан в частной комиссии под председательством полковника Бутовского и при участии учителей гимнастики в Петербургских кадетских корпусах. К., 2009. 360 с.
10. Бутовский А. Собрание сочинений в 4 томах. Том 3. Проект инструкции для преподавания танцев в кадетских корпусах. К., 2009. 360 с.
11. Бутовский А. Собрание сочинений в 4 томах. Том 3. Опыт руководства для обучения плаванию в кадетских корпусах (Дополнение к «Инструкции преподавания гимнастики». К., 2009. 360 с.
12. Григор'єв Віталій. Бутовський Олексій Дмитрович (1838–1917). До 90-річчя з дня смерті. // Спортивний літопис Полтавщини: сторінки історії, славетні імена. Матеріали другої науково-практичної конференції «Бутовські читання» (23 березня 2007 року). Зб. статей за ред. В. Павлова. Полтава, 2007. 160 с.
13. Домонтович М. Полтавский кадетский корпус в первые годы его существования // Исторический вестник. 1890. Ноябрь, Том 42.
14. Картавцов Л. Петровский Полтавский кадетский корпус в воспоминаниях одного из его воспитанников (1852–1859) // Русская Старина. Апрель, май, июнь 1890. Том 66.
15. Материалы к истории Петровского Полтавского кадетского корпуса с 1-го октября 1907 г. по 1-е октября 1908 г. Год пятый. Составил полковник А. Ромашкевич. Полтава. 1908.
16. Материалы к истории Петровского Полтавского кадетского корпуса с 1-го октября 1913 г. по 1-е октября 1916 г. Год 11, 12 и 13. Составил полковник А. Ромашкевич. Полтава. 1916.
17. Материалы к истории Петровского Полтавского кадетского корпуса с 1-го октября 1906 г. по 1-е октября 1907 г. Год четвертый. Составил полковник А. Ромашкевич. Полтава. 1907.
18. Материалы к истории Петровского Полтавского кадетского корпуса с 1-го октября 1904 г. по 1-е октября 1905 г. Год второй. По официальным данным собрал подполковник А. Ромашкевич. Полтава. 1905.

19. Материалы к истории Петровского Полтавского кадетского корпуса с 1-го октября 1912 г. по 1-е октября 1913 г. Год десятый. Лагерь Петровского Полтавского кадетского корпуса. Собрал полковник А. Ромашкевич. Полтава, 1913.
20. Павловский И. К истории Полтавского дворянства 1802–1902 г. Очерк по архивным данным с рисунками. Том I. Полтава, 1906.
21. Павловский И. Исторический очерк Петровского Полтавского кадетского корпуса (1840–1890). По официальным данным. Полтава, 1890.

Людмила Ольховська,
провідний науковий співробітник
Полтавського літературно-меморіального музею
В. Г. Короленка

Війна очима В. Г. Короленка

На долю видатного письменника-класика Володимира Короленка випало пережити перший в історії військовий конфлікт світового масштабу – Першу світову війну.

Але окрім цієї глобальної катастрофи для людства, тогочасна російська імперія брала участь у десятках локальних воєн та військових конфліктів. В. Короленко з його активною громадянською позицією не міг не реагувати на це. Авторитет його як журналіста, редактора, громадського діяча та й просто високоморальної людини був надзвичайно високим. Його єдиною зброєю було слово, й ця зброя дійсно була дієвою. До думки В. Короленка співвітчизники традиційно прислухалися, йому вірили.

Озвучені зараз, його розмисли про війну більш ніж 100-річної давнини вражають актуальністю, розумним аналізом, вірними висновками. Вражає й сміливість, з якою В. Короленко коментував історичні події. Зрозуміло, що його погляди ідуть врозріз із державними.

Спочатку згадаємо російсько-японську війну. Вона тривала недовго: із 6 лютого 1904 року по 14 жовтня 1905 року. Закінчилася перемогою Японії із підписанням Портсмутського мирного договору й стала однією з причин глибокої соціально-політичної кризи в російській імперії.

Влітку 1904 року Володимир Короленко перебував на Кавказі, де мешкав його молодший брат Іларіон. Звідти, даючи письмове інтерв'ю редакції газети «Биржевые ведомости», письменник стверджує:

«Ви бажаєте знати, яке враження справляє на мене сучасна війна. Питання має величезне значення, і я не бачу причини для ухиляння від відповіді, тим більше, що враження моє, як, гадаю, й багатьох...різних людей, різних професій і статусу, цілком визначене: сучасна війна – це величезне нещастя й величезна помилка. Придбання Порт-Артуру та Маньчжурії я вважаю непотрібним й навіть тягарем для нашої країни. Таким чином, навіть прямий успіх в цій війні лише закріпить за нами те, що нам непотрібно, що лише посилить й без того шкідливу екстен-

сивність наших державних дій й потягне за собою нову напругу й без того виснажених коштів країни на довгий, на невизначений час. Отже, боротьба, страшна, кровопролитна й та, що розорює, через неважливу мету... Історична помилка, що вже поглинула і продовжує поглинати тисячі людських життів, – ось що таке ця війна, на мій погляд. А так як для мене справжній престиж, тобто гідність народу, не вичерпується перемогами на полі бою, а включає в себе освіченість, розумність, справедливість, обачність і турботу про спільне благо, то я, не намагаючись навіть гадати про результат, бажаю припинення цієї непотрібної війни й швидкого миру для внутрішнього зосередження на тому, із чого складається дійсна гідність великого народу.

Питання про те, відволікає чи не відволікає війна наших письменників від раніше запланованих робіт, вважаю через величезне і сумне значення війни для сьогодення й майбутнього нашої батьківщини, – малозначущим, що, вибачте, говорити про це не буду» [3].

Перша світова війна застала В. Г. Короленка на півдні Франції, біля іспанського кордону, куди він виїхав для лікування, а також праці над виданням Повного зібрання своїх творів. Разом із тим це був візит всієї короленківської родини до молодшої доньки Наталії, яка створила сім'ю із емігрантом-співвітчизником, родом із Хоролу Полтавської губернії, та була при надії. 5 липня (за старим стилем, 18 – за новим) 1914 року Володимир Галактіонович став дідусем, у Тулузі народилася його єдина онучка Софійка. Тітонька Володимира Галактіоновича Єлизавета Йосипівна Скуревич традиційно проводила літо у Хатках, на дачі. Саме там їй вручили телеграму про те, що вона стала прабабусею. Незабаром надійшов і лист, в якому письменник детально розповів про свою дорогу спадкоємицю. Все йшло, як годиться. Хатчани (дачники-інтелігенти) склали колективно радісну вітальну телеграму і відправили її на день Володимира, тобто 15 липня (за старим стилем) своєму улюбленому й шанованому хатчанському «батькові» (так називали Короленка у дачному селищі). Всі чекали на подальші новини. Ніхто не міг уявити, що пройде декілька днів, – і гряне грім війни, а вісті з-за кордону не лише від Володимира Галактіоновича, а від будь-кого, перервуться, й настане такий тривожний час, коли, згадуючи поширений на той час афоризм, «можна лягти спати, а прокинутися вбитим» [1]. В газетах з'явилися відомості про війну Австрії із Сербією. На воротах садиб вивісили оголошення про мобілізацію – червоні напіваркуші паперу. На другий день мобілізації в Баранівку повели коней. Повели всі, хто їх мав. До речі, наголошувалося, що коней нижче одного аршину й чотирнадцяти вершків

(приблизно 1 м 34 см) дозволяється не вести, але кожний вів. Чому? А тому, що боялися, що домашній аршин (казенного ж ні в кого не було) може виявитися невірним, з погрішностями.

У Хатках і Малому Перевозі взяли лише 8 чоловіків – годувальників. Йшли вони бадьоро, їхні ж дружини гірко плакали – на все село. Згадували голодну японську війну, були охоплені відчаєм: чим будуть годувати дітей. Юрист Володимир Беренштам, чия дача теж була тут, терпляче тлумачив всім, що є закон, за яким повинен видаватися пайок на кожну дитину із родини, де годувальника призвали у військо. Ніхто не очікував війни, не думав про неї, тому цей закон пройшов у 1912 році непоміченим. Всіх призваних забрали у Миргород. Рідні гадали, що зустріч буде не скоро, та й хтозна, чи буде вона взагалі. Але у Миргороді всіх протримали недовго й із незрозумілих причин відпустили назад. У цей момент і відбулася цікава історія.

«До Короленка» у Хатки прибув із Чернігівщини молодий поет-белетрист, який давно мріяв заявитися до відомого письменника, аби обговорити з ним деякі питання, що не давали спокою, а також показати метру свої рукописи. Дачну адресу шанувальник дізнався в редакції однієї київської газети. Від вокзалу до дачного селища із важкою торбою брів пішки. Новина, що В. Короленко зараз в Тулузі й не скоро звідти вибереться, вразила його у самісеньке серце. І лише трохи вгамувало його розпач повідомлення про близькість від цього місця будиночку в Сорочинцях, де народився великий Гоголь. Юнак вирішив йти в Сорочинці, щоб писати оповідання в тій самій кімнаті, яка пам'ятала народження Никоші. Поета переправили через Псел, порадивши подальшу путь взнати у лісничого, чий будиночок стояв на шляху паломництва. Лірик підійшов до хатинки лісничого й не лише розпитав про маршрут, а став вивідувати в подробиці розливу річки, переправи тощо. Мабуть, такі подробиці були необхідні майстру-початківцю для подальшої поетичної творчості. Але лісник сприйняв цю ситуацію по-своєму. Коли за рогом зникла постать поета, чолов'яга юркнув у куші й, продираючись крізь колючки й хаші кропиви, кинувся обхідним шляхом у Сорочинці. Він вирішив, що це підсланий австрійській шпигун, який забрався в наш благословенний край вивідати, де можна буде провести війська. Роблячи величезне коло, дряпаючи обличчя, руки й босі ноги, лісник добіг у Сорочинці раніше за поета. А далі були зустріч та обшуки самого автора і його торбинки, що залишилися у Хатках. Вночі спати не довелося нікому. Замість В. Короленка вірші читали сорочинський пристав й інші посадові особи. Довжелезний рукопис про «Охріма Музику» про-

читали. Справжній літературний ранок влаштували! І вражає ось що: поет, розповідаючи про свої пригоди у гоголівсько-короленківському краї, не ображався, а навіть схвалював такі дії, розуміючи ту обставину, що країна стоїть на порозі війни.

З великими труднощами у розпал військових дій (це було влітку 1915 р.) письменник повернувся додому, у Полтаву. В місті він застав сотні біженців з прифронтової смуги, що втекли від війни у наше досить спокійне місто. Вже тоді було зрозуміло, що війна принесла із собою глобальні політичні і соціальні зміни.

Темі Першої світової війни майстер слова присвятив художній твір «Полонені» та публіцистичний «Війна, вітчизна і людство» (1917 р.).

Публіцистична робота В. Короленка викликала величезний резонанс у суспільстві, неодноразово видавалася солідними накладами. Виходила у видавництвах як Києва, Харкова, так і Берну, Лозанни. За радянських часів була заборонена, заборона на її публікацію знята лише у 1991 році.

Суть статті сформульована самим автором у коментарі, що супроводжує її відправку до друку: «Як бачите, я певною мірою інтернаціоналіст і співчуваю зверненню з пропозицією миру без анексій і контрибуцій. Але думка моя така: ми маємо або славу великого почину на користь світу для всього людства (приблизно так), або безслав'я і ганьбу. І це залежить від подальшого ставлення до батьківщини. Людства єдиного ще немає. Для нього доводиться працювати через батьківщину. Якщо ми зрадімо вітчизні, не зуміємо захистити її, то загинемо і надовго загальмуємо справу самого людства» [2].

Сприйняття війни автором як «величезного нещастя, що налетіло на людей без їхнього бажання і відома», стало зрозумілим саме зараз, бо, мабуть, війни мають у своїй природі багато спільного. Короленкові в силу своєї надзвичайної емпатії та віртуозного володіння словом вдалося передати думки, над якими не владний час. Сучасні зміни в суспільному житті, обумовлені участю країни у воєнних діях, зрештою, людина на війні і в тилу, її психологія, мораль, поведінка потребують детального дослідження, бо, вочевидь, існують загальні закони розвитку суспільства в аномальних умовах людської ворожнечі та масового вбивства собі подібних. Фондові матеріали музею дали змогу дослідити історичні події більш ніж сторічної давнини. Теперішні трагічні події, на превеликий жаль, змушують нас порівнювати, бо ми вже набули власного гіркого досвіду сучасної війни. Раніше часто можна було почути: аби це ніколи не повторилося. А воно повторилося, повторюється і хто знає,

коли мине. Ми, українці, які залишилися на своїй рідній землі, ось вже майже рік живемо, за чийось влучним висловом, у підручнику історії. Який параграф наступний, про що там йдеться?

Список використаних джерел

1. Беренштам Владимир Из пережитого, книжное издательство М. В. Попова, Петербург, 1915, 181 с., А-1 850.
2. Короленко Владимир. Война, отечество и человечество (Письма о вопросах нашего времени), Самара, типография Губернского Земства, 1917, 47 с., А-1 2386.
3. Науковий архів ПЛММК. Папка № 8.

2024 рік

Людмила Шендрик,
заступник директора з наукової роботи
ДІКЗ «Поле Полтавської битви»

Петровський Полтавський кадетський корпус у системі військової освіти російської імперії: феномен українства в закладі

Збройний виступ українських козаків на чолі з гетьманом Іваном Мазепою у 1708–1709 роках проти московії на пів століття затримав повну інкорпорацію України російською імперією.

У 1764 році царський уряд Катерини II ліквідував інститут Гетьманства, 1775 року була знищена Запорізька Січ, яку європейці називали християнською демократичною республікою, впродовж 1781–1783 років в Україні ліквідували полковий устрій. Колишня Гетьманщина була приведена до стандартів адміністративного устрою в російській імперії. Одночасно провели й військову реформу. Царським указом від 28 червня 1783 року з козаків 10 Малоросійських полків створили 10 легкокінних полків, до них влилися і рештки трьох охочекомонних (найманих) полків; 6 лютого 1784 року їх перейменували в карабінерні [12, с. 23]. Козацька старшина автоматично отримувала дворянство. Рядові козаки мали відслужити у війську 15 років, щоб зберегти вільний стан. Але з козацької родини мав піти до армії лише один її представник (батько чи один із синів), а права надавалися всій родині [11, с. 62].

Зміни відбувалися і в системі військової освіти імперії. За Олександра I 1801 року була створена спеціальна комісія й розглядався проєкт графа Зубова про організацію військових училищ в росії [7, с. 7]. Особливий акцент на військовій освіті був поставлений за царювання Миколи I й вона мала розпочинатись із кадетських корпусів. Сама назва корпусів – кадетських, передбачала їх початкову роль у системі військової освіти, оскільки слово «кадет» походить від французького «cadet» – молодший. Після семилітньої освіти в кадетському корпусі, куди приймалися діти у віці 9–10 років, юнак мав можливість вступити до військового училища з дворічним терміном навчання; вершиною військової освіти було

навчання в академії, де готувалась еліта армії. Основу закладали якраз кадетські корпуси, які переслідували дві мети: 1) навчити для армії офіцерів; 2) благодійна мета – дати можливість бідним дворянам виховувати своїх дітей поблизу їхніх сімей. У Полтаві було вирішено відкрити кадетський корпус для чотирьох губерній: Полтавської, Чернігівської, Катеринославської, Слобідсько-Української (з 1835 року Харківської). З 1829 року дворянство цих губерній почало збирати кошти на утримання корпусу [13, с. 68]. 1834 року розпочалося зведення будівлі корпусу [13, с. 68]. 5 квітня 1836 року імператор Микола I підписав указ військовому міністру, графу О. Чернишову: «Постановивши заснувати в Полтаві кадетський корпус, й бажаючи щоб цей корисний заклад слугував пам'ятником знаменитої перемоги, яку здобув під Полтавою Петро I, наказую: корпус цей назвати Петровсько-Полтавським і день заснування його святкувати в день перемоги 27 червня, щоб і вихованці, молоді дворяни, готуючись до військової справи, згадували постійно про ту славу, яку здобули колись їхні предки на полях полтавських, й надихаючись їхніми подвигами, прагнули й самі стати синами вітчизни й гідними слугами престолу» [7, с. 14]. Царський уряд свідомо знищував історичну національну пам'ять української молоді козацько-старшинського походження, насаджуючи імперську свідомість. Цьому повинно було сприяти навчання й виховання кадетів, навіть оформлення класних кімнат, рекреацій, вестибюля, тобто інтер'єрів закладу. Полтавська битва за церковним календарем відбулася в день Святого Сампсона. Одразу по битві у липні 1709 року префект Києво-Могилянської академії Феофан Прокопович у «Слові похвальному», виголошеному у Святій Софії Київській у присутності Петра I, порівняв московського царя з біблейським героєм Сампсоном, який у боротьбі з левом розірвав йому пашу. Алгоритм виявилася вдолою, символом Швеції є лев [8, с. 26]. Невипадково у корпусі була відкрита для кадетів домовна, корпусна церква в ім'я Св. Сампсона, освячена в день відкриття закладу 6 грудня 1840 року [10, с. 725]. Царський уряд подбав і про високу мистецьку цінність іконостаса церкви, який виготовили в Академії Мистецтв Петербурга. Образ Святої цариці Олександри для іконостасу написав Тарас Шевченко під час навчання в Академії Мистецтв [10, с. 578].

Щоб кадати завжди бачили образ «батька вітчизни» – Петра I, цар Микола I подарував корпусу на його відкриття портрет Петра I, роботи відомого французького художника М. Ніколаса Ларжильєра [7, с. 20]. У 1844 році цар Микола I подарував корпусу ще одну картину, художника Шебуєва: грандіозне полотно на всю стіну зображало

Петра I верхи на білому коні під час Полтавської битви [17, с. 24].

Імперія впроваджувала традицію відзначення у Полтаві своїх ювілейних дат. Активно задіявали в урочистостях кадетів, зокрема, 30 травня 1872 року гучно святували 200-річчя від дня народження Петра I. Кадети взяли участь в урочистій літургії в кафедральному Успенському соборі, Спаській церкві, у заходах в Корпусному саду біля пам'ятника Слави [7, с. 161].

Російські імператори добре розуміли, яке виховне значення мало для кадетів їхнє особисте спілкування з юними вихованцями корпусу. З джерел відомо, що Микола I відвідував Петровський Полтавський кадетський корпус тричі (у 1842, 1850, 1852 роках), Олександр II теж тричі (у 1859, 1867, 1872 роках); Олександра III кадети зустрічали і спілкувалися з імператором 16 вересня 1888 року на пероні вокзалу, коли він був проїздом у Полтаві; Микола II був біля корпусу 5 травня 1904 року, а також був у корпусі 27 червня 1909 року під час святкування 200-річчя Полтавської битви [9, с. 48]. Окрім того, корпус відвідували й члени імператорської родини, великі князі, які були ще й очільниками всіх військових навчальних закладів росії [5, с. 5, с. 181]. Такі зустрічі закарбовувалися в пам'яті кадетів, вони згадували про них у своїх щоденниках. Генерал Михайло Домонтович (випускник корпусу 1849 року, потім закінчив Миколаївську академію Генштабу) з пієтетом писав про перебування в корпусі Миколи I: «... Про ту строгість, про яку склалося чимало переказів, не було й мови. Навпаки, цар, залишаючись на декілька днів у Полтаві і постійно відвідуючи корпус, величною простотою і сердечним спілкуванням з кадетами заворожував їх, що й назавжди збереглося в пам'яті. Розпочавши із юнацького захоплення і поклоніння, цей культ переходив потім в усвідомлено-беззастережну відданість, вірність обов'язку...» [5, с. 490].

Інші, досить красномовні свідчення, знаходимо в щоденнику генерал-лейтенанта Олександра Лукомського, випускника корпусу 1885 року (потім закінчив Павлівське військоve училище, Миколаївське інженерне училище, був у добровольчій армії, на еміграції в Парижі – помічником великого князя Миколи Миколайовича) [5, с. 519–521]. «...1 березня 1881 року ми були схвильовані вбивством імператора Олександра II. Ми ніяк не могли зрозуміти, як знайшлися такі мерзотники, які підняли руку на обоженуваного і, здавалося, всіми любимого монарха. До почуття горя додавалося почуття приниження, яке завдали не тільки всьому російському народові, але й нам, вихованцям військової гімназії. Ми збиралися групами, цілими класами для обговорення того,

що відбулося. Клялися відмстити, вичистити росію, коли виростемо, від підлого бур'яну; клялися бути вірними царю, захищати його від всяких зрадників ...» [5, с. 499–500].

У російській імперії робили особливий акцент на патріотичному вихованні молоді, майбутніх військових, як надійної підтримки престолу. У Полтаві це значення підсилювалося самою історичною подією, яка від «неочікуваної вікторії» зі слів Петра I, згодом перетворилася на блискучу перемогу, здобуту «генієм» царя. На час відкриття кадетського корпусу, за 130 років, Полтавська битва, від Петра I й російських істориків обросла різними міфами й інтерпретаціями. Формувався комплексний «героїчний міф» про подію, яка мала слугувати прикладом для військових у численних війнах російської імперії. Перемога Петра I у 1709 році була особливо вигідною темою в пропаганді воєнно-історичного минулого ще з огляду на поразки росії, зокрема у російсько-японській війні.

Справді, як згадував колишній кадет Петровського Полтавського кадетського корпусу Павло Волошин-Петриченко, «в корпусі ми одразу поринали в атмосферу «великодержавної» росії. З усіх стін на кадетів дивилися портрети царів та імператорів, гравюри із зображенням Суворова, Румянцева... У нас полтавців, над всім, звичайно домінував культ Великого Петра I. На вході в корпус висів великий план Полтавської битви, на погонах кадетів був вензель імператора Петра I. Вся обстановка, в якій перебував кадет, щоденно йому говорила про славу і велич росії» [3, ч. I]. Гуманітарні предмети, які викладали в корпусі: російська мова і література, російська історія і географія, – теж мали розвинути в кадетах любов до вітчизни і відданість престолу.

На 1914 рік в Україні розташовувалося 4 кадетські корпуси: у Києві, Одесі, Полтаві та Сумах. Військовий історик Ярослав Тинченко, досліджуючи біографії старшин, офіцерського корпусу Армії Української Народної Республіки (1917–1921), зазначив: «Уже в 1918 році, коли останньому поколінню російських кадетів довелося визначитися з тим, до якої армії пристати, багато хто з випускників Полтавського корпусу вступив до Армії УНР. На жаль, їхні товариші – київські та одеські кадети, ледь не в повному складі перейшли до білогвардійських збройних сил півдня росії. Сумчани розділилися: половина опинилася серед білих, половина – серед червоних» [12, с. 53].

Як Петровський Полтавський кадетський корпус, де все дихало славою перемоги московського царя над шведсько-українським військом, став винятком? Як сформувалися національно свідомі майбутні офіцери Армії УНР? В Полтавському корпусі навчалися нащадки козаць-

ко-старшинських родів Полтавської та Чернігівської губерній, колишнього осердя Гетьманщини, а вихідці з Катеринославської губернії були нащадками запорожців, мешканців паланок Вольностей Війська Запорозького. Початкове виховання й освіту майбутні кадети отримували в родинному колі: народні та родинні перекази, історичні пісні та думи кобзарів доносили відлуння давніх часів. Та найголовнішим був фактор генетичної пам'яті. Ось чому, хоч царизм наприкінці XVIII століття ліквідував Запорізьку Січ, козацький устрій в Україні, в родинному колі діти дізнавалися про славний період в історії України – козаччину.

Полтавський кадет, житомирянин Павло Волошин-Петриченко у спогадах-повісті «Три пори року в чотирьох стінах» підкреслив: «Полтавське дворянство було багате, горде, дещо чванливе, навіть з висока дивилося на петербурзьку знать. «У нас всі роди старовинні» – говорили вони. Досліджували свій родовід від часу Мономаха. Французьку королеву Анну Ярославівну вважали україркою. З гордістю говорили, що у 18 столітті в Україні не було жодного неписьменного, а Тарас Бульба читав Горація» [3, ч. II]. Така ж тяглість родинного виховання була і в знаменитій козацько-старшинській родині Бутовських. Від сотника Чигирин-Дібрівської сотні Лубенського полку Олександра Бутовського (1703 р.н.) традиція козацької системи виховання передавалася із покоління в покоління. Їхній нащадок Олексій Бутовський, отримавши освіту у Петровському Полтавському кадетському корпусі, Костянтинівському артилерійському училищі, став генерал-лейтенантом російської армії, видатним спортивним діячем, був одним із засновників сучасних Олімпійських ігор, членом Міжнародного Олімпійського Комітету (МОК) з 1894 по 1900 роки, особистим приятелем П'єра де Кубертена [4, с. 6]. 2006 року у Полтаві біля стадіону, який носить ім'я Бутовського, відкрито пам'ятник нашому видатному співвітчизнику, країнину, чий вагомий внесок у відродження олімпійського руху важко переоцінити.

Нашадками козацько-старшинського роду: сотника Кишенської сотні Полтавського полку Григорія Потоцького, – була родина Платона та Ганни Потоцьких з Просяниківки, що на Кобеляччині. Всі шість їхніх синів – Микола, Олександр, Іван, Володимир, Петро, Павло, – були випускниками Петровського Полтавського кадетського корпусу, продовжили навчання у вищих військових закладах, стали генералами, військовими істориками, збирачами україністики [15, с. 49]. З раннього дитинства Потоцькі прищеплювали своїм синам любов до праці, українських звичаїв, традицій, обрядів, історії свого народу. Хлопці захо-

плювалися історією Запорізької Січі, діяннями українських гетьманів і особливо Івана Мазепи, знали напам'ять твори Тараса Шевченка про козацьку добу.

Найменшому – Павлу Платоновичу Потоцькому – український письменник Михайло Слабошпицький дав коротку, але найвлучнішу характеристику його діяльності: «Головна заслуга генерала Потоцького полягає в тому, що він збирав розкрадену українську історію» [15, с. 52]. Він був фундатором унікальної скарбниці – «Музею України». Ще до подій 1917 року Павло Платонович сформував у Петрограді власну колекцію «не тільки улюбленої, а просто обожнюваної ним України» [15, с. 53]. Це добірка козацької зброї, портрети гетьманів, універсали Б. Хмельницького, І. Мазепи, літописи С. Величка, Г. Граб'янки, рукопис і всі видання «Енеїди» І. Котляревського, понад 40 видань «Кобзаря» Т. Шевченка. У 1927 році Павло Платонович свою колекцію, вагою 38 тонн у семи вагонах доправив до Києва, розмістив на території Києво-Печерської Лаври в «Музеї України. Збірка Потоцького», подарувавши своє надбання народові України. Павло Платонович був одним із перших, хто 4 грудня 1917 року в Петрограді у представництві Генерального Комісара у справах України отримав посвідчення українського громадянства. 27 серпня 1938 року 81-літній генерал Павло Потоцький був звинувачений у контрреволюційній діяльності, убитий енкаведистами у Лук'янівській в'язниці Києва.

Старший брат Павла Потоцького, Олександр Платонович 1846 року народження, чие ім'я як кращого випускника Петровського Полтавського кадетського корпусу викарбувано золотими літерами на мармуровій дошці закладу, упродовж тринадцяти років з 1892 по 1905 роки був директором корпусу. За ці роки Олександр Потоцький не тільки докорінно змінив матеріальну базу закладу, дбав про здоров'я, фізичне загартовування кадетів, їх навчання, а й виховання саме на українській історії й традиціях. Кадетів водили, як за власні так і казенні кошти, у міський театр, який називався «Народним будинком М. В. Гоголя», де ставили: «Запорожця за Дунаєм», «Наталку Полтавку», «Вій», «Тарас Бульба» [3, ч. II]. Хлопці бачили гру відомих українських акторів: М. Заньковецької, М. Садовського, П. Саксаганського. Разом із кадетами Олександр Платонович побував на екскурсії в Катеринославі у давнього знайомого, дослідника історії козащини Дмитра Яворницького. У листі до вченого від 23 липня 1904 року О. Потоцький висловив подяку Д. Яворницькому від себе особисто і ввірених йому кадетів за проведену екскурсію, ознайом-

лення з унікальними козацькими старожитностями та цікавими деталями буття запорожців. Пливли з Катеринослава на пароплаві по Дніпру, обабіч колишньої козацької фортеці Переволочна [9, с. 80], яку навесні 1709 року запорожці героїчно захищали від московських військ, а після Полтавської битви переправили через Дніпро частину союзного шведсько-українського війська, короля Карла XII і гетьмана І. Мазепу. Організовували екскурсії в Жуки, Диканьку, до будинку І. Котляревського, Василівку Миколи Гоголя. Твори Гоголя, зокрема «Тарас Бульба», належав до обов'язкової недільної літератури. Це було, за визначенням колишнього вихованця корпусу Миколи Бутовича, «надзвичайно впливовим і рішальним моментом у закріпленні українських симпатій між полтавськими кадетами» [1]. Портрет М. Гоголя у корпусі висів поруч з портретами царів. «На нас кадетів, дивилося розумне, насмішкувате, хохляцьке обличчя М. Гоголя. Ким же був для нас Гоголь, як не своїм, нашим полтавцем», – згадував П. Волошин-Петриченко [3, ч. I].

На новорічні свята в корпус приходили рідні кадетів і родини викладачів корпусу. Тоді одну із спалень кадетів перетворювали в декоровану залу, в одному кутку якої кадети під керівництвом офіцерів-вихователів ставили макет української хати з криницею, а в іншому – російську ізбу [9, с. 35]. На щорічні свята іменин царя теж прикрашали одну залу в українському стилі. Тоді, як згадував М. Бутович, «... меблі, образи, килими, декоративне начиння, бандури і зброя позичались для цієї зали з музею Полтавського земства ...» [1].

«У багатьох кадетів, – за спогадами П. Волошина-Петриченка, – були томики «Кобзаря»: читали про Гонту, плакали за бідною «Наймичкою», жаліли Палія, який пішов в ченці. Співали з хвилюванням і дуже чітко «як умру, то поховайте мене на могилі», – некладаючи ніякого політичного підтексту, а інстинктивно, відчуваючи у віршах велику любов до рідного краю» [3, ч. I].

У корпусі був хор, яким керував талановитий регент, музикант-професіонал Іван Миколайович Ризенко [3, ч. I]. «Свідомим українцем» назвав його М. Бутович, через українські пісні він прищеплював кадетам любов до України [14]. Легальний дозвіл співати у війську і в кадетських корпусах українські пісні отримав від царя Михайло Іванович Драгомиров (1830–1905), генерал, герой російсько-турецької війни 1877–1878 років, багато років очолював війська Київської військової округи, був переконаним українцем, мав тісні стосунки з українськими діячами зі Старої Громади та взагалі багато прислужився національній справі [12, с. 40]. Найбільш вживаними маршовими піснями були: «Гетьман Сагай-

дачний», «Засвистали козаченьки», «Ой у лузі червона калина похилилася» (старий козацький варіант цієї пісні) [12, с. 48].

Отже, саме за час, коли очільником Петровського Полтавського кадетського корпусу (1892–1905 роки) був Олександр Платонович Потоцький, незважаючи на інструкції, всупереч загальному принципу виховання в душі відданості престолу, українська складова, хай хоч і незначна, все ж була. По зернині в дитячій пам'яті закарбовувалося чий вони нащадки. Більшість кадетів, які згодом стали офіцерами Армії УНР, закінчили корпус на початку ХХ століття й свідомо приймали рішення підтримки УНР, на 1917 рік їм було 30–40 років. Свого часу слушно зазначив Микола Костомаров у листі до Костянтина Аксакова: «...росіяни помиляються, коли думають, що знають український народ, вони й не підозрюють, що на дні душі кожного думаючого і недурного українця спить Виговський, Дорошенко, Мазепа і прокинеться, коли настане слухний час». Такий час настав через двісті років після повстання І. Мазепи, у 1917 році під час Української революції 1917–1921 років. За дослідженням полтавського краєзнавця Валерія Волоскова щонайменше 40 генералів і адміралів, випускників Петровського Полтавського кадетського корпусу були в Армії УНР на службі молодій українській державі. Це тільки генерали, а скільки старшин? [2, с. 11]. Патріарх Мстислав, в часи УНР хорунжий полку імені К. Гордієнка, згадував: «Полк, в якому я служив, – то там напевне були дві сотні юнаків з Полтави, з кадетського» [2, с. 9]. Тож це питання потребує подальшого детального дослідження.

Щодо Петровського Полтавського кадетського корпусу, то за наказом військової влади Директорії (головний отаман С. Петлюра) 9 лютого 1919 року він був закритий, офіцер вихователь О. Ромашкевич в числі інших командирів був заарештований, але випущений із в'язниці 16 лютого [6, с. 90–91].

Молодших кадетів розібрали по домівках. Частина – в Армії УНР, частина – спочатку була евакуйована у Владикавказ. Влітку 1920 року їх перевезли до Криму – Кримський кадетський корпус. 14 листопада 1920 року евакуювали, 8 грудня 1920 року прибули до Сербії, місто Бела Црква, й тут корпус проіснував по осінь 1944 року, коли місто зайняли радянські війська. О. Ромашкевич був командиром роти в Кримському кадетському корпусі, разом з кадетами евакуювався до Югославії (Сербії), де й помер у 1934 році.

Справді, по-різному склалися долі колишніх вихованців Петровського Полтавського кадетського корпусу, кожен обирав свій шлях.

Полтавець, уродженець Зінькова, О. Ромашкевич, полтавський кадет, а згодом офіцер – вихователь корпусу залишився разом зі своїми каде-
тами до кінця.

Список використаних джерел

1. Бутович М. Кадетський корпус. Режим доступу: <http://histpol.pl.ua/ru/petrovskij-poltavskij-kadetskij-korpus/vospitanniki-ppkk-alfavitnyj-ukazatel/vospitanniki-ppkk-b?id=7487>
2. Волосков В. Генерали і адмірали – випускники Петровського Полтавського кадетського корпусу на службі молодій Українській державі / Край. 2011. № 92. С. 9–11.
3. Волошин-Петриченко П. Три пори року в чотирьох стінах. Режим доступу: <http://histpol.pl.ua/ru/petrovskij-poltavskij-kadetskij-korpus/vospitanniki-ppkk-alfavitnyj-ukazatel/vospitanniki-ppkk-v?id=9164>
4. Григор'єв В. Бутовський Олексій Дмитрович (1838–1917) до 90-річчя з дня смерті / Спортивний літопис Полтавщини: сторінки історії, славетні імена. Матеріали I науково-практичної конференції 23 березня 2007 року. Збірник наукових статей. За ред. В. Павлова. Полтава: СПДФО Говоров С., 2007. С. 6–14.
5. Исторический очерк Петровского Полтавского кадетского корпуса (1840–1890) / Сборник / Предисл. В. Мокляка. Составление, списки выпускников и именной указатель Б. Тристанова. Х: Изд-во «Сага», 2011. 6, 184, 88, VIII, 282 с., 106 илл.
6. Несвіцький О. Полтава у дні революції та в період смути 1917–1922 рр. Щоденник. Полтава: Державний архів Полтавської області, 1995. 280 с.
7. Павловский И. Исторический очерк Петровского Полтавского кадетского корпуса (1840–1890). Полтава: Типограф. Губернского Правления, 1890. 183 с.
8. Прокопович Ф. Сочинения / под ред. И. Ерёмкина. М.-Л.: изд-во АН СССР, 1961. 504 с.
9. Ромашкевич А. Материалы к истории Петровского Полтавского кадетского корпуса с 1 октября 1903 г. по 1 октября 1904 г. Год первый. Полтава: Электрич. Типограф. И. Дохмана. 1904. Режим доступу: histpol.pl.ua
10. Ротач П. Полтавська Шевченкіана: Спроба обласної (крайової) Шевченківської енциклопедії. Полтава: Дивосвіт, 2013. Вид. 2-е, випр. 960 с.
11. Тинченко Я. Від козаків до гусарів. Як було зламано козацькі звичаї у XVIII столітті: науково-популярне видання. К.: Темпора, 2018. 214 с.
12. Тинченко Я. Офіцерський корпус Армії Української Народної Республіки (1917–1921). Книга II: Наукове видання. К.: Темпора, 2011. 424 с.
13. Центральний Державний Історичний Архів України (ЦДІА України).

- Ф. 267. Оп.1. (Особистий фонд Павловського Івана Францовича).
14. Чернов А. Петровський Полтавський кадетський корпус очима Бутовича. / Край. 2011. № 92. С. 15–17.
  15. Шендрик Л. Сучасники І. Ф. Павловського – нащадки козацько-старшинського роду Потоцькі / Збірник наукових статей за матеріалами круглих столів, присвячених пам'яті історика, архівіста, музейника Івана Павловського. Випуск II (2016–2020 рр.). Полтава: ФОП Говоров С. В., 2020. С. 47–57.

Марина Оніпко,
наукова співробітниця
відділу науково-просвітницької роботи
ДІКЗ «Поле Полтавської битви»

**Сергій Іванович Дядюша —
випускник Петровського Полтавського
кадетського корпусу 1887 року,
генерал-поручник армії УНР**

Революція 1917–1921 років в Україні показала, що у нас є можливість виборювати незалежність, адже ми маємо своє справжнє регулярне військо з високою боєздатністю. Офіцерські кадри, досвід керування і не лише — все це притаманне Армії Української Народної Республіки. Не варто залишати без уваги й те, що до лав Армії УНР вступали уродженці з Полтавщини, випускники Петровського Полтавського кадетського корпусу, навчального закладу, який за часів російської імперії вважався одним з найпрестижніших.

Серед таких був Сергій Іванович Дядюша. Народився майбутній український військовий діяч 26 вересня 1870 року у повітовому містечку Хорол, що на Полтавщині. Походив із дворянської родини, православного віросповідання. Обрав шлях військового. Перше, де навчався військовій справі, був саме Петровський Полтавський кадетський корпус, який закінчив 1887 року. Далі продовжив навчання у Санкт-Петербурзі. У вересні того ж року вступив до 1-го військового Павлівського училища [5, с. 150], маючи звання юнкера [2] (військове звання у російській армії до 1917 року; присвоювалося тим військовослужбовцям, які проходили курс у військових навчальних закладах російської імперії). Після двох років навчання був направлений на службу до 2-ї артилерійської бригади, що у Польщі (м. Біла Підляська або ж Біла). А потім продовжив служити в 35-й артилерійській бригаді в м. Рязань. Військове життя українського діяча продовжувалося. Опановував фах військового у Миколаївській академії Генерального штабу за 1-м розрядом [5, с. 150], яку успішно закінчив 1900 року, за що отримав звання капітана [2]. Взагалі Сергій Іванович перебував на військовій службі в російській імперії до 1918 року, кар'єра складалася досить успішно. Обіймав штабові посади у

Варшавському та Московському військових округах, викладав військово-справу у Московському піхотному юнкерському училищі. Очолював штаб дивізій, був командиром 2-го гренадерського Ростовського полку, начальником штабу 4-го армійського корпусу та 6-ї армії на Румунському фронті [5, с. 150]. Досвідчений військовий взяв участь у Першій світовій війні й за вірну службу був нагороджений орденами Святого Станіслава третього, другого та першого ступенів; орденом Святої Анни другого ступеня; орденом Святого Рівноапостольного князя Володимира четвертого й третього ступенів та Георгіївською зброєю за відмінне виконання бойового завдання 7 листопада 1914 року [2].

У зв'язку з розформуванням армії був демобілізований, маючи звання генерал-майора. Відтак 1918 року повернувся в Україну.

Події 1917–1921 років змінили життя Сергія Івановича. Він відстоює цінності IV Універсалу Центральної Ради, а саме становлення незалежності Української держави, та з головою поринає у справи українізації військових частин колишньої російської імперії, опікується розбудовою збройних сил молодой Української держави, захищає від російської агресії.

Після повернення на батьківщину, військова служба Сергія Дядюші розпочалася з того, що його обрали начальником Волинського (згодом 1-го) корпусу Армії УНР, згодом – Армії Української Держави, очолюваної гетьманом Павлом Скоропадським. Отримав звання генерального хорунжого [5, с. 150]. Протягом року виконував військові доручення, влітку був у службовій виправці для огляду частин у м. Старокостянтиніві, Ізяславі, Острозі. У службових справах перебував також у Києві та Житомирі [2], де потім певний час приватно мешкав. Далі знаходився у розпорядженні штабу військ Директорії УНР, очолюваної Симоном Петлюрою. Його призначили головним інспектором піхоти Дієвої армії УНР; отаманом-квартирмейстером Штабу Холмської Групи Військ Генерального Штабу [5, с. 150], котрий мав право мати при собі шаблю, самопал або рушницю [2]; отаманом для доручень Головного управління Генерального Штабу Дієвої армії УНР [5, с. 150]. На цьому вагомій посаді Сергія Івановича не закінчилися. З березня по квітень 1920 року був начальником Головної управи Генерального штабу УНР, а через рік виконував обов'язки Військового міністра Української Народної Республіки [5, с. 150].

Через три роки несення служби Сергій Дядюша був підвищений у званні. 5 лютого 1921 року наказом Головної команди Армії УНР була створена Вища Гонорова рада, на якій розглядалося представлення на

підвищення до наступних рангів. Кілька засідань Вищої Гонорової ради було присвячено винятково аналізу подань на підвищення до генеральських рангів. Протягом 1921 року деякі із воєначальників отримали ранг генерал-хорунжого, а Сергій Іванович – генерал-поручника [6, с. 77–78].

За вірну службу українському народові, за участь у збройній боротьбі за державність України під проводом Головного Отамана Симона Петлюри був нагороджений Хрестом Симона Петлюри посмертно [1, с. 129]. Ця нагорода була встановлена Головною командою військ і флоту УНР 22 травня 1933 року. Думка заснувати нагороду на честь Голови Директорії і Головного отамана військ УНР С. Петлюри виникла одразу після його загибелі в 1926 році. Товариство імені Симона Петлюри запропонувало встановити новий вид відзнаки – перстень С. Петлюри для нагородження всіх, хто воював чи працював у державних структурах УНР під його керівництвом. Однак цей задум реалізували тільки 1932 року у вигляді ордена. Перші знаки Хреста виготовили у Варшаві, пізніше зробили ще два додаткові випуски. Нагородження розпочалося 1936 року [1, с. 124].

До еміграції у Польщу С. Дядюша проживав у Кам'янці-Подільському, де займався викладацькою діяльністю у Кам'янець-Подільському державному університеті. Був одружений та мав чотирьох дітей (трое доньок та сина) [2].

Після наступу червоної армії 21 листопада 1920 року українські війська перейшли через річку Збруч, опинилися на території Польщі й були інтерновані. Армія Української Народної Республіки надалі існувала хіба що в таборах для інтернованих вояків. Так Сергій Дядюша опинився на еміграції у Польщі, подальше його життя проходило в польському містечку Каліш. Саме тут була сконцентрована найбільша кількість інтернованих вояків армії УНР. У таборах чільна увага приділялася зміцненню національної свідомості інтернованих, тому тут діяли курси українознавства, бібліотеки, театри, хори; видавалися часописи. Важливим досягненням стала ліквідація неписьменності серед козацтва, організація видання перекладної літератури та оригінальних праць вояків. У таборах регулярно проводилося відзначення пам'ятних дат та національно-державних свят. Досить наповненим було й культурно-мистецьке життя таборів, оскільки у своїй більшості вояки завжди прагнули прикрасити чимось таборове життя, намагаючись з вигодою використати вільний час [4, с. 204].

Інтерновані охоче відвідували вистави таборового театру та концерти хорових колективів, які мали важливе значення для піднесення морального духу вояків-українців, задовольняючи їхні ностальгічні почуття за власною домівкою та рідним краєм. Дуже важливим було те, що всі без виключення театральні-концертні самодіяльні заходи були національними за змістом і духом та сприяли духовній консолідації інтернованого вояцтва [4, с. 204].

Сергій Іванович продовжував працювати у сфері освіти й на еміграції. У січні 1921 року у Каліші для вояків почалося викладання географії, історії України, історії української культури і літератури, військової етики, статистики, зоології, актуальних політичних проблем. З огляду на високий потенціал українського генералітету в таборі планувалося заснування Військової академії, але за браком коштів вирішили відкрити Академічні курси Генерального штабу Армії УНР, комендантом яких став генерал-поручник Сергій Дядюша [3, с. 98]. Окрім цього він викладав в Українському Народному Університеті в Ланцуті, відкриття якого відбулося 9 червня 1921 року [3, с. 94–95]. Був членом Українського військово-історичного товариства та Товариства колишніх вояків Армії УНР. Нагороджений відзнакою «Хрест Залізного Стрільця» [2].

Помер Сергій Дядюша 23 травня 1933 року, похований у Каліші. Проте земляки українського військового діяча пам'ятають про нього і нині. У 2020 році до 150-ти річчя від дня народження Сергія Івановича у його рідному місті Хоролі відкрили меморіальну дошку на фасаді Хорольської спеціалізованої школи І-ІІІ ступенів № 1. Українці повинні знати своїх патріотів, котрі боролись за незалежність України як протягом віків, так і у ХХ столітті зокрема.

Список використаних джерел

1. Кучерук О. Маловідомі документи з історії відзнаки УНР Хрест Симона Петлюри. Військово-історичний альманах. 2003. ч. 1(6). С. 124–131. URL: https://shron2.chtyvo.org.ua/Viiskovo-istorychnyi_almanakh/Chyslo_01_06.pdf
2. Особова справа С. Дядюші. ЦДАВО України (Центр. держ. архів вищ. органів влади та упр. України). Ф. 1078. Оп. 2. Спр. 55. URL: <https://e-resource.tsdavo.gov.ua/file-viewer/3261#file-498073>
3. Портнов А. Наука у вигнанні. Наукова і освітня діяльність української еміграції в міжвоєнній Польщі (1919–1939). Харків: ХІФТ, 2008. 256 с.

URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Portnov_Andrii/Nauka_u_vyhnanii_Naukova_i_osvitnia_diialnist_ukrainskoi_emihratsii_v_mizhvoiennii_Polschi_1919-1939.pdf

4. Срібняк І. Становище вояків-українців групи інтернованих армії УНР у таборах Каліш та Щипіорно (Польща) навесні 1923 року: (за архівними документами). Архіви України. 2018. № 4. С.201–211. URL: <https://archives.gov.ua/wp-content/uploads/2020/03/17-3.pdf>
5. Тинченко Я. Офіцерський корпус Армії Української Народної Республіки (1917–1921). Книга I: наукове видання. Київ: Темпора, 2007. 536 с.
6. Тинченко Я. Офіцерський корпус Армії Української Народної Республіки (1917–1921). Книга II: наукове видання. Київ: Темпора, 2011. 424 с.

Віта Гармаш,
головний зберігач фондів
ДІКЗ «Поле Полтавської битви»

За покликом серця. Яновський (Гоголь-Яновський) Микола Львович

Доба Української революції 1917–1921 рр., яка розпочалася через двісті років після виступу гетьмана І. Мазепи проти московського царя, поклала новий етап у визвольній боротьбі українського народу за незалежність власної держави. Ключовим її рушієм був український народ і його політична еліта. Революція була явищем загальноукраїнським. У всіх регіонах розвивався національний рух, створювалися та діяли українські органи влади, політичні партії та громадські інституції, відроджувалася культура. Значна частина колишніх офіцерів російської армії, особливо українців за походженням, обрали за покликом серця шлях служити своїй Батьківщині, перейшли на бік українського уряду і почали формувати власне боєздатне військо. Серед них був і Микола Львович, який походив зі старовинного українського козацького роду Гоголів-Яновських.

Микола Львович народився 8 січня 1874 року в родині дворян з Полтавської губернії, був родичем відомого письменника Миколи Гоголя. Навчався у Петровському Полтавському кадетському корпусі, який закінчив 1892 року віце-унтер-офіцером [2]. Продовжив навчання в Санкт-Петербурзі в Михайлівському артилерійському училищі (1895 р.) та офіцерській артилерійській школі [5].

Після завершення навчання був зачислений до Лейбгвардії 3-тої артилерійської бригади, яка дислокувалася у Варшаві. Військова кар'єра складалася досить успішно та традиційно: за період служби в російській армії з 1892 по 1916 рр. пройшов шлях від портупей-юнкера, підпоручика (1895 р.), поручика (1899 р.), штабс-капітана (1903 р.), капітана (1907 р.), до полковника (1911 р.) – командира батареї у свої 37 років.

Коли розпочалася Перша світова війна, він взяв активну участь у ній спочатку на посаді командира 5-ї батареї лейбгвардії 3-ї артилерійської бригади, а з 28 червня 1916 р. – командира 2-го дивізіону лейбгвардії 3-ї артилерійської бригади. За відвагу у боях нагороджений Георгіївською зброєю «за те, що перебуваючи на посаді командира 5-ї батареї Лейб-

гвардії 3-тої артилерійської бригади, у боях 5–7 червня 1915 р. біля села Бруса-Нове, знаходячись на передовому спостережному пункті, під сильним рушничним і артилерійським вогнем противника, самовіддано керував вогнем своєї батареї і відбив чимало атак противника, нанісши йому великі втрати, і, навіть важко поранений не залишив свого поста». (Височайший наказ від 24.01.1917 р.) [14]. Підтвердженням цьому є світлина Миколи Львовича серед нагороджених відзнакою у газеті «Новое время» № 14337 від 06.02.1916 року [6].

Крім того отримав ще ряд нагород:

Св. Станіслава 3-ого ст. (1906)

Св. Анни 3-го ст. (1911)

Св. Анни 2-го ст. з мечами (ВН 19.04.1915)

Св. Володимира 4-го ст. з мечами і бантом (ВН 28.05.1915)

Св. Володимира 3-го ст. з мечами (09.08.1916) [8].

Повалення царської росії Микола Львович зустрів на посаді 3-тої гвардійської артилерійської бригади, з якою пройшов усю війну. За Тимчасового уряду став начальником гвардійської стрілецької дивізії. Після проголошення Центральною Радою Української Народної Республіки був призначений уповноваженим з українізації 2-го Гвардійського корпусу [9, с. 69].

Навесні 1917 року починають створюватися перші загони Вільного козацтва для охорони правопорядку. Їх створювали за козацьким звичаєм у вигляді територіальної самооборони з виборними старшинами. Особливого поширення Вільне козацтво набуло на Київщині, Чернігівщині, Полтавщині – землях, що раніше входили до складу Гетьманщини і на яких збереглися козацькі звичаї та традиції [1]. На Полтавщині їх організацією займався Микола Львович. А вже у березні 1918 р. він увійшов з кадрами Вільного Козацтва Полтавщини до Кінно-Гайдамацького полку ім. К. Гордієнка Армії УНР. Проте ці добровільні військові формування не знайшли підтримки у лідерів Центральної Ради і вони існували виключно з власної ініціативи [9, с. 69].

Навесні 1918-го посилювалися опозиційні настрої щодо Центральної Ради. Причинами цього були відсутність боєздатних збройних сил, невирішеність нагальних соціально-економічних проблем, суперечки всередині фракцій і протиріччя між лідерами уряду. Врешті це призвело до розпуску Української Центральної Ради та проголошення 29 квітня 1918 року Павла Скоропадського гетьманом усієї України. Впродовж однієї ночі гетьманські війська встановили контроль над всіма урядовими установами [12].

Багато зусиль гетьман докладав до створення українського війська. Професійний військовий Павло Скоропадський, як ніхто інший, усвідомлював значення національних збройних сил. Поруч з планами реорганізації армії, стало питання про відродження козацтва. 16 жовтня 1918 року було видано гетьманський універсал, який відновив козацтво. Як згадував у своїх спогадах М. Омелянович-Павленко (генерал Армії УНР): «Позитивною стороною козацтва було те, що воно набирало яскраво національних барв. Досить перерахувати прізвиська деяких кошових отаманів, щоби погодитися з тим, що гетьман передав цю справу в руки тих, яким болів успішний перебіг національної революції» [7, с. 94]. Серед них Гоголь-Яновський, полковник гвардійської артилерії, який з жовтня 1918 року очолив Херсонський кіш.

Після листопадового повстання 1918 року в Україні і відновлення Української Народної Республіки на сторону Директорії перейшов майже весь запорізький корпус із загартованою у боях старшиною, де панувала зразкова, сувора дисципліна [13].

Відомо, що у грудні 1918 р. Миколі Львовичу дали відпустку і він перебував в Лубнах, де потрапив під більшовицьку окупацію. У 1919 р. – на початку 1920 р. переховувався від більшовицької та білогвардійської мобілізацій на Київщині, під псевдонімом «Пилипенко» працював робітником на клеєварному заводі, лісових розробках [10, с. 510].

28 травня 1920 р. він прибув до Вінниці в розпорядження Головного отамана армії УНР С. Петлюри, а з 13 червня 1920 р. призначений інспектором артилерії армії УНР [9, с. 69]. Вже восени 1920 року українська армія під натиском переважаючих сил червоної армії змушена була відступити на територію Польщі, де на її старшин і вояків чекали роззброєння, табори для інтернованих та гірке усвідомлення того, що справа визволення з-під російського ярма так і не була завершена [11, с. 146].

Відомо, що 2 серпня 1921 року Вища Гонорова рада, яка розглядала питання представлення на підвищення по службі, надала Миколі Львовичу наступний ранг і звання генерал-хорунжого [11, с. 78].

У документах Державного архіву Харківської області знаходиться посвідчення Українського радянського посольства у Польщі від 20 грудня 1922 року, яке «видане Повноважним Представництвом Української Соціалістичної Радянської республіки у Польщі українському громадянину Миколі Гоголь-Яновському, колишньому полковнику армії УНР в тім, що до нього вищезазначеним Повноважним Представництвом застосована амністія ВЦВК від 1922 року, внаслідок чого громадянину

Гоголь-Яновському уділений дозвіл на поворот до України. Посвідчення ще документом на прожиття служити не може».

У грудні того ж року український громадянин, Микола Львович Гоголь-Яновський перетнув кордон із посвідченням, дійсним до 31 січня 1923 року, після чого потрібно було отримати посвідку на проживання. Із клопотанням на видачу цього документа 30 січня 1923 року «замзавгуботуправ» (так у документі) звернувся до начальника Харківської міської міліції [3].

У четвертому томі «Книги учета лиц, состоявших на особом учете бывших белых офицеров в органах ГПУ Украины» під номером 20901 Микола Гоголь-Яновський записаний як генерал-майор армії С. Петлюри (взятий на облік в 1923 році Харківським ДПУ). Проживав у місті Лубни на вулиці Лукашевській. Наприкінці січня 1923 року хотів отримати дозвіл на проживання у Харкові. Нажаль, як склалася подальша доля Миколи Львовича невідомо [4]. Ми можемо тільки здогадуватися. Можливо, він отримав таки посвідку на проживання в Харкові і залишився в українській столиці, а можливо, як і багато інших офіцерів колишньої царської армії, а згодом і борців за самостійність української держави був кандидатом на знищення радянською владою. Але як би там не було нам слід пам'ятати нащадка славного козацького роду Гоголів-Яновських, який не побоявся кинути виклик і підняти зброю за власну Батьківщину, за її незалежність.

Список використаних джерел

1. Вільне козацтво. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%92%D1%96%D0%BB%D1%8C%D0%BD%D0%B5_%D0%BA%D0%BE%D0%B7%D0%B0%D1%86%D1%82%D0%B2%D0%BE (дата звернення 30.12.2023).
2. Воспитанники ППКК-1892. История Полтавы (Сайт Бориса Тристанова). URL: <http://histpol.pl.ua/ru/petrovskij-poltavskij-kadetskij-korpus/vospitanniki-ppkk-ukazatel-po-godam-vypuska/vospitanniki-ppkk-1892> (дата звернення 04.01.2024).
3. Гоголь-Яновський Микола Львович. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%93%D0%BE%D0%B3%D0%BE%D0%BB%D1%8C-%D0%AF%D0%BD%D0%BE%D0%B2%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B8%D0%B9_%D0%9C%D0%B8%D0%BA%D0%BE%D0%BB%D0%B0_%D0%9B%D1%8

- С%D0%B2%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D1%87 (дата звернення 27.12.2023).
4. Книга учета лиц состоявших на особом учете бывших белых офицеров в органах ГПУ Украины в 4-х тт. / предисл. Я. Тинченко. Х.: Издательство САГА, 2012. Т. 4. 592 с.
  5. Михайловское артиллерийское училище. URL:
https://ria1914.info/index.php/%D0%9C%D0%B8%D1%85%D0%B0%D0%B9%D0%BB%D0%BE%D0%B2%D1%81%D0%BA%D0%BE%D0%B5_%D0%B0%D1%80%D1%82%D0%B8%D0%BB%D0%BB%D0%B5%D1%80%D0%B8%D0%B9%D1%81%D0%BA%D0%BE%D0%B5_%D1%83%D1%87%D0%B8%D0%BB%D0%B8%D1%89%D0%B5 (дата звернення 04.01.2024).
  6. Награжденные за боевые подвиги Георгиевскимъ оружиемъ. Новое Время. 1916. 06 февраля (№ 14337). С. 7.
  7. Омелянович-Павленко М. Спогади командарма (1917–1920): документально-художнє видання / упоряд. М. Ковальчук. Київ: Темпора, 2007. 608 с.
  8. Ордена. Святого равноапостольного Князя Владимира 3-й степени съ мечами. Русский инвалид. 1916. 23 августа (№ 225). С. 2.
  9. Реветук В. Полтавці – поборники державної незалежності України. Полтава, 2015. 348 с.
  10. Тинченко Я. Офіцерський корпус Армії Української Народної Республіки (1917–1921). К.: Темпора, 2007. Книга I. 536 с.
  11. Тинченко Я. Офіцерський корпус Армії Української Народної Республіки (1917–1921). К.: Темпора, 2011. Книга II. 422 с.
  12. Українська держава Павла Скоропадського. Український інститут національної пам'яті. URL:
<https://www.uinp.gov.ua/informaciyni-materialy/derzhsluzhbovcyam/ukrayinska-derzhava-pavla-skoropadського> (дата звернення 30.12.2023).
  13. Харченко Н. Забуте ім'я козацького роду. Головне in UA. 18.06.2009. URL:
<https://glavnoe.in.ua/articles/a2211> (дата звернення 27.12.2023).
  14. Яновский Николай Львович. URL:
https://www.ria1914.info/index.php/%D0%AF%D0%BD%D0%BE%D0%B2%D1%81%D0%BA%D0%B8%D0%B9_%D0%9D%D0%B8%D0%BA%D0%BE%D0%BB%D0%B0%D0%B9_%D0%9B%D1%8C%D0%B2%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D1%87 (дата звернення 04.01.2024).

Андрій Прокапало,
молодший науковий співробітник
відділу науково-просвітницької роботи
ДІКЗ «Поле Полтавської битви»

Петро Костянтинович Єрошевич – генерал-поручник дієвої армії УНР

Петро Костянтинович Єрошевич народився 4 липня 1870, був видатним військовим діячем і генерал-поручником Армії Української Народної Республіки. Початок життя Петра Костянтиновича пов'язаний із Катеринославщиною. Здобув освіту в Петровському Полтавському кадетському корпусі (1888), 3-му військовому Олександрівському училищі, Михайлівському артилерійському училищі (1891) та закінчив Миколаївську академію Генерального штабу за 1-м розрядом 1898 року.

Військову службу проходив у 5-й резервній артилерійській бригаді. З 15 лютого 1900 року він обер-офіцер для доручень штабу Приамурської військової округи, взяв участь у Китайському поході 1900–1901 років. З 20 квітня 1901 року П. Єрошевич став штаб-офіцером для доручень штабу 2-го Сибірського армійського корпусу, на цій посаді він взяв участь у російсько-японській війні [3].

З 6 грудня 1901 року він став підполковником. З 3 грудня 1904 року його призначили начальником штабу 79-ї піхотної дивізії.

З 7 серпня 1906 року – начальник штабу 17-ї піхотної дивізії, а з 6 грудня 1906 року – полковник [3].

З 2 березня 1909 року П. Єрошевич значиться штаб-офіцером для доручень штабу 48-ї піхотної резервної бригади. З 1 серпня 1910 року – начальник штабу 43-ї піхотної дивізії.

12 січня 1912 року він став командиром 4-го стрілецького полку, на чолі якого взяв участь у Першій світовій війні. На цій посаді нагороджений Георгіївською зброєю (7 листопада 1914 року за бій 17 серпня 1914 року). З 8 лютого 1915 року П. Єрошевич став генерал-майором. За сумісництвом виконував обов'язки начальником штабу VI Сибірського корпусу [3].

З 29 квітня 1917 року він був у резерві чинів Петроградської військової округи, згодом 27 липня 1917 року призначений начальником штабу 12-ї піхотної дивізії. Визначним кроком у його військовій кар'єрі став

грудень 1917 року, тоді він українізував 12-ту піхотну дивізію й незабаром передавав її у розпорядження Центральної Ради [2].

З кінця квітня 1918 року він обійняв посаду начальника 2-го Подільського корпусу Армії УНР, згодом – Армії Української Держави, а вже 7 листопада 1918 року він був підвищений Військовою офіцерією до звання генерал-значкового.

Після цього у лютому–березні 1919 року призначений командувачем 1-го Волинського корпусу Дієвої армії УНР, згодом – командувач 9-го дієвого корпусу Дієвої армії УНР.

З 3 травня 1919 року призначений начальником застави Рівного, а з 2 червня 1919 року до початку жовтня 1919 року – начальником 1-ї Північної дивізії Дієвої армії УНР [2]. Саме в 1919 році Петро Єрошевич описав власні військові операції у спогадах «Битва українського народу за свою незалежність». З кінця травня 1919 року українські дивізії майбутньої Волинської групи перебували у важкому стані: «Холмська дивізія була цілком слабенька (наслідок недоцільного розгортання двох полків у дивізію без поповнення людьми).

1-ша Північна дивізія – в стані формування...

...3-тя дивізія – в стані формування, але з добрих випробуваних у боях частин» [1].

«Між Почаєвим і Кременцем з гарячковим поспіхом, так би мовити, на ходу, заосмотрювався Запорозький корпус. Одному Богові треба дякувати, що на цей час поміж нас опинилося це високе духом, своєрідною традицією, безоглядно хоробре, славетне чубате військо» [1]. Через вищезгадану причину він, як командувач, вжив мужніх дій для підвищення морального духу війська: «в думках скинув я з себе 3–4 ранги, взяв у руки кий (пістоль теж був) і вирішив бути при полках, там де безпосередньо б'ються, того чесно дотримав і мав опісля добрі висліди» [1]. Петро Єрошевич в момент перебування у Ляхівцях в червні 1919 року акцентує увагу на молодиках Житомирської Юнацької школи: «Пару слів про Житомирську Юнацьку Школу. Молоді люди, добре одягнені, усі в сталевих шоломах, чудово вимуштрувані в команді видатного старшини полковника Вержбицького, вони уявляли з себе гордість нашої армії. Головна честь за організацію цієї чудової частини безумовно припадає генерального штабу полковникові Петрову, її першому начальникові та організатору» [1].

Серед союзників на боці битви із більшовиками генерал поручник П. Єрошевич намагався достойно спілкуватися не лише з побратимами, а й з польською старшиною, для боротьби за спільну мету «Перемогою

над більшовиками»:

«Одного дня доповіли мені, що приїхали до нас польські старшини, та так добре одягнені... – Ну, просіть. – До поганенької хати, де я містився, увійшли три старшини. Сказали, що вони десь тут недалеко стоять і приїхали познайомитися з нами, а коли можна, то подивитись, яке у нас козацтво. Яюсь при цьому вони мнялися, хотіли щось сказати, але не рішались. – А нам казали, що ви звичайні бандити – яюсь випалили. – Ну, бачите, значить вас обдурили. – Запитав їх, – коли вони вирушать разом з нами проти большевиків. Все одно, це річ не минуча. Відповіли що їх командування щось вагається, але й вони бачать, що це є помилка так затягати оголошення війни большевикам. Так і розійшлися ми в добрих взаємовідносинах» [1].

Після цих подій, 22 червня 1919 року Петро Костянтинович перебував у місті Кам'янець, в якому планувався парад та урочистий виступ Симона Петлюри: «У Кам'янці видно було, що йшли приготування до урочистості: біля театру стояло велике крите шатро, удосконалене прапорами і квітками. До Кам'янця скликано крім представників місцевої влади, а також і представників від населення тих повітів, яке займало наше військо. Головний Отаман Симон Петлюра виголосив промову, яка захопила всіх присутніх. Військо, добре одягнене, пройшло церемоніальним маршем; мило було дивитися – правдива дореволюційна прада! Дядьки, що їх було скликано до Кам'янця на урочистість, усім тим, що вони там бачили, а головно оркестром і військом, були захоплені [1]. Петро Єрошевич, згідно наданого йому звання, був особисто знайомий із Головним Отаманом Симоном Петлюрою: «Десь між с. Ободівка і с. Жабокрич під'їхав до нашої дивізії Головний Отаман. Як я вже казав, дивізія в цей час виглядала як цяцька. Приймавши рапорт про склад дивізії та перекинувшись зі мною парою слів про біжучі справи, Головний Отаман з його характерною звичною, повернувши голову і очі трохи вбік запитав: – «А як ви гадаєте, чи буде успіх? Чи не дуже ризикове це діло?» – Я відповів, що на те й війна щоб ризикувати, а в успіху і то в великому я є цілком певний! – «Чому?» – «Та тому, що нарешті ми робимо маневр, а не відпихаємося, а головне – ворог не знає, де я на нього наскочу. А потім подивіться на обличчя людей!...». І дійсно, це вже була не повстанча рухавка, а втягнуте в бій правдиве військо і всі з веселими обличчями. Головний Отаман засміявся... – «Ну пошли нам Боже!». Подія ця датується 30-м серпня 1919 року та відповідає трьохденній операції Північної дивізії в районі Ольгопіль – Чечельник – ст. Кодима [1].

З цією операцією у Петра Костянтиновича пов'язаний доволі веселий та важливий спомин, про телефонний зв'язок: «День 31 серпня. Я помістився в телефонній кімнаті колишнього земського телеграфу в надії, що штаб групи мусить же нарешті зачепитися за нього, як було умовлено. Коло год. 1 вночі гучно задзвонив дзвінок. Я взяв трубку і відізвався. У відповідь почув чисту московську мову: – Кто у телефона? – Я відповів: – Застава в Чечельніте. – А где 5-й ескадрон Яковлева? – Не знаю. А где находится наша колонна? – «на арапа» запитав його. Той же голос, кріпко лаючи своє начальство за відсутність розпоряджень, з'ясував мені, що одна колонна йде на сс. Ковалівка – Чечельник, а друга – на сс. Кодима – Івашкове – Вербки; при цьому згадав і про частини 43 совітської дивізії, про які, до речі, в праці ген. Капустянського нічого не зазначено. Далі мій «інформатор» сказав, що ворога вони ще не бачили, але селяни їм казали, що «ета сволоч петлюровци где-то тут недалеко». Тоді, перейшовши вже на нашу мову, я подякував йому за ці корисні для мене відомості та побажав для скорішого руху намастити п'яти салом. У відповідь на це інформатор гикнув від несподіванки, а потім запустив таку лайку, що я, прослуживши у війську 32 роки та два місяці на російському воєнному крейсері (де особливо «заковиристо» лаються), такої ще не чув» [1].

Висновком цієї історії стала наша перемога над більшовицьким військом під Ольгополем, втеча ворога з під Любомирка в бік Балти: ...Покидавши всі свої вози, большевики купками й поодинці тікали в сторону Балти, але селяни не мали на них ласки; багато большевиків прибігло й до нашого 2-го полку, благаючи не вбивати їх...» «Значний обоз, 2 гармати в запряжці та до 400 полонених дісталось нашому 2-му полкові. Без перебільшення можна сказати, що ці два большевицькі полки закінчили своє існування тут» [1].

З 1920 року Петро Костянтинович був у складі інтернованих частин у Ченстохові (Польща), як діяч ветеранських організацій. Через три роки П. Єрошевич емігрував до міста Каліш. Далі записи про його місцезнаходження пов'язані з містом Томаш-Мазовецький, тоді, у 1945 році, він став службовцем польських підприємств. В тому ж місті в 1945 році Петро Костянтинович був заарештований органами НКВС й загинув в Лук'янівській в'язниці 1945 року. Петро Єрошевич мав такі нагороди:

- Орден св. Станіслава 3-го ступеня з мечами та луками (1901 р.);
- Св. Анни 3-ї ст. з мечами і луками (1901);
- Св. Станіслава 2-а з мечами (1905 р.);
- Св. Анни II ст. з мечами (1905);

- Св. Володимира 4 ст. з мечами і луками (1906);
- Св. Володимира 3 ст. (1910; 18.03.1911) [4].

Такий шлях пройшов колишній вихованець Петровського Полтавського кадетського корпусу, залишившись до кінця відданим справі визволення України від окупантів.

Список використаних джерел

1. Єрошевич П. Боротьба Армії УНР з червоною та білою москвою в 1919 р. З боротьби українського народу за свою незалежність. Варшава: За Державність. 1938, № 9. С. 18–59.
2. Литвин М., Науменко К. Збройні сили України першої половини ХХ ст. Генерали і адмірала / Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. Львів; Харків: Видавництво Сага, 2007. 244 с. С. 88–89.
3. Тинченко Я. Офіцерський корпус Армії Української народної республіки (1917–1921): Наукове видання. Київ: Темпора, 2007. 536 с. С. 157–158.
4. Тристанов Б. Єрошевич, Петро Константинович. URL: <http://histpol.pl.ua/ru/lichnosti/alfavitnyj-ukazatel/lichnosti-e?id=1836> (дата звернення 10.01.2024).

Євгенія Щербина,
завідувачка відділом
науково-просвітницької роботи
ДІКЗ «Поле Полтавської битви»

Генерал-хорунжий армії УНР Борис Васильович Палій-Неїло: «українець з роду і по переконанню»

Ідея соборності України була ключовою для покоління учасників національно-визвольних змагань 1917–1921 років.

Історично склалося, що серед провідних особистостей УНР було багато наших земляків – полтавців, які активно працювали на розбудову Української держави. Серед імен, які назавжди залишили слід в українській історії – випускник Петровського Полтавського кадетського корпусу, генерал-хорунжий армії УНР Борис Васильович Палій-Неїло.

Комендант військ Полтавщини, помічник командувача військами, один із організаторів військового параду на Софіївській площі в Києві з нагоди проголошення Акта злуки УНР і ЗУНР, генерал для особливих доручень при Головному отаманові Симоні Петлюрі, знавець артилерійської справи, а водночас яскрава особистість, талановитий майстер церковного живопису (іконописець).

Борис Васильович народився 10 січня 1878 року у селі Неїлівка Костянтиноградського повіту на Полтавщині у дворянській родині [5]. Його батько Василь Павлович належав до давнього українського роду Неїлів, мати Єлизавета Олександрівна – з козацького роду Паліїв. Батьки віддали десятирічного хлопчика на навчання до Петровського Полтавського кадетського корпусу, який він закінчив у 1895 році. Потім юнак навчався у Московському Олександрівському піхотному училищі юнкерів (1897) і служив в Івангородській фортечній артилерії. Згодом закінчив Миколаївську військову академію Генерального штабу в Санкт-Петербурзі й слухав лекції в Петербурзькій Академії мистецтв. Служив в артилерійських частинах. Учасник російсько-японської війни 1904–05 років [8].

З липня 1913 року Борис Палій-Неїло служив у 12-й артилерійській бригаді в місті Кам'янці-Подільському, брав участь у Першій світовій

війні — командував полком. За героїзм його удостоєно найвищої бойової відзнаки — Георгіївського хреста та зброї, а згодом Хрестом Симона Петлюри за участь у збройній боротьбі за Незалежність України [6, с. 329]. Перед ним відкрилися нові перспективи кар'єрного зростання. Перебуваючи в Москві, більшовики пропонують заслуженому офіцеру посаду інспектора артилерії Московського округу. Але він свідомо вирішив повернутися в Україну і в червні 1917 року звернувся до Українського представництва у Москві з проханням перевестися до українського війська [8].

Переїхавши в Україну, Борис Васильович став учасником Першого (травень 1917) і Другого (червень 1917) Всеукраїнських військових з'їздів. Улітку 1917 року його обрали до складу Українського військового генерального комітету на посаду помічника інспектора артилерії, невдовзі, від грудня 1917, був призначений комендантом українських військових частин на Полтавщині і начальником військового гарнізону. Тут він зустрівся з В'ячеславом Липинським і Сергієм Панченком, проводив роботу з українізації військових частин, заснував українську військову громаду [4, с. 460]. Восени 1917 року його обрали до Генеральної ради Вільного козацтва. Навесні 1918 го Борис Палій-Неїло став організатором гарматних частин [2].

У період правління гетьмана Павла Скоропадського командував 6-м гарматним полком, згодом обіймав посаду помічника генерального писаря і начальника Генеральної канцелярії. Про ставлення Бориса Палія-Неїла до гетьманату свідчив Євген Чикаленко: «Полковник російської служби Неїло, як він себе називає, родом полтавець, колишній придворний гетьмана Скоропадського, типовий російський офіцер, але з рисами запорожця, який доброю українською мовою доповів мені, що він широ служив гетьманові, а не Скоропадському, якого вважає за щирого, але не дуже розумного і зовсім безвольного чоловіка, який легко піддавався стороннім впливам і не міг вислободитись від впливу тої частини свого оточення, що тягнула до Росії. Неїло дуже жалкує не за Скоропадським, а за гетьманством і шкодує, що Директорія не посадила на гетьманство замість Скоропадського іншу людину» [9, с. 139].

Борис Палій-Неїло був одним із організаторів військового параду 22 січня 1919 року у Києві на честь Злуки УНР і ЗУНР. У 1919–1920 роках перебував на командних посадах у Дієвій Армії УНР, брав участь у боях із більшовиками та денікінцями. Викладав артилерійську справу у Кам'янець-Подільській юнацькій школі. Віктор Андрієвський у своїх спогадах «З минулого» писав: «Це був старий артилерист царської служ-

би, що брав діяльну участь в організації українського війська ще за часів Центральної Ради. Гетьманові теж служив щиро, як і Центральній Раді, і як служив би всякій українській владі» [1].

У березні 1919 року Борис Палій-Неїло – командир Сірожупанної дивізії, яка входила до північної групи Армії УНР. Роман Коваль у книжці «Тернистий шлях кубанця Проходи» дав таку характеристику Палію-Неїлу: «Штаб групи війська Чернігівщини і Полтавщини: Сіра дивізія і Червоний курінь смерті – командир отаман Палій – сивий уже чоловік зі шляхетними рисами обличчя та, на жаль, не рішучий» [3].

Ситуація на фронті була складною. У березні 1919 року на півдні України замість білих та військ Антанти з'явилися червоні. Крім того, червоні війська наступали ще й з півночі – з Білорусії та зі сходу – з району Києва та Черкас. До того ж під час боїв під Житомиром почали ширитися чутки про зраду – до червоних перебігло кілька старшин, серед них – сотник Генштабу Купріянов. За втрату Житомира Симон Петлюра усунув Бориса Палія-Неїла від командування дивізією [8].

3 липня 1920 року Борис Васильович був призначений генералом для особливих доручень при Головному Отамані Симоні Петлюрі, одночасно викладав основи артилерії в Юнацькій школі. Навчальні заклади такого типу були сформовані для підготовки старшинського корпусу українського війська, «для виховання дійсних борців за кращу долю України». Діяльність однієї з них – Спільної військової школи (колишня Житомирська юнацька школа, створена у 1919 році) була детально описана в доповіді полковника Бориса Васильовича Палія-Неїла, який був призначений державним інспектором школи. Її вдалося знайти у вітчизняних архівах і вона містить інформацію про недоліки у роботі навчального закладу та вихованні юнаків. Згадує про випадки марнотратства, неналежні умови проживання вихованців, їхнього харчування та обмундирування, нестачі фуражу та фінансування: «коли надалі і в найскоршому часі умови життя не поліпшають, то ніякі ні інспектори, ні викладачі, ні курсові старшини при всьому своєму бажанню не виховують справжніх національно-демократичних старшин, а лише може статись те, що сотні молодих юнаків, поживши в таких умовах, навіки зіпсують свою душу.. Юнаки голі, босі і брудні. Після цього я не знаю, куди звертатись і кого просити. Найголовніша справа, то є будівництво нашої армії, на наших очах гине і дивно, що на це дивляться байдужим поглядом» [6, с.187–189].

Отже, Борис Васильович не міг стояти осторонь проблем формування та підготовки майбутнього українського війська – всіляко намагався

донести цю ситуацію Головному Отаманові.

На початку 1920-х років у складі інтернованих вояків армії УНР Борис Палій-Неїло опинився на еміграції, у Польщі, в таборі полонених в Пікуличах (Перемишль), що відомий як табір смерті. Борис Васильович вижив і незабаром відкрив у Перемишлі іконописну майстерню «Відродження». Матеріально допоміг побудувати приміщення Бурси імені Симона Петлюри для учнів Перемишльської української гімназії (1936). Маючи хист до малярства, розписував храми й малював образи, багато часу приділяв питанням церкви, писав пейзажі степової України. Мистецький фах він здобув ще коли служив у Москві (1917), де навчався в іконографічній школі. В його майстерні працювали колишні вояки [2].

Іконописна майстерня була відома не лише в Перемишлі, а й у всій Галичині. Під керівництвом Бориса Васильовича в Галичині розписано близько 40 українських греко-католицьких церков, 17 іконостасів, низка окремих образів. Найкращі його твори – в церквах у Добромилі, Лежанівці, Комарні, Собичеві та інших. 1927 року Борис Палій-Неїло заснував і очолив у Перемишлі філію Українського центрального комітету, який опікувався колишніми вояками армії УНР.

Після закінчення Другої світової війни генерал-хорунжий Неїло опинився в Мюнхені – в українському біженському таборі. Там знайшли притулок і кілька генералів УНР та частин Української Національної армії. В таборі було відновлено козацьку організацію, було створено станцію Українського Вільного Козацтва. Станичним отаманом був генерал Борис Палій-Неїло. У Німеччині генерал також продовжував займатися іконописом [8].

Тут, у 1946 році він створив власну малярську школу. До школи записалося 11 учнів у віці від 12 до 22 років, які відвідували теоретичні та практичні уроки. Випускні іспити у школі відбулися 2 липня 1947 року. Всі випускники отримали дипломи. У цей час Борис Васильович виконав церковні розписи у візантійському та народно-українському стилі, зокрема Української греко-католицької церкви Святого Миколая в Міттенвальді-Єгеркассерне, та міттенвальдського храму Української Автокефальної Православної Церкви.

Після Другої світової війни в історії української еміграції був період, який можна назвати насильницькою репатріацією до СРСР. Він почався з травня 1945 року в англійській, американській і французькій окупаційних зонах Німеччини і характеризувався інтенсивним примусовим вивозом «совецьких громадян» до СРСР. Процедура тривала до січня 1946 року.

Вже влітку 1945 року постали так звані ДП-табори для людей, які не бажали повертатися. Вони писали звернення, відозви, петиції, відкриті листи й апеляції, де роз'яснювали причини небажання повертатися до СРСР. Генерал-хорунжий Армії УНР Борис Палій-Неїло у своєму зверненні «Чому ми не хочемо повертатись на Батьківщину?» написав так: «Ми є представниками двох поколінь: тих, що народилися до захоплення влади більшовиками, та тих, які побачили світ, уже забарвлений червоним кольором совєцької диктатури, але всі ми об'єднані в рішучому протесті проти того, що ми бачили і пережили за довгий час свого перебування в СРСР аж до нашого «визволення» німецьким народом, який, керований системою ганебного фашизму, спас нас новою диктатурою, ворогами якої – влюбій формі – ми були, є і завжди будемо» [8].

Наприкінці 1940 років Борис Палій-Неїло перебрався до США. Мешкав у Детройті. Брав активну участь у діяльності української діаспори, у з'їздах військовиків, зокрема Союзу українських ветеранів, громадських установ та організацій, працював у Союзі українських військових інвалідів, провадив активну діяльність на церковній ниві; в діяльності «Об'єднання колишніх вояків українців Америки», головував на його загальних зборах у Детройті 16 січня 1955 року, очолював громадський контроль над фінансовими діями організації. Помер 5 лютого 1956 року [2].

У сучасній Україні зберігається історична реліквія, яка належала колишньому генерал-хорунжому Борису Палію-Неїлу, яку, очевидно він одержав у спадок, від нащадків козацького роду. Незвичайним є також шлях, яким ця шабля потрапила до колекції Національного музею історії України. За легендою у 1947 році Борис Васильович, який багато років прожив на еміграції у Німеччині, подарував цю зброю українському театру «Розвага» у м. Новому Ульмі. Зберігав її у себе один із артистів зазначеного театру Анатолій С. Каменів, зі слів якого і було записано історію раритету. Відвідуючи Україну у вересні 1995 року, артист передав шаблю до музею, а отже здійснилася мрія колишнього вояка УНР – давня козацька сімейна реліквія – шабля зберігається у Незалежній Україні [7, с. 246–247].

Полковник Армії УНР (генерал-хорунжий в еміграції) Борис Палій-Неїло прожив складне життя. Його ім'я увійшло до героїчних сторінок української історії. За покликом серця в тяжкі роки революційних змін став на бік свого народу і залишився вірним матері-Україні до кінця свого життя.

Список використаних джерел

1. Андрієвський В. З минулого (1917 рік на Полтавщині) у 2 ч. Б.: Бібліотека «Українського Слова», 1921. ч. 6. 370 с.
URL: <https://diasporiana.org.ua/memuari/13216-andriyevskiy-v-z-minulogo-1917-rik-na-poltavshhini-u-2-ch/>
2. Гай-Нижник П. Власна Його світлості пана гетьмана всієї України канцелярія (29 квітня – 14 грудня 1918 р.). Гілея, 2011. Спецвипуск. (ч.1) квітень. С. 67–75. URL: <https://hai-nyzhnyk.in.ua/doc/221doc.php>
3. Коваль Р. Тернистий шлях кубанця Проходи. До історії 1-ї Сірої, 2-ї Волинської і 3-ї Залізної дивізій Армії УНР (Видання друге, виправлене і доповнене), 2007. URL: <http://fibusta.site/b/215176/read>
4. Пустовіт Т. Палій-Неїло Борис Васильович: Полтавіка. Полтавська Енциклопедія: у 12 томах. Том 12: Релігія і церква/за ред. О. А. Білоусько. П.: «Полтавський літератор», 2009. 756 с.
5. Ромашкевич А. Список кадетам Петровского Полтавского кадетского корпуса, окончившим с 1891 по 1908 г. Приложение к Материалам к истории Петровского Полтавского кадетского корпуса с 1-го октября 1907 г. по 1-е октября 1908 г. Год пятый. Полтава, 1908. URL: <http://histpol.pl.ua/ru/lichnosti/geroi/georgievskie-kavalery?id=2712>
6. Тинченко Я. Офіцерський корпус Армії Української Народної Республіки (1917–1921). Книга II: Наукове видання. К.: Темпора, 2011. 424 с.
7. Тоїчкін Д. Клинок зброя козацької старшини XVI – першої половини XIX ст.: проблеми атрибуції та класифікації. К.: Ін-т історії України НАНУ, 2013. 464 с.
8. Чернов А. Шабля Генерала. URL: <https://zn.ua/ukr/HISTORY/shablya-general.html>
9. Чикаленко Є. Щоденник, 1919–1920. Київ; Нью-Йорк: Вид-во ім. Олени Теліги, 2005.

Світлана Яременко,
старший науковий співробітник
відділу науково-фондової роботи та експозиції
ДІКЗ «Поле Полтавської битви»

Микола Григорович Бутович (1895–1961) – нащадок козацького роду

1648 року Богдан Хмельницький підняв повстання проти Речі Посполитої, яке переросло в Українську національну революцію. Наслідком цього стало відродження української державності та утворення нової держави – Війська Запорозького або ж Гетьманщини. 1764 року, указом російської імператриці Катерини II її було ліквідовано. За час існування Гетьманщини, в ній утворився привілейований соціальний стан – козацька старшина. Як суспільний стан вона була остаточно ліквідована в 1785 році. Деяка її частина була зрівняна у правах з російським дворянством. 1917 року, після більшовицького збройного перевороту у Петрограді, Україна знову отримала шанс стати незалежною державою. Багато нащадків українських козацьких родів, які протягом років зберігали паростки власної української ідентичності та пам'ять про своїх предків, підтримали відродження української державності.

До таких осіб належить і художник Микола Григорович Бутович (1895–1961 рр.). Його життя та творча спадщина була об'єктом досліджень А. Чернова, П. Ротача, А. Сукало, О. Федорука та ін. Його життя дуже добре описане в багатьох довідкових матеріалах. Однак питання його національної ідентичності та його участь в українських визвольних змаганнях не отримали достатнього висвітлення. Мета цієї роботи – дослідити питання його особистого національного світогляду та участь в Українській національній революції 1917–1921 рр.

Для досягнення поставленої мети нами було використано ряд джерел. Окремої подяки заслуговує дружина художника Тетяна Бутович, яка зберегла його архів та матеріали, опубліковані Олександром Федорком. Особливе місце серед джерел займають спогади Миколи Бутовича: «Автобіографія» (Нью-Йорк, 1956), «Кадетський корпус» («Вісник ООЧСУ», 1959), «Формування Сірої дивізії у Володимирі-Волинському» («За державність», 1966), «Зі споминів Сірожупанника» («За державність», 1938) та інші. Ці мемуари були написані вже на еміграції.

Звісно, ставитись до них потрібно критично, як і до будь-якої мемуаристики, однак вони є цінним джерелом для дослідження його поглядів, причин певних вчинків та його самосвідомості.

В результаті дослідження було з'ясовано, що народився Микола Григорович Бутович чи то 1 чи 6 грудня 1895 або 1896 року в селі Петрівка Гадяцького повіту. Точної дати народження він сам не знав, так, як надіслані його матір'ю на еміграцію дві метрики, знищив в селі Медоварці в Словаччині, коли на тій території діяли більшовицькі партизани [18, с. 34].

У своїх спогадах Микола Бутович зазначав, що його рід походив від сотника Михайла Бутовича з Чернігівщини [1, с. 28]. Можливо, він має на увазі першого відомого представника роду Бутовичів – Михайла (?–1540–?) – вихідця з татар, що поступив на польсько-литовську службу [12]. Варто зазначити, що Бутовичі – типові прізвища боярської знаті турецьких колоністів – чорних клобуків, яким у часи Русі за віддану службу князі надавали землі на Пороссі та Переяславщині. Напевно, саме з Переяславщини походив і волинський шляхетський рід Бутовичів [15].

В «Малоросійському родословнику» В. Модзалевського зазначено три гілки козацько-старшинського роду Бутовичів. Микола Григорович Бутович, очевидно, належить до третьої гілки, яка бере свій початок від Тарасія Бутовича родом з Волині і, очевидно, є нащадком Михайла Бутовича [14, с. 148]. Онуком Тарасія був Григорій Филонович Бутович. В 1651 році він жив у Переяславі та служив протопопом у новозбудованій п'ятибанній Успенській церкві [18, с. 38]. Самійло Величко у своєму «Літописі», описуючи Переяславські статті – міждержавний договір, укладений новообраним гетьманом Юрієм Хмельницьким та представниками московського уряду в Переяславі 17 жовня 1659 року, зазначав, що протопоп Григорій Бутович був присутній на цій раді та до «статей руку приложив» [13, с. 304]. За часів гетьмана Івана Брюховецького та Івана Самойловича він був прихильником московського уряду та виконував дипломатичні доручення до Москви. Від І. Брюховецького він отримав земляні володіння, а саме с. Сарі та с. Крутьки з млином Харьковим на р. Псел в Гадяцькому полку [14, с. 148]. З початком антигетьманського повстання 1664 року втік до Гадяча. Його син Артамон Григорович був канцеляристом Генеральної військової канцелярії та священником Богоявленської церкви в Гадячі, мав двох синів. Одним з них був Григорій Артамонович, прибічник гетьмана Івана Мазеппи, з яким виїхав на еміграцію. Він був одружений з Агафією Горленко,

донькою прилуцького полковника, мазепинця Дмитра Горленка. Як і його тесть, Григорій Бутович 1715 року повернувся в Україну. Але якщо Дмитру Лазаревичу 1731 року дозволили повернутися в Гетьманщину, то його зять доживав віку у Москві, де й помер 1740 року [14, с. 149]. В. Модзалевський зазначає, що рід припинив своє існування у XVIII столітті, однак, можливо він не володів усією інформацією.

Микола Бутович цікавився своїми предками, він опрацював «Малоросійський родословник» В. Модзалевського, на еміграції читав матеріали, присвячені його предкам і дуже шкодував, що не розпитав про них у батьків у молоді роки [18, с. 37]. Йому був відомий герб його роду, який він, очевидно, змалював з якогось гербовника [18, с. 40].

«Позатим, прадіди переважно старшинами козацькими були», пише Микола Григорович у своїй монографії [4, с. 6]. Загалом, у своїх творах він неодноразово підкреслював свою приналежність до козацького роду, вказував також, що серед його предків були мазепинці.

Подальші предки М. Бутовича нам невідомі. Згадує він лише свого діда Онуфрія Пантелеймоновича, який був директором повітового училища в Гадячі, «де вчився гоголівський Іван Федорович Шпонька» [1, с. 27–28]. Варто зазначити, що до постаті Миколи Гоголя та до героїв його творів митець звертався протягом всього свого життя. Закохався він у його творчість у той момент, коли, будучи кадетом Петровського Полтавського кадетського корпусу, відвідував маєток письменника у с. Василівка. Неодноразово у спогадах він з теплою згадує офіцера-вихователя корпусу сестрінка Миколи Васильовича – Юрія (Георгія) Володимировича Бикова [18, с. 355].

Варто зазначити, що Микола Бутович дуже добре знав історію місцевості, де народився та проживав до 10 років, а саме: населені пункти Петрівка, Сари, Бобрик та Броварки біля Гадяча – колишньої гетьманської столиці. Він був дуже розумним та допитливим хлопчиком: навчившись читати в 4 роки [18, с. 35], прочитав усю бібліотеку свого дядька Вечірки та слухав розповіді місцевих старожилів. Дитячі враження залишилися в його пам'яті на ціле життя.

Микола Григорович дуже добре знав історію України. У своїх роботах він згадує про перемогу гетьмана І. Виговського при Конотопі 1659 року, пише про Рашівку, Гадяч, Веприк, Полтаву, Батурин; з точки зору української історіографії описує події Великої Північної війни 1700–1721 року, які відбувалися тут. Хоча, деякі факти він називає помилково, очевидно, взявши їх з російської історіографії.

Очевидно, що величезний внесок у формування такого світогляду зробили батьки хлопчика. Батько майбутнього митця – Григорій Онуфрійович був вчителем та співредактором «Газети Гадяцького земства» [18, с. 37]. Писав статті українською мовою. Загинув у 1919 році в спротиві проти московського окупанта. Місцезнаходження його могили невідоме. Перебуваючи на еміграції, Микола Григорович зустрів в етнографічному збірнику Наукового товариства імені Тараса Шевченка у Львові розвідку «Весілля у Гадяцькім повіті», автором якого був «Гриша», саме так звали його батька вдома. Робота підписана саме так, тому що автор остерігався вказувати прізвище, так як за українську позицію він мав неприємності на службі та погрози втратити посаду [18, с. 374]. Батько познайомив його з Лесею Українкою, розповідав про її дядька Михайла Драгоманова [1, с. 28]. Саме за порадою батька Микола спробував написати невелику історію України дещо списуючи з книжок. «З деякими поправками тато помістив мій «історичний труд» у газеті, я дістав гонорар, а за нього купив собі олійні фарби і полотна і почав малювати збільшені копії з листівок» [1, с. 29]. Батько майбутнього митця «гордився своїм родом..., а коли говорив про рід Бутовичів, то підкреслював українськість цього роду, навіть мазепинство» [18, с. 36]. До речі, батько був проти того, щоб син пов'язав свою долю з військом. Він прагнув дати дітям практичну освіту – шевця чи краця. Мати ж, Раїса Дмитрівна [18, с. 41], яка теж була вчителькою, наполягла на тому, щоб Микола після завершення сільської школи, використавши можливість отримати «дворянську стипендію», вступив до Петровського Полтавського кадетського корпусу [18, с. 35]. Кадетом Микола став 1906 року у віці 10 років.

Пізніше М. Бутович зазначав, що, незважаючи на кадетську юність він згодом, підтримає Українську революцію. Він сам це пояснює тим, що «...я виріс на українськім селі, в українській родині, де ще були навіть старі традиції, а тато був навіть свідомий українець... Я знав про своїх предків, що були українськими старшинами Гадяцького полку. Отже, фактично, в основі я був українцем, а в корпусі російське, прищеплене мені, було скорше зовнішною поволокою, органічно зі мною не пов'язаною» [18, с. 352].

Він писав, що окрему роль у формуванні світогляду майбутніх військових – кадетів, відіграла Полтавська битва. «Наш корпус називався Петровський Полтавський, а на погонах ми мали на блакитнім тлі жовті латинські перехрещені «Р» – «Петер Прімум». Ці вензели Петра були скрізь: і на ложках, і на подушках, і на філіжанках, і на тарелях –

на чім хочете» [18, с. 376]. Чільне місце займав портрет Петра I, в музеї корпусу знаходилися його речі (табакерка нині зберігається в музеї історії Полтавської битви). У вхідній клітці було розміщено зображення та план Полтавської баталії, над входом до 1-ї роти – мармурова дошка з промовою Петра I, яку він насправді не проголошував. Влітку кадети проходили вишкіл в таборі на Шведській могилі [2, с. 20]. Кадети вивчали військово-патріотичні російські пісні. В підручниках російської історії, за якими навчалися кадети, не було подробиць про подальші події у зв'язку з Полтавською битвою, наприклад про оточення московського царя Петра I разом з військом під Прутом 1711 року, з якого він зміг вийти, давши хабаря турецькому візирю [2, с. 20].

1909 року в Російській імперії почали підготовку до 200-ліття Полтавської битви. Полтаві та кадетському корпусу була відведена окрема роль. Кадети мали перервати канікули і повернутися до міста, щоб взяти участь у святкуванні. Батьки Миколи написали, що він захворів і тому він не поїхав. Незважаючи на це, після повернення він отримав пам'ятну медаль на честь 200-ліття Полтавської битви [18, с. 376–377].

Микола Бутович згадує, що кадети були відірвані від зовнішнього світу і «ми мали варитись в тім військово-патріотичнім соку, що був для нас приготований програмою» [18, с. 381], «отож виростили ми на опорі трону» [2, с. 20]. Певну роль у цьому мала відігравати бібліотека закладу, де, окрім класики, було багато патріотично-виховних романів, військової та самовиховної літератури. В читальні – були самі праві газети, як «Новое Время», «Київлянин» та суто військові [3, с. 22]. Відвідували кадети театр та кіно. «Очевидно жадного українського театру ми не бачили, як і не було жадної української книжки в бібліотеці» [3, с. 22]. З виховною метою кадетів возили на екскурсії до Москви та Бородіно.

Микола Бутович зазначає, що недарма російський імператор Микола I наказав відкрити кадетський корпус у Полтаві, щоб діти дворянства «у вірнопідданости виростили, як раз там, де ця вірнопідданість була порушена» [1, с. 25]. Майбутній митець зазначав, що Полтава «Це місто-сад. Місто Котляревського й Петра Першого. Місто кореня української мови і її неволі» [2, с. 19]. Можна зробити висновок, що незважаючи на цілеспрямовану русифікацію та намагання виховати з нащадків українських дворян вірних трону офіцерів, все ж більшість з них, підтримали Українську революцію 1917–1921 рр. «І цією дорогою багато з бувших кадетів, що їх старанно виховувано на стопроцентових росіян, повернулось до матірнього пня, коли надійшов слушний час» [3, с. 23]. Бо «рідне, співзвучне швидко асимілюється, входячи до складу особи і

перетворюється в своє. Чуже, не співзвучне, навіть коли й засвоюється, раніше чи пізніше відкидається, коли особа має міцні заложення само-бутности» [3, с. 23].

Український історик Ярослав Тинченко у своїй праці зазначає, що денационалізація в Петровському Полтавському кадетському корпусі була слабшою, ніж в трьох інших кадетських корпусах, які знаходились в Україні. Ті з них, що у 1918–1920 рр. потрапили до Армії Української Народної Республіки, склали кістяк численної російськомовної групи старшинського корпусу УНР [17, с. 54]. Причин цьому є кілька: кадети з Полтавщини часто були вихідцями з козацьких старшинських родів, які згодом отримали дворянство, але не забули своє коріння; більшість з них знали українську мову; викладачі, які мали українську свідомість (зокрема вчитель малювання В. Волков, вчитель співів І. Ризенко, вчитель історії – П. Голобородько); прислуга, так звані «служителі», які були місцевого походження і між собою спілкувалися українською; також в кадетських корпусах було дозволено співати українських пісень згідно дозволу від царя, який особисто дістав колишній командувач Київської військової округи генерал М. Драгомиров, що й сам був українського походження. Генерал О. Ромашкевич щонеділі надзвичайно майстерно і технічно дуже вміло читав «Тараса Бульбу». Щороку 6 грудня на Миколая в корпусі влаштовували великий бал, під час якого одну з залів прикрашали в українському стилі. Речі для цього позичали з музею Полтавського земства. «Отак в офіційно відчинену хвіртку проникала певна доза українства до корпусу» [7, с. 20].

1913 року Микола Бутович закінчив навчання в корпусі та вступив до Олександрівського військового училища у Москві [18, с. 351]. Закінчив його вже у жовтні 1914 року. Трохи прискорено через початок Першої світової війни. Після його завершення він, як лінійний старшина, воював в лавах російської армії. В 1915 році, у віці 19 років він був підпоручником, командиром 1-ї роти 189-го піхотного Ізмаїльського полку 48-ї піхотної дивізії та брав участь у боях на Заході України [7, с. 26]. Саме тут він потрапив до австрійського полону, де пробув 2 роки і 8 місяців.

Змінивши два табори [8, с. 29–31], Микола Бутович потрапив до Йозефштадту (чеського Йозефову) в Австрії, де формувався старшинський табір для російських полонених старшин, що визнають себе українцями [9, с. 25]. Тут можна було читати українські газети та видання Союзу Визволення України [9, с. 25]. Про цей табір він писав, що «життя українського табору було дуже живе, але табір ще лише на яких сімдесят відсотків був український – решта російські старшини зі своєю пеку-

чою ненавистю до нас» [9, с. 25]. Саме українці таборів у Йозефштадті та у Фрайштадті, згідно домовленостей австрійського уряду та УНР, стали основою для формування у березні 1918 року у Новоград-Волинському (нині м. Володимир Волинської області) «Сірої дивізії» (свою назву вона отримала від кольору однострою), хоча на офіційному рівні така назва була закріплена лише 26 липня 1919 р. Таким чином, Микола Бутович стає «сірожупанником» [10]. Відповідальним за створення дивізії був гауптман австрійського штабу Петро Кватерник, який у своїй першій промові довів до відома військовослужбовцям ідею про те, що сенс її полягав у тому, що: «хочете мати Україну, будете мати! – не хочете, не будете мати!» [10]. Саме він ввів міцну дисципліну, регулярні тренування, потурбувався про одяг, зброю та все необхідне для повноцінного функціонування підрозділу. Так, як Микола Бутович, будучи молодим кадровим старшиною, добре знав німецьку мову, став адьютантом спершу куреня, далі полку, а потім штабу дивізії. Тому я мав змогу бачити і чути багато такого, що загалові дивізії не було відоме», згадував він [10].

У квітні 1918 року до влади в Україні прийшов Павло Скоропадський. Це призвело до негативних змін в дивізії: зміна керівництва, більшості нового командного складу, з його «провокаційною» поведінкою, ослаблення дисципліни. Але в більшості, «сірожупаниками» було прийняте спільне рішення «виконати свій обов'язок супроти України, незалежно чи то буде республіканський чи гетьманський уряд» [10].

У серпні-вересні 1918 року дивізію, яка складалася з чотирьох тисяч бойових одиниць [5, с. 22], перекинули на північ Чернігівщини «зайняту німцями до Конотопу, Кролівця, Алтинівки, Коропа, Батурина» на антибільшовицький фронт [5, с. 22]. Начальником дивізії 1 жовтня 1918 року було призначено П. Васильїва-Чечеля (згодом – начальник Полтавської пішої юнацької школи.) [5, с. 22]. Розпочалася заміна командного складу на російських офіцерів та швидка демобілізація. Військові їхали додому без радості, бо «були свідомі того, що ґрунт український в дивізії підмивається, а часи непевні. Образою для них було теж відбирання жупанів – символу їх служби Україні» [5, с. 23]. Зрештою у середині жовтня 1918 року в дивізії залишилося приблизно 1200 чоловік [16]. Тим часом в прикордонній смузі продовжували проводити розвідку більшовики.

17 листопада 1918 року почалося повстання Директорії проти гетьмана П. Скоропадського і «сірожупанники» підтримали республіканців. Бо, як зазначав М. Бутович, «не можна сказати, що ...республіканський уряд дбав про нас, але бодай не шкодив» [9, с. 29]. 26 листопада

1918 року вони підняли повстання в Конотопі. Так, як М. Бутович мав печатки дивізії, один з очільників повстання – Ангел хотів призначити його начальником штабу армії Чернігівщини та Полтавщини, але Микола Григорович від того відмовився [5, с. 23]. Штаб німецької дивізії зайняв нейтральну позицію [6, с. 25].

Під час повстання лави «Сірої дивізії» збільшились до 6000, але якість цього поповнення була вкрай низькою, частина дезиртирувала [16]. Тим часом більшовики пішли в атаку. 3 грудня 1918 року «сірожупанники» протистояли їм на Чернігівщині. Згодом відійшли до Києва, а звідти їх перекинули в район Бердичева-Житомира. Після короткого перепочинку у Шепетівці дивізію направили на польський фронт в район Луцька. Фронт довжиною в 120 верст тримала купка вояків – лише кілька сотень людей. Поповнення майже не надходило. Відчувалася гостра нестача коней, зброї, спорядження, боєприпасів [16]. Сили противника були підкріплені свіжими силами з Франції. 14 травня 1919 року поляки пішли в наступ і через 2 дні захопили Луцьк, де знаходився штаб Сірої дивізії, чимало українських військових потрапило у полон. Швидше за все серед них був і М. Бутович. Дані про те, коли саме він потрапив у польський табір для інтернованих, відсутні. Можливо це сталося пізніше. А вже на початку червня 1919 р. з решток Сірожупанного корпусу, які уникнули неволі, сформували 10-й Сірий піший полк. Він увійшов до складу 4-ї Холмської дивізії, котрій наприкінці липня було офіційно надано почесне найменування «Сіра» в ознаменування бойових заслуг «сірожупанників». На початку грудня 1919 р. 4-а Сіра дивізія була переформована у 4-й збірний піший полк. В складі Волинської збірної дивізії він вирушив у героїчний Перший Зимовий похід [16]. Але в той період Микола Бутович у грудні 1919 року вже тікає з табору для інтернованих і на Різдво 1919 року він вже був у Празі, аби здобути там хуждожню освіту [18, с. 50].

Як писав М. Бутович про себе: «доля кидала чоловіком як більярдною кулею» [18, с. 352]. Протягом 28 років йому довелося пожити на території Польщі, Румунії, Угорщини, Югославії, Чехословаччини, Австрії, Німеччини, Франції, Канаді. Певний час він жив у Львові, де 1943 року одружився з Тетяною Попович [18, с. 352]. У пари було троє дітей: донька Лідія (померла немовлям), син Ніко та донька Аріадна.

1947 року він переїздить до США. За цей час він багато навчався та змінив чимало професій, але всі вони неодмінно були пов'язані з мистецтвом. У нього був свій самобутній стиль, позначений виразно на-

ціональним духом, сформованим під впливом українсько етнографії, фольклору, міфології.

Микола Бутович багато малював історичних сюжетів, але завжди обходив тему свого військового минулого. Інколи йому дорікали тим, що він не зображує визвольних змагань, учасником яких був сам. Сам митець відповідав, що така тема «не мала для нього романтичного відтінку і була надто свіжою та болючою» [18, с. 13].

Помер митець 21 грудня 1961 року. Похований на українському православному цвинтарі-пантеоні в м. Саут Бавнд Брук, штат Нью-Джерсі [11, с. 196].

Як бачимо, і батько, і решта його оточення до 10 років, сформували особистість хлопчика, вклали таку любов до рідного краю, своїх предків, до своєї історії, яку він проніс через все життя. Петровський Полтавський кадетський корпус мав би виростити з хлопчика вірного трону офіцера, але з ряду причин в цьому навчальному закладі була присутня доля українства. Тому, як тільки випала змога, він та багато інших колишніх кадетів, випускників цього корпусу, підтримали український уряд. Як зазначав сам Микола Бутович: «Своє я відслужив в українській армії, зголосившись до неї добровільно з почуття обов'язку, а не з захоплення військовою кар'єрою» [18, с. 352]. Адже, як писав у своїй «Думі» гетьман України Іван Мазепа, і цитував згодом у своїх спогадах Микола Бутович: «Нехай вічна буде слава, же през шаблю маєм права!» [1, с. 20].

Список використаних джерел

1. Бутович М. Кадетський корпус. Вісник ООЧСУ. Нью-Йорк, 1959. Ч. 05 (127). С. 24–29.
2. Бутович М. Кадетський корпус. Вісник ООЧСУ. Нью-Йорк, 1959. Ч. 06 (128). С. 19–22.
3. Бутович М. Кадетський корпус. Вісник ООЧСУ. Нью-Йорк, 1959. Ч. 07–08 (129–130). С. 19–23.
4. Бутович М. Монографія. Нью-Йорк: Видавництво «Слово», 1956. 62 с.
5. Бутович М. Повстання проти Гетьмана (Сіра дивізія). Вісник ООЧСУ. Нью-Йорк, 1959. Ч. 2 (124). Стор. 22–24.
6. Бутович М. Повстання проти Гетьмана (Сіра дивізія). Вісник ООЧСУ. Нью-Йорк, 1959. Ч. 3 (125). Стор. 24–26.
7. Бутович М. Полон генерала Корнілова 1915 р. Вісник ООЧСУ. Нью-Йорк, 1958. Ч. 6 (116). С. 26–29.
8. Бутович М. Сіра дивізія. Вісник ООЧСУ. Нью-Йорк. 1958. Ч. 11(121). С. 29–31.

9. Бутович М. Сіра дивізія. Вісник ООЧСУ. Нью-Йорк. 1959. Ч. 01(123). С. 25–30.
10. Бутович М. Формування Сірої дивізії у Володимирі-Волинському. URL: <http://histpol.pl.ua/ru/biblioteka/12084-formirovanie-seroj-divizii-vovladimire-volynskom> (дата звернення: 18.02.2024).
11. Бутович Микола Григорович. Українська революція. 1917–1921. Полтавський вимір. Події. Постаті. Документи. У 3 кн. / Авт.-упоряд.: О. А. Білоусько, Т. П. Пустовіт, В. Я. Ревегук; Археогр. вступ Т. П. Пустовіт. Полтавська обласна державна адміністрація; Полтавська обласна рада; Державний архів Полтавської області; Центр дослідження історії Полтавщини. Полтава: «Полтавський літератор», 2017. Кн. 1: Процеси. Діячі. Рефлексії. 1917–1921. С. 196–197.
12. Бутович Михайло. URL: <https://uk.rodovid.org/wk/%D0%97%D0%B0%D0%BF%D0%B8%D1%81:495301> (дата звернення: 16.02.2024).
13. Величко С. Літопис / упоряд. Г. Боряк, Т. Таїрова-Яковлева. Київ: Видавництво «Кліо», 2020. 1016 с.
14. Модзалевский В. Бутовичи. Малороссийский родословник. Киев: Типография Т-ва Г. Л. Фронцкевича и К. Крешатик № 42. 1908. Том 1 (А-Д). С. 122–150.
15. Рід: Бутовичі. URL: <https://uk.rodovid.org/wk/%D0%A0%D1%96%D0%B4:%D0%91%D1%83%D1%82%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D1%87%D1%96> (дата звернення: 12.02.2024).
16. Руккас А. «Сірожупанникам – 102 роки». Історична правда. 2020. 13 лютого. URL: <https://www.istpravda.com.ua/columns/5e452f1d29d8a/> (дата звернення: 21.02.2024).
17. Тинченко Я. Офіцерський корпус Армії Української Народної Республіки (1917–1921). К.: Темпора, 2011. Кн. 2. 424 с.
18. Федорук О. Микола Бутович: Життя і творчість / Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України; Державна служба контролю за переміщенням культурних цінностей через державний кордон України; Академія мистецтв України. Київ: Нью-Йорк: Вид-во М. П. Коць, 2002. 432 с.

Віталій Павлов,
почесний працівник туризму України,
начальник відділу туризму та культурної спадщини
Департаменту культури, молоді та сім'ї Полтавської міської
ради

Історія одного пам'ятника: до 90-річчя відкриття пам'ятника М. В. Гоголю у Полтаві

I. Народження ідеї спорудження пам'ятника Миколі Гоголю у Полтаві

До загадково-містичного, подекуди, утаємниченого образу нашого славетного земляка, видатного письменника зі світовим ім'ям Миколи Гоголя можна віднести й історію появи йому пам'ятника в рідній Полтаві. Факт залишається фактом: від ідеї спорудження пам'ятника до його відкриття пройшло більш ніж чверть століття.

Народжується ідея увічнення пам'яті М. Гоголя, шляхом встановлення йому пам'ятника, напередодні 50-річчя з дня смерті письменника, тобто на початку 1902 року (Микола Гоголь-Яновський, 20.03./01.04.1809 – 21.02./04.03.1852).

Саме в цей час у Полтаві йде процес збору коштів на пам'ятник-погруддя іншому нашому землякові поету І. Котляревському. Бюрократичний процес урядових погоджень і відповідних очікувань Полтавській міській управі з досвіду пам'ятника автору «Енеїди» був добре відомий. Справу вирішення організаційних питань щодо відзначення сумної ювілейної дати покладено на письменника Володимира Короленка, який вже як понад рік на початок 1902-го проживав у Полтаві, переїхавши з Петербурга до міста на Ворсклі назавжди [3. с. 203–204].

Спеціальною Комісією з організації відзначення 50-річчя з дня смерті М. Гоголя Міській думі була запропонована низка заходів культурологічно-просвітницького характеру, а саме: випуск друкованої продукції з біографією письменника, передрук його головних творів і переклад українською (!) найвідоміших, організація і проведення літературних вечорів, постановки п'єс за однойменними творами в тимчасових літніх та стаціонарному театрі Полтави. Головна увага і основний акцент

заходів спрямовувався на учнівську молодь міста. Незважаючи на значні зусилля, 50-річчя з дня смерті М. Гоголя пройшло майже непомітно. Полтава чиновницька і переважна більшість містян перебувають в очікуванні відкриття пам'ятника І. Котляревському, який невдовзі і постав на Протопопівській вулиці наприкінці 1902 року (урочисте відкриття пам'ятника І. Котляревському відбулося 30.08./12.09. 1903 року).

Хоча саме початок 1902-го знаменує появу ідеї увічнення постаті М. Гоголя в бронзі, причому не тільки в Полтаві, а й в інших місцях, природно пов'язаних з життям і творчістю літературного генія – Великі Сорочинці та Миргород.

У квітні 1902 року Полтавська міська управа звернулася до Міністерства внутрішніх справ за дозволом на збір коштів на пам'ятник М. Гоголю в Полтаві [19. с. 6.]. Як правило період розгляду подібних звернень тривав від одного до п'яти років. Остаточне рішення у вигляді «Всемилоствивішого дозволення» – за царствующим імператором. Наприклад, дозвіл на «підписку», тобто згода збору коштів на пам'ятник М. Лермонтову (м. П'ятигорськ) розглядався впродовж одного року з 1870 по 1871 рік, на пам'ятник А. Чехову (м. Таганрог) – з 1904-го по 1910 рік. У випадку з пам'ятником М. Гоголю в Полтаві строки розгляду безпрецедентно стислі (!). Вже 20 жовтня 1902 року, тобто через пів року з моменту подання, цар Микола II надав дозвіл на спорудження у Полтаві пам'ятника М. Гоголю та проведення з цією метою всеросійської підписки (!). Визначена була і дата відкриття пам'ятника – 19 березня 1909 року, тобто в переддень 100-літнього ювілею з дня народження.

Відповідні «циркуляри» за підписом тодішнього Міністра внутрішніх справ В. Плеве (1902–1904), які сповіщали волю «вінценосного», впродовж кінця 1902-го – початку 1903 років розійшлися понад 70 губерніями імперії. Зважаючи на масштабність дозволеної благодійності, збір коштів тривав через місцеві казначейства і спрямовувався не на адресу Міської думи, а в «розпорядження» Полтавського губернатора князя М. Урусова.

II. Збір коштів на пам'ятник Миколі Гоголю в Полтаві

Ніщо не віщувало біди... Часу до 100-літнього ювілею нібито більше ніж достатньо – понад п'ять років. Територія збору благодійницьких пожертв – вся імперія. Принагідно нагадаємо, що у випадку із пам'ятником-погруддям поету І. Котляревському збір коштів дозволявся виключно Полтавською губернією.

З метою якомога ширшого охоплення бажаючих долучитися до цієї шляхетної справи, належного контролю за фінансовими потоками, кошти звідусіль до Полтавського губернського казначейства надходили через поліцейські дільниці (!). На так званих «підписних листах» із сумою пожертви, поряд із штампом місцевої поліції, зазначалося ім'я М. Гоголя – на пам'ятник. Не без сарказму, вбачаючи в цій ситуації гоголівську «присутність», Володимир Короленко написав: «Скорбна тінь великого сатирика втішена – Антон Антонович Сквознік-Дмухановський виявив йому (тобто М. Гоголю – прим. авт.) своє високе покровительство і подекуди збирає для нього «з купчиків» [8. с. 50.] Така реакція В. Короленка – це прояв недовіри до владних інституцій, на які було покладено процес збору коштів. На чесність подібних до літературного персонажу комедії М. Гоголя «Ревізор» городничого (посадова служба особа повітового міста імперії, яка виконувала адміністративно-поліцейської функції міста N не доводилося розраховувати). Погіршувала ситуацію і часта зміна Полтавських цивільних губернаторів, яких з 1902-го до 1909 року було троє: Микола Урусов (1902–1906), Володимир Князєв (1906–1908), Микола Муравйов (1908–1913).

Окрім благодійницького волевиявлення і пожертв на пам'ятник в чистому сенсі цього слова, були організовані і ряд інших заходів, спрямованих на головну мету, принаймні досвід із пам'ятником І. Котляревському надає підстави так вважати. Кошти, виручені внаслідок цих заходів, цілковито або частково планувалися на пам'ятник М. Гоголю. Вони – наступні:

- збірник пам'яті М. В. Гоголя;
- фотоальбом «Гоголь на Батьківщині»;
- серія листівок «Види Малоросії»;
- марка пожертвування;
- театральні вистави за творами письменника.

Збірником пам'яті М. В. Гоголя, як окремим цільовим виданням, опікувався В. Короленко. Планувалося, що Збірник буде двомовним (рос. і укр.) та міститиме художню прозу, публіцистику, вірші, статті з етнографії тощо. Відомо, що письменник особисто звертався до йому знайомих А. Чехова і М. Горького, пропонуючи їм надати матеріали для Збірника [8. с. 51].

Унікальним явищем став Альбом художніх фототипій і геліографур «Гоголь на Батьківщині» полтавського фотографа Йосипа Хмелевського, «дозволеного» цензурою у січні 1902 року. В передмові до Альбому видатний майстер фотографії, голова Полтавського фотографічного то-

вариства зазначив: «Приступаючи до цього видання, видавець не мав на увазі матеріальні вигоди, які... надто проблематичні» [15. с. 8.]. Хмелевський подякував за допомогу і надані матеріали полтавцю Миколі Бикову (1856–1918) – племіннику М. Гоголя, сину сестри письменника Єлизавети Гоголь-Яновської (1823–1864). Кількість екземплярів Альбому – обмежена (розміри видання: 40 x 29 см.). Невеличке передне слово до Альбому написав Василь Горленко (1853–1907) – етнограф, мистецтвознавець, літературний критик, з 1903-го дієвий член Полтавської вченої архівної комісії.

Іншим вірогідним джерелом поповнення казначейського рахунку на пам'ятник могла бути Серія листівок «Види Малоросії». Популярності такі листівки набувають з кінця 60-х років XIX століття. Як правило, це були сюжетні зображення етнографічного спрямування, що містили побутові сцени з народного життя, костюмовані фольклорні замальовки, мальовничі краєвиди українського села і, навіть, міста. Авторство серії «Види Малоросії» належало багатьом видавцям, художникам і фотографам. Один із них – полтавець, гласний (тобто депутат) Миської думи, власник відомої в Полтаві друкарні Ілля Дохман. Він у співпраці зі шведською фірмою «GRANBERG» (Гранберг, м. Стокгольм), відомої з 70-х років XIX століття, видав набір листівок з нагоди 100-річчя М. Гоголя. [9, с. 75] Придбати листівки, частина коштів від яких йшла на пам'ятник, можна було на центральній вулиці Полтави – Олександрівській (нині – Соборності), в «пісчепаперовому» магазині Дохмана.

Однією із форм збору благодійницьких коштів була Марка пожертвування. Цей вид марок належав до так званих «непоштових», тобто ця марка за своїм прямим призначенням не використовувалася, а слугувала виключно для наповнення цільового банківського рахунку. Мета таких зборів – кошти на утримання лікарень, навчальних закладів, діяльність благодійницьких організацій, а у нашому випадку – на пам'ятник М. Гоголю в Полтаві. Вартість такої марки, зазвичай – невелика, від 1 коп. і дуже рідко доходила до 1 крб. Полтавська губернська земська управа визначила вартість у 5 коп. Хоча могли бути марки «номіналом» і як більше, так і менше. «Підйомна», тобто невисока вартість марки дозволяла збільшити кількість охочих благодійників, що також сприяло консолідації суспільства в ім'я шляхетної мети.

Ну, і, нарешті, заключний захід, який міг приносити кошти – Театральні вистави. В цьому випадку нібито сам М. Гоголь «заробляв» на пам'ятник собі. Славу цікавого і водночас складного автора для постановочного дійства письменник набув ще за життя. Пригадаймо галас-

ливу прем'єру в Петербурзі 1836 року вистави «Ревізор» і показову реакцію на неї Миколи І. Попри складність репертуару, ширість і відкритість театральної публіки Полтави приваблювали до міста провідні театральні трупи. Початком своєрідного «театрального буму» став сезон 1903 року, коли восени до міста в рамках урочистостей з нагоди відкриття пам'ятника І. Котляревському намагалися потрапити найкращі професійні театри П. Саксаганського, М. Садовського, М. Кропивницького та ін. Відтоді для їхніх послуг та чисельних аматорських труп (учнівської молоді і любителів) на початку ХХ століття щонайменше три літніх (як тимчасово-сезонні, зведені з дерева відкриті літні майданчики, діяли: в Олександрівському парку (нині – Корпусний парк); в Миському парку (нині – парк «Перемога»); в Чиновницькому саду (нині – парк 1100-річчя Полтави)) та один постійно діючий стаціонарний театр.

Найбільш вишуканий театральний майданчик Полтави рівня столичних міст Європи містився в Просвітницькій будівлі імені М. В. Гоголя. Розробником проекту будівлі був відомий петербурзький архітектор, академік Олексій Трамбицький, безпосередньо керував роботами і здійснював контроль над будівництвом земський архітектор Олександр Ширшов, автор проекту гранітного п'єдесталу пам'ятника І. Котляревському. Унікальна будівля з чудовою акустикою і театральним вбранням (для сцени Просвітницького будинку ім. М. В. Гоголя відомим художником, одним із засновників Товариства пересувних художніх виставок Г. Мясоедовим виконана унікальна театральна завіса (1899–1900 рр.)). Мотив сюжетного розпису завіси: обабіч польової дороги Задихального яру, що веде до Хрестовоздвиженського монастиря Полтави, сидить Кобзар (образ Т. Шевченка) і його слухає Перехожий (образ М. Гоголя). Нині це музейний предмет основного фонду Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського. Як і в більшості випадків, частина коштів від продажу квитків таких вистав йшла на благодійність. При Просвітницькій будівлі імені М. В. Гоголя діяла Театральна комісія Полтавської міської управи, головою якої був гласний Григорій Маркевич. Серед шести її членів – Василь Якович Головня (1867–1921) [1, с. 94]. Останній був племінником М. Гоголя по найменшій із сестер письменника Ольги Гоголь-Яновської (1825–1907).

Надати оцінку ефективності зазначених вище заходів зі збору коштів – важко. Їх загальна кількість, тобто сума, яка була зібрана напередодні 100-літнього ювілею – невідома. Факт залишається фактом – пам'ятник М. Гоголю навесні 1909 року в Полтаві не відкрили (!).

III. Відтермінована «епопея» або причини зволікання

Серед ймовірних причин провалу проекту втілення постаті М. Гоголя у бронзі, можливо, й фінансова. Сума, яка була зібрана на спорудження монумента на 01.11.1913 року – 29 тис. 258 крб. 25 коп. (Конфігурація скульптури Пам'ятника Гоголю, 1913 р., 29.258,25 крб. Конфігурація силуету пам'ятника Котляревському 1903 р. 14.107,01 крб.). На пам'ятник Гоголю сума зібраних коштів більша на 48,2 % у порівнянні до суми на пам'ятник Котляревському.

За підрахунками автора пам'ятника Леоніда Позена (про нього розлогіше дещо пізніше), вартість останнього коливалась від 25 до 27 тис. крб.. Проте, це на 1913-й, а скільки коштів було назбирано хоча б на початок 1908-го – невідомо.

Які ж ще причини завадили відкриттю в Полтаві пам'ятника М. Гоголю в його 100-літній ювілей? Здається їх було декілька: війна, недовершена революція і «гучна» дата.

Недолуга соціально-економічна політика царського уряду, роздутий і неповороткий чиновницько-бюрократичний апарат, консерватизм в цілому робили свою справу – феодально-монархічна країна на початку ХХ століття стає на шлях загибелі. «Панацеєю» від бід, на думку деяких «державників», могла стати «маленька переможна війна». Це висловлювання, яке стало справжнім фразеологічним мемом, приписують одіозному політику, прибічнику жорсткої русифікації В. Плеве. Проте сталося зовсім не так як бажалося і нищівна поразка царської Росії від Японії (1904–1905) лише загостила внутрішньополітичну та соціально-економічну ситуацію. Одним із проявів останньої – ряд безкінечних політичних вбивств, жертвою яких, до речі, був і «автор» згаданого висловлювання.

Гучна, принизлива поразка від імператорської Японії відкрила шлях до іншої стадії суспільного невдоволення – революції. Проте у підсумку, так звана I буржуазно-демократична революція 1905–1907 років, внаслідок недовершеності реформ і навпаки – жорсткої реакції, лише поглибила соціально-економічні та політичні суперечності в країні.

«Об'єднанням» навколо гучної ювілейної дати з ілюзією «успішності» стали наміри святкування 200-ліття Полтавської битви (27.06.1709 – 27.06.1909). Звісно, що конкуренцію 100-літній ювілей письменника навесні 1909 року програв 200-літньому ювілею «несподіваної вікторії» Петра I під Полтавою. Пам'ятна дата, пов'язана з М. Гоголем пройшла майже непомітно. В усіх куточках величезної за розмірами імперії і навіть у віддалених на державному рівні проходять заходи, присвячені

Полтавській битві. Зрозуміло, що епіцентром останніх стала Полтава, в якій у супроводі Миколи II влітку 1909-го відкриваються пам'ятники, але не М. Гоголю.

IV. Гоголіана в міській топоніміці Полтави і не тільки на 1909 рік

Присутність видатного письменника-земляка в міському просторі на 1909 рік була «помічена» не монументально, а в інший спосіб. Зведений у 1901 році Просвітницький будинок, 1902-го отримав ім'я М. В. Гоголя. До речі, вартість унікального проєкту архітектора О. Трамбицького зі зведення будівлі – 180 тис. крб., із них 45 тис. пожертвував Полтавський комітет народної тверезості. [10, с. 12]

Стараннями міської Комісії з найменування (перейменування) вулиць Полтави (голова комісії – Костянтин Невіандт, міський голова – Петро Кулябко-Корецький) на початку 1907 року вулицю Іванівську перейменували на Гоголівську (нині – вул. Гоголя).

Паралельно з дубовою алеєю від пам'ятника І. Котляревському навесні 1903 року ще тоді на Іванівській висадили липову алею. Нову зелену зону Полтави довжиною у понад триста метрів у 1909-му назвали на честь М. Гоголя.

Ряд навчальних установ, окрім вже знаного Просвітницького будинку, іменуються на честь письменника. Серед них:

- філіал громадської (публічної) бібліотеки на Подолі імені М.В. Гоголя;
- перше вище 4-х класне училище на вулиці Приютській (нині – Спаська) імені М. В. Гоголя;
- міська школа на Кузнецькій (нині – Юліана Матвійчука) імені М.В. Гоголя. [11, с. 30, 37, 54; с. 397–398].

Перший пам'ятник М. Гоголю на Полтавщині з'явився у повітовому Миргороді 1902 року (не зберігся, зруйнований в роки Другої світової війни). Перший пам'ятник у світі і тодішній імперії – в Ніжині Чернігівської губернії, у 1881 році, арх. Пармен Забіла. В Харкові – 1909 року, арх. Борис Едуардс [16, с. 70–71]. Для всіх трьох характерна одна особливість – це були бронзові пам'ятники-погруддя.

V. І знову «подарунок» Леоніда Позена

Після гучного успіху відкриття в Полтаві пам'ятника І. Котляревському міська влада звернулася до одного з його авторів – скульптора Л. Позена, з проханням взятися за пам'ятник М. Гоголю. Прохання було почуте. Хоча, коли саме скульптор розпочав роботу – невідомо [4, с. 51–

52]. На початку 1914 року міський Комітет зі спорудження пам'ятника нібито розглядав його проєкт. Прийнято рішення про невідкладний початок будівництва і терміни завершення робіт – «до осені». Навпроти парадного ганку Просвітницького будинку імені М. В. Гоголя заклали фундамент для майбутнього пам'ятника.

Унікальна фотографія скульптури М. Гоголя, висвітлена дослідником творчості Л. Позена Л. Владичем, містить цікаву анотацію: «... у своїй майстерні за роботою над статуєю М. В. Гоголя для пам'ятника в Полтаві» і датування – 1914 рік. Дослідник посилається на інше уточнююче джерело – газету «Біржові відомості» за 6 квітня 1914 рік, щоденна суспільно-політична і літературна газета, що виходила в Петербурзі з початку 60-х років XIX століття. На передостанній, п'ятій із шести сторінок газети, вміщувався актуальний фотографічний матеріал. Саме за цим датуванням вперше оприлюднюється фото з написом: «... Л.В. Позен завершує для Полтави пам'ятник Гоголю». Знадобився цілий рік перш ніж на зборах Академії художеств проєкт пам'ятника М. Гоголю був схвалений – квітень 1915-го.

Отже, найвірогідніше, на кінець 1914-го – початок 1915-го бронзова скульптура М. Гоголя в петербурзькій майстерні Л.Позена була звершена. Як і робота над пам'ятником-погруддям І. Котляревському, так і монументальна скульптура М. Гоголя Л.Позеном виконана безоплатно. [12, с. 123] Зібрані кошти витратили на закупівлю матеріалу (бронза) та оплату роботи майстрів-ливарників.

Для Полтави «подарунок» Л. Позена став надзвичайним – першою монументальною скульптурою, що планувалася до розміщення в публічному громадському просторі міста. Скульптор на 1915 рік – на вершині творчої слави. І Полтава для нього рідне місто (Л. Позен народився в с. Оболонь Хорольського повіту Полтавської губернії (нині – Кременчуцького р-ну Полтавської обл.) в маєтку діда Михайла Позена, дворянина часів імператора Олександра II. В першій чоловічій гімназії (нині – науковий лицей № 3, вул. В'ячеслава Чорновола, 4) Л. Позен здобував початкову освіту, малювання в останній викладав друг Т. Шевченка Федот Ткаченко. Отримавши першокласну юридичну освіту (випускник юридичного факультету Петербурзького університету), протягом п'ятнадцяти років Л. Позен жив і працював за фахом у Полтаві, в Окружному суді (з 1876 по 1891 роки). Товаришував з Г. Мясоедовим, В. Волковим, І. Зайцевим, П. Рудченком, М. Ярошенком та ін. Мав нерухомість в Полтаві – «будинки» по вулиці Ново-Петровській в районі скверу Білухи-Кохановського (нині – Березовий сквер). Був одруженим

на доньці знаної та поважної полтавської родини – Марії Дейтріх, матір якої впродовж 33-х років очолювала Інститут шляхетних дівчат (Катерина Дейтріх, уроджена – Фурман (1824–1902), теща Л. Позена похована на території старого монастирського кладовища (Хрестовоздвиженського). Могила – зруйнована, із залишків мармурового пам'ятника в кінці 90-х років ХХ століття улаштований пам'ятний знак зруйнованому монастирському некрополю, а батько – генерал-лейтенант викладав в Полтавському кадетському корпусі.

На 1915 рік Леонід Позен (1849–1921) – дійсний член Товариства пересувних художніх виставок (з 1891), член Ради Петербурзької Академії художеств (з 1895), дійсний статський радник (дійсний статський радник – цивільний чин IV рангу Табеля про ранги, який відповідав армійському чину царської армії генерал-майору, титулування – «Ваша Вельможність») (з 1901), сенатор (сенатор – член вищого державного органу царської Росії) (з 1912) і свідомий відмовник від звання академіка скульптури «з міркувань принципового характеру».

Бронзова скульптура М. Гоголя виконана Л. Позеном в Петербурзі. Столичним мешканцем юрист-скульптор став після свого переїзду з Полтави до Петербурга у 1891 році. На початку ХХ століття адресою проживання родини Позенів в Петербурзі був Василівський острів, 10 лінія, будинок 39. Хоча промовисте фото з «Біржових відомостей» і містить напис «у своїй майстерні», навряд чи згадана адреса є місцем народження скульптури М. Гоголя.

На початку минулого століття в Петербурзі налічувалося близько двох десятків невеликих ливарних майстерень і чотири потужних бронзово-ливарних підприємства: Ф. Шопена, М. Штанге, А. Морана і К. Верфеля. Засновані у 2-й пол. ХІХ століття, останні два (в різні роки чи то фабрики, чи то заводи) «пережили» жовтневий переворот 1917 року і успішно продовжили своє існування в ранній період радянської влади, звісно, як націоналізовані більшовицькі заводи. Саме цим двом підприємствам ще на початку ХХ століття, окрім декоративної станкової скульптури, вдається високоякісна відливка монументальної бронзової скульптури великих розмірів.

З фабрикою (чи то заводом) Карла Верфеля і Адольфа Морана (Моран Наступники) успішно і головне взаємовигідно співпрацював Л. Позен. Авторські камерні станкові скульптури-репліки за мотивами Позена мали неабиякий попит і реалізацію як в магазинах на Невському в Петербурзі, так і в Англії, Франції, Німеччині і, навіть, в Америці. Хто-

зна, можливо є сенс припустити, що і велична скульптура бронзового М. Гоголя з'явилася на одному із згаданих підприємств.

VI. Гоголівська «конспірологія» або шлях, довжиною у майже двадцять років

Причини «затримки» скульптури М. Гоголя в Петербурзі, вочевидь, зрозумілі. У липні 1914 року почалася I Світова війна, а вже у серпні того ж року до неї вступила царська Росія. Маховик знищення імперії набирає нових прискорених обертів, до Версальської мирної угоди 1919 року імперія не дожила.

Наслідки жовтневого перевороту в Петрограді 1917 року і поступове захоплення більшовиками влади дісталися Полтави на початку 1918-го. Впродовж цього і наступних років Полтава сповна відчула прояви більшовицької політики «воєнного комунізму» (з 1918 по 1921 р.): націоналізація підприємств та ліквідація приватної власності, жорстка централізація, обмеження прав і свобод, продрозкладка, реквізиція майна, грабiж, шантаж і замовні вбивства (!).

Розстріли в Полтаві почалися навесні 1918 року. Безпосередній свідок всіх цих подій письменник В. Короленко у своєму «Щоденнику» зазначив поступове збільшення масштабів останніх: 5–9 осіб в день – навесні 1919 року; до 10-ти – навесні 1920 року; понад 40 осіб у «списках до розстрілу» влітку 1920-го [6, с. 67–98, с. 137, с. 277, с. 319]. Взимку 1920 року письменник-правозахисник зазначив: «Полтава, здається, вже чотирнадцятий раз переходить із руки в руки... Тепер у нас знову радянська влада. Чи надовго?». [7, с. 172] Як виявилось згодом – майже на 70 років.

Бронзова скульптура М. Гоголя, здається, увесь цей час знаходиться там, де і була виготовлена – щоправда назва міста вже Петроград (з 1914 по 1924 рр.). Пам'ятникам та ще й «царським» оголошується війна, їх масово прибирають з публічних місць, здебільшого руйнують, переплавляють, зрідка переносять до музеїв. Показово тільки у Києві в перші роки радянської влади демонтовано близько десятка пам'ятників, серед них: пам'ятник П. Столипіну (1917), пам'ятник І. Іскри та В. Кочубею (1919), пам'ятник княгині Ользі (1919) та ін.. В таких умовах про доставку скульптури М. Гоголя в Полтаву і мови не могло бути, дійсно – не на часі. «Загрозливими» були і сама постать М. Гоголя, як не пролетарського письменника, і матеріал, з якого його відлили – бронза. Сплав останньої проголошується «буржуазним», а отже забороненим. Жахливість ситуації поглиблюється Голодомором внаслідок політики

продрозкладки та розкуркулення. В. Короленко в серпні останнього свого земного року 1921-го в листі до М. Горького констатує, що Голод 1920–1921 років «не стихійний», а «штучний» [6, с. 415–417].

Відверто провальна політика примусового «щастя» засобами «воєнного комунізму» через величезну кількість людських жертв, високі показники еміграції, зупинку економіки призводить до того, що навесні 1921 року розпочато семирічний період (до 1928-го) тимчасових поступок приватній власності, підтримки приватної та громадської ініціатив, відомий як період нової економічної політики (НЕП). Продовженням останньої в суспільно-громадському середовищі стає українізація, як прояв загальносоюзної політики коренізації, оголошеної навесні 1923 року. Ліберальна політика до українства в цілому, особливо в перші роки коренізації, – можливо той сприятливий час, коли вже з Ленінграда (назва міста з 1924 р.) до Полтави була доставлена скульптура М. Гоголя.

А що далі?! А далі конспірологія триває. Яким шляхом відбувалася доставка, хто її організував, тривалість останньої, де зберігався бронзовий М. Гоголь – на всі ці питання, окрім, останнього, відповіді немає. Скоріш за все, першим місцем вже полтавської землі, до якої доторкнулась після вивантаження із залізничної платформи скульптура письменника, були Павленки. Історичне передмістя, до краю якого на початку ХХ століття проклали залізницю і 1901 року відкрили станцію «Полтава-Місто» (нині – «Полтава-Київська»). Неподалік – заводські склади колишньої чавуноливарної майстерні купчихи Матель Ефраїмівни Полякової, заснованої ще наприкінці ХІХ століття [17, с. 12]. З невеличкої майстерні підприємство на початку ХХ століття перетворилося на завод з понад два десятка найманих працівників. Реквізоване більшовиками в період «воєнного комунізму», в роки НЕПу завод став промисловою артіллю «Механік», а з 1925-го – завод «Метал» [5, с. 144]. Нині – це одне із підприємств теперішньої Полтави, яке переживає не найкращі часи – ПАТ «Полтавський турбомеханічний завод» (вул. Зінківська, 6). На склад тодішнього полтавського заводу «Метал» і потрапила бронзова скульптура М. Гоголя.

Хоча політика українізації і «дозволила» переїзд скульптури письменника до Полтави, вона ж, і загальмувала процес встановлення пам'ятника в середині 20-х років ХХ століття. Це час відродження української культури в усіх сферах суспільного життя: в освіті, в театрі, в літературі. Українська мова має статус офіційної, вона обов'язкова для застосування в діловодстві, а вимога володіти українською стає однією із головних для чиновницького апарату. Цілковито російськомовна твор-

ча спадщина М. Гоголя, на відміну від часткової Т. Шевченка, звісно, що не вписувалась в бажані «стандарти» українізації. Гоголь поступається Шевченку. З цього приводу слухними є слова краєзнавчої дослідниці, кандидата архітектури О. Белявської: «Беручи до уваги факт наявності національно орієнтованої громади в Полтаві, котра активно діяла в місті і спонукала місцеву владу до спорудження у 1926 році пам'ятника Т. Шевченку, цілком виправданою могла бути тривала затримка у встановленні монумента М. В. Гоголю». [2, с. 484] Урочисте відкриття пам'ятника Т. Шевченку в Полтаві відбулося в березні 1926 року.

Нібито, ось він – зручний час для улаштування пам'ятника М. Гоголю настав. Проте масштаб національно-культурного відродження, самоідентифікації українців на думку центрального московського уряду стає загрозливим. Ліберальна політика щодо українців, українства в цілому, у 2-й половині 20-х років згортається. Суспільство вражає «ярликова хвороба» [13, с. 20]. Розпочинаються пошуки «ворогів народу», так звані «чистки», показові суди, які дуже швидко завершувалися розстрілами «українських буржуазних націоналістів».

Стрімке повернення до репресивних методів керування державою наприкінці 20-х років, серед іншого, спричиняє Великий Голодомор 1932–1933 років. Полтавщина, яка народила літературного генія світового рівня, належала до найбільш постраждалих регіонів від штучного Голоду. Кількість померлих від цілеспрямованої політики геноциду українського народу лише на Полтавщині обраховувалась сотнями тисяч (!). В самій Полтаві в березні 1933-го, в пік смертності Великого Голодомору, за одну добу на вулицях міста підбрано 1.043 трупи (!). [20, с. 14] Рівно через рік – в березні 1934 року епопея з відкриттям пам'ятника М. Гоголю в Полтаві завершується – пам'ятник відкрито (!). За збігом обставин навесні 1934-го виповнилась 125-річниця від дня народження письменника. Відсутність фотографічного матеріалу з «урочистостей» відкриття пам'ятника М. Гоголю, на відміну від відкриття пам'ятника І. Котляревському (1903) та, навіть, пам'ятника Т. Шевченку (1926), пояснюється цілковитим знекровленням Полтави. При цьому, знекровленням в прямому сенсі цього слова. Головним завданням для тогочасних полтавців – було вижити. Відсутні не тільки фото, а й в жодному з наявних джерел немає точної дати відкриття пам'ятника.

VII. Опис пам'ятника Миколі Гоголю та його значимість

Пам'ятник М. Гоголю в Полтаві встановили на середньому відтинку однойменної вулиці, на початку Гоголівського бульвару (ботанічна

пам'ятка природи України місцевого значення з 1970 року). Для бронзової скульптури письменника заввишки 2,5 м був виконаний постамент висотою у 3,5 м. Отже, загальна висота монумента складає 6 м. На думку, точніше припущення, О. Белявської архітектором пам'ятника М. Гоголю міг бути Михайло Євтушевський [2, с. 485]. До 150-річчя з дня народження письменника, який відзначають у 1959 році, під час повоєнної реконструкції постаменту на його фасаді вмістили інформаційну дошку з написом [18, с. 204]:

Н. В. ГОГОЛЬ 1809–1852

Ініціали перших літер імені та по батькові прізвища письменника подані російською мовою.

Під час роботи над бронзовою фігурою письменника Л. Позен використав всі доступні йому першоджерела, у тому числі, і навіть посмертну маску з обличчя М. Гоголя. Безумовно відома була скульптору і єдина прижиттєва фотографія письменника, виконана Сергієм Левицьким в Римі (Італія) 1845 року в ательє «Perrot» (С. Левицький (1819–1898) – російський фотограф, вивчав фотографію в Парижі та Римі. У 1849 році відкрив фотоательє в Петербурзі, його замовниками були відомі діячі культури і навіть члени царської родини. З 1864-го – придворний фотограф французького імператора Наполеона III). На груповому зображенні із вісімнадцяти осіб М. Гоголь сидить по центру з тростиною в руках в оточенні своїх знайомих друзів митців – художників, архітекторів, скульпторів.

Виношуючи образ письменника-земляка, Л. Позен опрацював і два прижиттєвих портрета, виконаних художниками Федором Моллером і Олександром Івановим. Згадані портрети належать до початку 40-х років XIX століття, тобто часу, коли М. Гоголь знаходився в zenіті своєї слави і творчого натхнення. Обидва портрети містять незначні відмінності в деталях одягу, проте зачіска письменника однакова.

Отже, концептуально, починаючи працювати над скульптурою, Л. Позен мав на меті донести образ молодого, успішного, сповненого творчих задумів письменника. Велич творчої особистості М. Гоголя суперечила низькому зросту літературного генія, зріст якого 160 см. Ця дилема Л. Позеном вирішується просто – М. Гоголь сидить. Хоча сучасники письменника помічали, що він працював стоячи за стійкою кафедри, а спати міг сидячи.

М. Гоголь зображений не під час роботи, він не пише, його погляд зосереджений вперед, нібито вдивляється в далечінь. Фігура письмен-

ника сидить на камені, обпершись правою рукою, в якій той тримає загострений олівець. В лівій руці М. Гоголя, що покладена на підняте коліно, розгорнута книга чи то записник. Голова письменника трішки звернута ліворуч, довге пряме волосся укладене в каре, підкреслюючи правильні форми обличчя. Під характерним гоголівським носом – спадок по материнській лінії – вуса типу «піраміда» з кінцями вниз.

Довершує образ письменника вишуканий одяг, який робить його власника стильним, представницьким, справжнім денді. За життя М. Гоголь, справді, слідував за модою тих часів. Л. Позен одягнув письменника в жилетку з гудзиками, на ньому довгі порівняно звужені, згідно моди, штани, туфлі з актуальним на кін. 30-х – поч. 40-х років квадратним носком. Для запобігання зайвим зморшкам та небажаного задирання штанів, у тому числі і під час сидіння, до нижньої їхньої частини були закріплені штрипки – тасьма у вигляді петлі, яка проходить під подошвою взуття письменника.

Шия М. Гоголя обгорнута довгою шийною хусткою, зав'язаною елегантним бантом. На лівому плечі накинутий плащ-крилатка – просторий безрукавний плащ, який увійшов у моду на початку 30-х років XIX століття.

Високохудожній рівень пам'ятника М. Гоголю в цілому, влучна подача його образу, пластика окремих деталей – все разом дає підставу для взяття пам'ятника згідно відповідного рішення Облвиконкому від 23.04.1982 № 247 на державний облік як пам'ятку мистецтва. Станом на сьогодні пам'ятник М. Гоголю в Полтаві внесений до Державного реєстру нерухомих пам'яток України за категорією пам'ятки національного значення, за видом – пам'ятка монументального мистецтва (охор. № 160012-Н) [14].

Список використаних джерел

1. Адрес-календарь и справочная книжка Полтавской губернии на 1901 год. Составил Д. А. Иваненко. Полтава, 1901.
2. Белявська О. Архітектурне вирішення пам'ятника Миколі Васильовичу Гоголю в Полтаві. // Зб. наукових статей. Полтавський краєзнавчий музей: маловідомі сторінки історії, музеєзнавство, охорона пам'яток. Випуск VIII. Полтава, 2013.
3. Волосков Валерій. Координати часу. Краєзнавчі етюди Полтавського краю. Полтава, 2010.
4. Владич Л. Леонід Володимирович Позен. К., 1961.

5. Діптан І. На шляху НЕПу (1921–1928). // 36. статей. Полтава. Історичний нарис. Полтава, 1999.
6. Короленко Владимир. Дневник (1917–19210. Письма из Полтавы. К., 2011.
7. Короленко Володимир. Що написано – неспростовне. К., 2010.
8. Малий Павло. В. Г. Короленко й Україна. Львів, 1958.
9. Максим'юк Т. Набуток філокартії. // Пам'ятки України (науково-популярний ілюстративний журнал). 2009, № 2 (163).
10. Наливайко І. «Тверезий» театр на вулиці Гоголя (до 195-річчя від дня народження Миколи Васильовича Гоголя). // КОЛО № 13 (94), 1–7 квітня 2004.
11. Путеводитель по Полтаве на 1909 год. Составил М.М.Р. Полтава, 1909 та Памятная книжка Киевского учебного округа на 1909/10 год (сведения проверены и дополнены по 1 августа 1909 год). Киев, 1909.
12. Пустовіт П. Пам'ятки Полтави. Харків, 1984.
13. Пашенко В. Політика більшовицької партії з релігійного питання і її наслідки (20–30-ті роки) // 36. статей. Держава і церква на Полтавщині за радянської доби. Упорядники: В. Войналович, О. Нестуля. Полтава, 2002.
14. Постанова Кабінету Міністрів України від 03.09.2009 № 928 «Про занесення об'єктів культурної спадщини національного значення до Державного реєстру нерухомих пам'яток України».
15. Сайт «Історія Полтави» (сайт Бориса Тристанова) – www.histpol.pl.ua Гоголь на Родині. Альбом художественных фототипий и гелиографюр, относящихся к памяти Н.В.Гоголя. // Издание фотографии И.Ц.Хмелевского в Полтаве. Киев, 1902.
16. Ситник А. Монументальні карби. // Пам'ятки України (науково-популярний ілюстративний журнал). 2009, № 2 (163).
17. Фабрично-заводская промышленность по Полтавской губернии. По сведениям, полученным от владельцев фабрик и заводов. Полтава, 1905.
18. Халимон В. Полтавщина очима краєзнавця. Полтава, 2009.
19. Чирко І. Вшанування пам'яті М. В. Гоголя на Полтавщині. // М. В. Гоголь (до 150-річчя з дня народження). 36. статей. Ред. колегія: Кулик П., Кривчанська М., Луцький В., Падалка П. К. (редактор), Савельєв В., Степанов Д., Чирко І. Полтава, 1959.
20. Якименко М. Голодомор 1932 – 1933 років на Полтавщині: як це було? // Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні і Полтавській області. Упорядники: Білоусько О., Варченко Ю., Мокляк В., Пустовіт Т. Полтава, 2008.
21. Інформаційний проспект «Історія одного пам'ятника» (до 90-річчя від-

- криття пам'ятника М. В. Гоголю в Полтаві) видано з нагоди відзначення 215-річчя від дня народження видатного письменника-земляка.
22. Проспект, розрахований на широке коло читачів, підготовлений до друку Департаментом культури, молоді та сім'ї Полтавської міської ради згідно зобов'язань Міської програми охорони культурної спадщини і збереження історичного середовища Полтавської міської територіальної громади на 2023–2027 роки.
23. Проспект є другим інформаційно-просвітницьким виданням серії «Унікальні пам'ятки Полтави»

2025 рік

Наталія Білан,
директор
Людмила Шендрик,
заступник директора з наукової роботи
ДІКЗ «Поле Полтавської битви»

Як змінювався музей історії Полтавської битви...

Проблеми, пов'язані з деколонізацією, для музеїв є непростими. Як правильно пройти шлях позбавлення від колоніального минулого? Чи виправданою є повна відмова від творів мистецтва, які колись служили колоніальним наративам? Чи все ж таки саме через них маємо критично дивитися на наше минуле?

Музей історії Полтавської битви, котрий тривалий час поширював імперські наративи, а згодом виконував роль пропагандиста комуністичної ідеології під пильним оком КДБ, сьогодні розвінчує ідеологічні міфи, що їх і нині транслює російська пропаганда. Торік музею виповнилося 115 років. Солідний вік для музею зі складною історією. Тож напередодні розмови про деколонізацію музеїв згадуємо його історію.

Іван Павловський, який в історію Полтавщини увійшов, перш за все, як засновник архіву і автор фундаментальних бібліографічних праць, працював над створенням музею 14 років. Він комунікував із музеями, архівними установами, бібліотеками, російськими і шведськими військовими істориками, українськими вченими Миколою Біляшівським, Орестом Левицьким, Іваном Павлуцьким, використовував усі можливості для зібрання експонатів як член Полтавського церковного історико-археологічного комітету, долучав до цієї справи своїх знайомих, колег, талановитих кадетів. Зберігся Каталог музею 1910 року, який налічував 339 експонатів. Світлини експозиції, виконані Йосипом Хмелевським у 1909 році, дають уявлення, як вона була скомпонована.

Музей був імперським за своєю суттю, бо створювався до помпезних урочистостей 200-річчя перемоги Петра I у Полтавській битві. Проте як ретельний дослідник, Павловський прагнув представити в експозиції не тільки російську, але й шведську та українську складову. Шведські дослідники надали зображення воєначальників армії Карла XII. Пав-

ловський шукав портрети гетьмана Мазепи, у каталозі налічувалося 9 зображень гетьмана. Ймовірно, саме ці зображення були знищені під час ідеологічних чисток музейних експозицій наприкінці 40-х років минулого століття, коли колекція перебувала у фондах краєзнавчого музею.

Нам відомо, що після кількох пограбувань протягом 1917–1918 рр. Павловський згорнув діяльність закладу, а згодом передав збірку до фондів Центрального Пролетарського музею Полтавщини (нині Полтавський краєзнавчий музей імені Василя Кричевського). Завдяки небагатьом збереженим архівним документам ми знаємо, що у жовтні 1920 року сам Іван Павловський займав посаду ученого архівіста Історичного архіву цього ж музею. На жаль, недовго. До останніх днів переймався долею культурних цінностей, як міг, намагався відстояти їх. Таємною запискою, що до цього часу зберігається в архіві, повідомив священника В. Зеленцова про наміри більшовиків вилучити цінні церковні речі. Дізнавшись про це, більшовики прибули до оселі Павловських з ордером на арешт, але виявилось, що 71-літній учений кілька днів як помер і похований на міському цвинтарі.

Тамара Кондратенко, головний зберігач фондів Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського, зазначає, що акти передачі музейних предметів не збереглися, але саме з колекції Павловського у Центральному пролетарському музеї була сформована окрема тематична експозиція «Полтавська баталія». Директор закладу в 1920–1923 рр. Валентин Ніколаєв, відомий учений-ботанік, згадував, що у «новий музей було вирішено прийняти, але, правда, не без спротиву деяких співробітників експонати музею Полтавської битви (на Шведській Могилі)».

З нарису журналіста-мистецтвознавця Павла Безрукіх «На Полтавщині», написаного до 35-річчя краєзнавчого музею (1926 рік), дізнаємося, що експозиція «Полтавська баталія» знаходилася «поряд із великою залою бельєтажу з розписами...Кричевського, Самокиша, Васильківського... у сусідній невеликій кімнатці». П. Безрукіх називає цю експозицію «найневдалішою частиною музею як бідністю своїх експонатів, так і випадковістю їх добору». Про подальшу долю експозиції «Полтавська баталія» він написав: «Цю частину музею, як окремішню, вже вирішено ліквідувати і передати до новоствореного соціально-політичного відділу, тому що в теперішньому вигляді вона зовсім не відбиває соціальних стосунків того часу й історично не характеризує доби». Тобто автор оцінює колекцію як таку, що неправильно трактує хід історичних подій того часу.

Але в наступному 1927 році колекція експонується, про що свідчить стаття директора музею Я.Риженка у збірнику «Полтавщина: «В Полтавському краєзнавчому музеї окремо стоїть збірка «Полтавська баталія». Сюди входять: манекени російського війська в типових убраннях, зброя, знамена, гравюри окремих моментів баталії, моделі пам'ятників тощо».

Отже, у період українізації висловлювалася думка ліквідувати цю частину музею, оскільки, на думку Безруких, «для України цей момент особливо трагічний, бо з того часу царська Москва міцно підібрала під себе Україну і позбавила споконвічної автономності вільнолюбивий український народ». Проте невдовзі політична доктрина правлячої партії використовує історичну подію у власних інтересах.

У 30-х роках виходить низка постанов ЦК КП, спрямованих на формування «правильних» політичних поглядів і комуністичної ідейності у населення. Події 1709 року набувають особливої актуальності. На початку 1939 року вийшли загальносоюзна та республіканська постанови КП(б), КП(б)У щодо 230-х роковин Полтавського бою.

Полтава готувалася до низки тематичних заходів, у тому числі й наукової сесії інституту історії АН УРСР, працівники краєзнавчого музею читали лекції на промислових підприємствах та колгоспах. Були організовані екскурсії по місцям Полтавської битви. Так, газета «Більшовик Полтавщини» у першому півріччі 1939 року друкує серію тематичних матеріалів, наприклад, про те, що 1200 передовиків-колгоспників і орденоносців Опішнянського району приїхали на 50 автомашинах, були поділені на 5 екскурсійних груп (по 240 осіб!), щоб ознайомитися з місцями, пов'язаними із Полтавською битвою. Дізнаємося, що була значно розширена музейна виставка «Полтавська баталія» в Полтавському державному історичному музеї.

Під час Другої світової війни у вересні 1941 року частину колекції І. Павловського евакуювали до Уфи, решта предметів залишилася в Полтаві і постраждала від пожежі в роки нацистської окупації. А вже в липні 1944 року в краєзнавчому музеї полтавці могли ознайомитися з виставкою «Героїчне минуле нашого народу», у якій був розділ «Полтавська битва».

Рішення про створення воєнно-історичного заповідника і музею Полтавської битви було прийнято в Полтаві наприкінці травня 1945 року і підтримане вищими органами влади. Музей відкрили у вересні 1950.

Слід зазначити, що у повоєнний час з 1946 по 1951 роки в СРСР було прийнято 12 постанов з ідеологічних питань, спрямованих проти усіх груп інтелігенції. За партійними рішеннями в усіх музеях проходила ідеологічна ревізія експозицій, тематико-експозиційні плани затверджувалися спеціальними комісіями, обов'язковим було висвітлення історико-революційної тематики, ролі партії, експозиції наповнювалися цитатами класиків марксизму-ленінізму. В цих умовах і створювався музей. Сюди й повернулися вцілілі предмети зі збірки І. Павловського.

У повоєнний час на замовлення Й.Сталіна вийшли друком монографії провідних радянських істориків Б. Тельпуховського, Є. Порфир'єва, В. Шутого, Є. Тарле, присвячені темі «захисту» Росії від Карла XII. У радянському міфі про події Північної війни в Україні посилюються нарративи кінця 30-х років. Щодо оцінки Полтавської битви, то основні російські імперські міфи (велика перемога Петра I, мала війна, героїчна оборона фортеці Полтава) радянські ідеологи почали активно доповнювати новими:

- про братерське героїчне минуле російського, українського та білоруського народів, їх єдність у спільній боротьбі проти інтервентів;
- про класову боротьбу проти експлуататорів-мазепинців;
- про народну війну, широкомасштабну партизанську війну українського і білоруського народів проти шведських інтервентів (розпалювання лютої ненависті до шведів).

У 1950 році на полі Полтавської битви поновили музей, присвячений цій події. Тривалий час він був активним пропагандистом комуністичної ідеології.

Експонати, які надходили із провідних музейних закладів СРСР (Москви, Ленінграда, Києва, Львова, Полтави, Чернігова), відображали ті чи інші події Великої Північної війни, «неочікувану вікторію», за словами царя Петра I, тобто Полтавську битву й «геніальність» його самого. В експозиції не було жодного портрета гетьмана України Івана Мазепи, на відміну від колекції музею Полтавської битви на Шведській Могилі, відкритого 1909 року, де було 9 портретних зображень гетьмана. Українська складова була вкрай обмеженою: козацька зброя, картини, акварелі радянських художників, які засвідчували «кріпосницьку» політику козацької старшини, «клятвенные обещания» жителів містечок Полтавщини у вірності московському цареві тощо. Зрозуміло, що не могло й бути мови про причини зміни політичного курсу Івана Мазепи, українсько-шведський союз, приєднання запорожців на чолі з кошовим отаманом Костем Гордієнком до союзного шведсько-українського

війська, їх роль у подіях до і після Полтавської битви, першу українську політичну еміграцію.

Ситуація почала змінюватися з кінця 80-х років. Тоді розпочалася реекспозиція музею. Бригада фахівців на чолі із заслуженим художником України Анатолієм Шербаком створила нову, живу експозицію, зберігши хронологічний виклад подій. Тоді ж з'явився й перший портрет гетьмана Мазепи роботи відомого полтавця Євгена Путрі.

На початку 1992 року в музеї було проведене спільне засідання очільників управління культури області, міста, полтавської творчої інтелігенції, науковців, музейників. Вирішувалося питання про закриття музею на заклик радикально налаштованих політиків. Музей не закрили, він зберіг свою назву, оскільки висвітлює подію європейської історії, знаходиться на полі битви (в Україні два меморіалізованих поля битви – крім Полтавського, ще й поле Берестецької битви). На цьому засіданні було вирішено в хронологічній послідовності висвітлювати події в Україні XVII–XVIII століть у контексті європейської історії. Розпочалася копітка робота науковців закладу над створенням тематико-експозиційного плану. Тривав пошук експонатів для нової експозиційної зали «Козацька держава» (період від Богдана Хмельницького до Івана Мазепи). Її відкрили у 1994 році, це була одна з перших такого плану музейних експозицій в Україні. На замовлення музею заслужений художник України Микола Підгорний 1992 року написав портрет Івана Мазепи. Сьогодні він слугує зображенням гетьмана у багатьох авторитетних виданнях.

1993 року полтавський скульптор Володимир Білоус створив горельєфи Івана Мазепи і шведського короля Карла XII для виставки «Полтава з божою допомогою» шведського фотохудожника Марка Плюса, яку відкрив у нашому музеї тодішній Надзвичайний і Повноважний посол Швеції в Україні п. Мартін Халквіст.

З початку 90-х років з експозиції вилучили чималу кількість портретів, гравюр із зображенням Петра I. Натомість було створено розділ у I-й залі «Києво-Могилянська академія» з портретами викладачів і вихованців, у тому числі Івана Мазепи, Пилипа Орлика, Самійла Величка. Крок за кроком зали наповнювалися як українською складовою, так і шведською за сприяння SMB (Товариства військової історії Швеції). У результаті переосмислення історичних подій змінювалася екскурсія по музею, тривало поступове звільнення від російських наративів. З науково-просвітницькою метою проведено десятки радіо- і телепередач; у ЗМІ опубліковано статті, які розкривали замовчувані або сфальсифіковані російською історіографією події в Україні під час Великої Північ-

ної війни. За сприяння посольства Швеції в Україні у 1999 і 2002 роках у музеї проведено міжнародні конференції з актуальних питань Полтавської битви.

Вже україноцентричний музей відвідав улітку 2005 року під час перебування у Полтаві тодішній Президент України Віктор Ющенко.

Очільник держави за порадою Ігоря Юхновського поїхав не на садибу Івана Котляревського, а в музей історії Полтавської битви, де висвітлюють непрості, але повчальні сторінки вітчизняної історії.

Ми беремо приклад зі Швеції, яка не відмовляється від свого минулого, а вивчає його на підставі архівних документів. Чималий їх масив зберігається у Національному архіві Швеції (розділ «Cosasica») і стосується історії України Козацької доби, діяльності гетьманів Богдана Хмельницького, Івана Виговського, Івана Мазепи, Пилипа Орлика, шведсько-українських союзів XVII–XVIII століть.

Після візиту до музею Віктора Ющенка була виділена державна субвенція на капітальний ремонт будівлі музею історії Полтавської битви (будинок побудували у 1908 році як шпиталь для військових інвалідів та сестринець для дітей сиріт). Упродовж грудня 2005 р. – березня 2006 р. проводився ремонт у закладі, експозиція була розібрана. Поновлювали залу за залом з новим наповненням. До 2009 року відновили експозицію зали «Козацька держава до подій Великої Північної війни (1648–1700)», доповнивши її портретами союзників Богдана Хмельницького (художник Олександр Гречановський), копією прапора гетьмана Мазепи, гербами полкових міст історичної Полтавщини, портретами полтавських полковників (художник Олександр Гречановський), діорамами «Фортеця Полтава», «Запорозька Січ» (художники Олександр і Ігор Гречановські), портретами кошового отамана Івана Сірка, козацького літописця Самійла Величка (художник Микола Підгорний). У наступні роки зала поповнилася археологічними артефактами, подарованим народним художником України Василем Лопатою портретом Івана Мазепи, манекеном козака-сердюка (реконструктори Святослав Сичевський, Сергій Шаменков), планшетом, у якому зібрані всі договори Козацької держави за час її функціонування.

Упродовж двох польових сезонів 2007–2008 років на історичному полі працювала Міжнародна археологічна експедиція «Проект поле Полтавської битви» у складі фахівців із Швеції, США, України (Львів), які спеціалізуються виключно на дослідженні полів битв. До речі, з ініціативою археологічної розвідки, як і в 1911 році, виступила Швеція. Роботи проводилися безпосередньо на полі битви, околицях Полтави,

на територіях колишніх фортець Старі Санжари, Веприк. Віднайдені археологами артефакти поповнили фонди музею. Дослідження вчених (Бо Кнарстрьом, Кенет Старк, Адріян Мандзій) спростували російські міфи щодо фортифікаційних споруд на полі й перебігу самої битви.

Великий резонанс мала Міжнародна науково-практична конференція з нагоди 300-річчя Полтавської битви «Полтавська битва 1709 року в історичній долі України, Росії, Швеції та інших держав» з виданням збірника наукових статей учасників цього форуму.

Традиційно, починаючи з 2011 року, заповідник проводить щорічні круглі столи, присвячені пам'яті історика, архівіста, музейника Івана Павловського. Видано два збірники матеріалів (2015, 2020 рр.); публікації охоплюють широке коло питань щодо подій Великої Північної війни в Україні, зокрема на Полтавщині, перебігу Полтавської битви, краєзнавчі студії з історії нашого краю.

2019 року видано новий путівник «Державний історико-культурний заповідник «Поле Полтавської битви».

2020 року спільно з ГО «ВелоПолтава» видано інформаційний буклет «Шляхами союзної армії». Науковці музею на підставі джерел розробили туристичні маршрути Полтавщиною, де відбувалися бойові дії союзної шведсько-української армії проти московитів у 1708–1709 роках й де були штабквартири гетьмана України Івана Мазепи та шведського короля Карла XII: Гадяч – Лютенька – Веприк – Плішивець – Зіньків – Опішне – Котельва – Велика Рублівка – Великі Будиша – Диканька – Жуки – Полтава – Старі і Нові Санжари – Білики – Кобеляки – Сокілка – Кишенька – Переволочна (Світлогірське).

2022 року коштом Полтавського обласного об'єднання Всеукраїнського товариства «Просвіта» імені Тараса Шевченка видано книгу Людмили Шендрик «Гетьман України Пилип Орлик».

2024 року вийшла книга «Монастирська гора, Яківці, Шведська Могила та поле Полтавської битви» (два останні розділи укладені науковцем музею Сергієм Макаренком).

Велика скрупульозна робота була проведена над розробленням концепції й тексту екскурсії експозиції зали № 9 «На терезах часу» (автори Наталія Білан і Людмила Шендрик; художник Ігор Гречановський). Презентація відбулася у вересні 2020 року. Йдеться про оцінку Полтавської битви трьома основними учасниками: Росією (аналізується імперський міф про Полтавську битву), Швецією (вивчення історичних подій на основі архівних джерел, збережених у Швеції, археологічні до-

слідження, співпраця з Товариством військової історії Швеції), Україною (по Полтавській битві зародження і діяльність першої української політичної еміграції, дослідження діяльності Івана Мазепи українськими вченими діаспори, ім'я Мазепи на карті світу, сучасні наукові дослідження про гетьмана, картина «Апофеоз Івана Мазепи» (художник Ігор Гречановський).

Науковцями закладу проводяться тематичні екскурсії в музеї: «Велика Північна війна: історії великого кохання», «Володар» (2021 р.), присвячена гетьману України Іванові Мазепі.

Популярні серед полтавців пішохідні екскурсії містом: «Пам'ятники Полтавської битви: від міфу до правди», «Шляхом Далекарлійського полку», «Карл XII на полі Полтавської битви», «Таємниця старої карти», «Облога фортеці Полтава 1709 року. Міфи і факти».

Розроблена просвітницька лекція «Інформаційна війна московського царя Петра I проти гетьмана України Івана Мазепи: мовою документів та експонатів музею історії Полтавської битви».

Спільно з Українським інститутом національної пам'яті створено інформаційно-виставковий проєкт «Мазепа. Карл XII. Пьотр I: топ-10 міфів та пропаганди» (автори тексту – співробітники музею Наталія Білан, Людмила Шендрик, Сергій Макаренко), записана УІНП відеоекскурсія по 10 міфам (Людмила Шендрик) 2021 р.

За фінансової підтримки посольства Швеції в Україні створено інформаційно-виставковий проєкт «Мазепинці – поборники незалежності України» (2022 р.) Відзнято тематичні відеоролики про життя і діяльність найвідоміших мазепинців (2023р.). Відеоролики демонструються на екрані у 8 залі музею.

У червні 2023 року відкрито новий розділ у залі № 6 «Коли минуле нагадує про себе» – представлені археологічні знахідки з місця перебування шведської кінноти та козаків напередодні Полтавської битви на території сучасного мікрорайону Лазурний; подано картографічні джерела.

Науковим співробітником музею Сергієм Макаренком на підставі історичних і картографічних джерел локалізовано: місце масового поховання шведських воїнів полеглих під час битви; місце табору Карла XII та Івана Мазепи після битви; місце табору шведських воїнів та запорожців під час облоги фортеці Полтава.

27 червня 2024 року у 7 залі музею презентовано інформаційно-виставковий проєкт «Полтавська битва: історія без міфів», який розвінчує

невідповідність історичній правді сюжетів творів образотворчого мистецтва, створених за наративами радянських істориків. 26 вересня цього року оновлено і презентовано розділ експозиції «Прутський похід 1711 року» (зала № 8) на основі віднайдених нещодавно документів із шведських архівів (спільний проєкт з дослідницею Мариною Траттнер).

У рамках проєкту «Зберігаємо минуле, захищаємо сьогодення: музей та армія у важливому союзі» науковці закладу проводять екскурсії та лекції для воїнів ЗСУ, курсантів військового коледжу сержантського складу ВІТІ імені Героїв Крут.

Отже, справді, музей історії Полтавської битви пройшов складний шлях від імперського до україноцентричного. Сьогодні експозиція закладу та екскурсія висвітлюють драматичні події Великої Північної війни, зокрема в Україні і на Полтавщині у 1708–1709 рр., і ми продовжуємо на підставі історичних джерел розкривати непрості сторінки вітчизняної історії. Ми не уникаємо складних питань, комунікуємо з відвідувачами, щоб вони змогли зробити висновки з подій трьохсотлітньої давнини, встановити зв'язок із минулим і теперішнім.

Особливої ваги для музейників у сучасних умовах набуває проблема деколонізації музеїв. Ці питання були обговорені учасниками конференції «Заповнення сліпих плям 2.0: нові наративи та роль музеїв у відбудові України», що відбулася 4–5 листопада минулого року у Варшаві за участю понад 130 представників українських музеїв. Поважний форум організував фонд ОВМІН під патронатом Голови Верховної Ради України, Маршалка Сенату Польщі та Президента Бундесрату Німеччини. У сформульованих «10 думках» українських музеїв чітко прозвучало, що «музеї мають унікальну можливість допомогти суспільству зрозуміти і переосмислити важке минуле».

Сергій Макаренко,
старший науковий співробітник
відділу охорони культурної спадщини
ДІКЗ «Поле Полтавської битви»

Місце масового поховання воїнів шведської армії після Полтавської битви

Велика Північна війна 1700–1721 рр. суттєво вплинула на політичну карту Європи. За результатами Ніштадтського миру 1721 року московія перетворилася на російську імперію, отримала вихід до Балтійського моря і землі в Прибалтиці. Від часів самого Петра I росіяни вважають переломним моментом війни Полтавську битву 27 червня 1709 року, в якій московити отримали перемогу завдяки колосальній перевазі в живій силі та артилерії. Росія завжди використовувала цю подію для пропаганди свого «героїчного воєнно-історичного минулого».

Перемога у Полтавській битві дала поштовх до створення міфів з метою утвердження московської влади в Україні. «Героїчний полтавський міф» прислужився формуванню ідеології російської імперії. Саме з ідеологічною метою колишній центр Полтавського козацького полку 1802 року набув статусу губерніяльного міста і поступово перетворився на своєрідний пам'ятник Полтавській битві. Тут зводяться монументи, храми на честь цієї події, меморіалізується поле баталії, вінченосні особи та їхнє оточення відвідують місто «русской славы».

У науковому обігу імперської, а потім і радянської історіографії щодо періоду Великої Північної війни і Полтавської битви уживалося слово «російський» – «російська армія», «російські воїни» і т.ін. Воно закріпилося і у назвах пам'яток Полтави, зведених для увічнення історичної події.

Рішенням виконкому обласної ради народних депутатів від 23.04.1982 року № 247 взято на облік пам'ятки історії місцевого значення «Братська могила 1345 російських воїнів», «Другий укріплений табір російської армії». Беручи до уваги те, що на час Полтавської битви сучасна рф називалася «Московським царством» і це засвідчено історичними джерелами, вважаємо за доцільне використовувати історичні терміни «московський», «московити», оскільки російська імперія була проголошена після підписання Ніштадтського миру 1721 року.

За даними російських джерел, у Полтавській битві загинуло 1344 во-яки московської армії. Наступного дня вони були поховані на полі бою у братській могилі.

Кількість загиблих вояків шведської армії була значно більшою. За підрахунками московитів, їх було 8619 (кількість похованих тіл). За шведськими даними, їхніх співвітчизників загинуло близько 6900 осіб.

Шведська армія була багатонаціональною. Крім етнічних шведів, у ній служили представники багатьох народів Європи: німці, фіни, естонці, латиші, французи та інші. 27 червня 1709 року під Полтавою вони билися не тільки за збереження територіальної цілісності Швеції, а й за свободу та незалежність української держави.

Шведських воїнів під керівництвом московських офіцерів ховали їхні полонені побратими. Стояли спекотні червневі дні, тіла швидко розкладалися, тому поховання здійснювалось досить поспішно. Загиблих шведів не збирали в одне місце – для цього знадобилось би занадто багато возів та коней – їх закопували у місцях найбільшої концентрації тіл. Біля боліт мертвих просто кидали у твань. Місцевих жителів московити задіяли до поховання кінських трупів.

На початок XX століття жодних слідів могил загиблих шведських воїнів не залишилось. Серед місцевого населення ходили чутки про те, що три кургани біля села Побиванка і були похованнями шведів. Коли у 1897 році Полтаву відвідав шведський офіцер-стажер Клаус Гріль, то саме ці три пагорби йому були представлені як поховання загиблих шведів. За його ініціативою та за підтримки короля Оскара II шведи збиралися встановити тут пам'ятник. На думку Гріля, це мав бути простий гранітний хрест. За деякими даними у 1901 році Полтаву навіть відвідали кілька шведських офіцерів. Метою їхнього приїзду був пошук місця для майбутнього пам'ятника.

Гріль писав, що три кургани, які вважалися братськими могилами загиблих шведів, знаходяться на північній межі поля битви приблизно за три кілометри на північний схід від Сампсоніївської церкви. Вони були переорані, і там була посіяна пшениця. Шведський офіцер зробив фото одного з тих курганів.

На нашу думку, мова йде про три кургани, які знаходяться на південний схід від пам'ятника шведам від співвітчизників на відстані 770 м від нього (найближчий курган). Усі три показані на «Плані сучасних околиць м. Полтави...» (1909) Кусова та Міхельсона. Хоча їхня висота тут не вказана, один з них більший від двох інших. На топографічній карті зі зйомкою 1954 року, висота усіх трьох складає 1 м.

Влітку 1904 року дослідник-аматор Олександр Ліперовський разом із кадетами Петровського Полтавського кадетського корпусу провів археологічні дослідження курганів. У найбільшому з них він виявив лише залишки керамічного посуду, в іншому залишки дубової колоди, вугілля та попіл. Ніяких ознак людських поховань Ліперовським у курганах виявлено не було.

Перше поховання шведських воїнів офіційно було знайдене 10 квітня 1903 року під час проведення земляних робіт у районі так званого Малого болота (Lilla moraset) — заболоченої балки на північ від колонії для душевно хворих. У той день робітники копали межову канава між володіннями колонії та землями села Тахтаулове. На рівній ділянці вони виявили могильник, у якому знаходилось 85 людських черепів та велика кількість кісток. Рештки людей знаходились на глибині від 0,35 м до 1,2 м. Довжина могильника складала близько 3 м. На багатьох черепях та кістках спостерігалися пошкодження від вогнепальної та холодної зброї.

Ліперовський писав про чотири такі поховання, але з них розкопали тільки одне. Так як частину могильника перетинала канава, то кістки з неї були перенесені за вал. Робітники насипали нову могилу та обклали її дерном.

У червні 1909 року, вшановуючи пам'ять загиблих у Полтавській битві співвітчизників, на північно-східній околиці села Побиванки шведи спорудили свій пам'ятник. Місцем для його встановлення було обрано курган, у якому, як вважалося, були поховані шведські воїни. Цей земляний пагорб знаходився за 200 м на захід від дороги на Зіньків і був одним з найвищих курганів, що знаходились у цьому районі. Кожен, хто їхав цим шляхом, міг добре його бачити. З невідомих причин ті, хто встановлював пам'ятник, проігнорували місцем, де у 1903 році було знайдене одне із справжніх поховань шведських воїнів.

Влітку 1911 року до Полтави прибули офіцери-стажери Генерального штабу шведської армії лейтенанти Карл Бенедик та Фрей Рюдеберг. Від начальника Генштабу Кнута Більдта вони отримали наказ докласти усіх зусиль для пошуку дійсних місць поховань шведських вояків.

Прибувши до Полтави, шведські офіцери дослідили місцевість, де стояв пам'ятник шведам від співвітчизників. Там вони дійсно знайшли старе поховання, але після відповідного дослідження, знайдених останків, зробили висновок, що похованню щонайменше 500 років.

Бенедик та Рюдеберг вважали, що на полі Полтавської битви повинно існувати три райони, де шведи понесли найбільші втрати, а значить

саме там повинна бути найбільша концентрація поховань. Перший район – біля третього редуту, який шведи не змогли взяти штурмом, другий – на північ від Яківчанського лісу, де свій останній бій прийняв загін генерал-майора Карла Густафа Роса і третій район – за північною межею колонії для душевно хворих, де відбувався відступ лівого флангу шведської армії.

Через брак часу Бенедик та Рюдеберг відмовились від дослідження місця бою загону Роса.

Від місцевих жителів офіцери отримали інформацію про те, що багато людських решток ті знаходили під час копання могил на кладовищі села Малі Павленки (Тарновщина). Шведи вирішили, що там знаходиться поховання шведських воїнів загону Роса. З етичної точки зору ні про які розкопки на території кладовища не могло бути мови, тож тепер уся увага шведів була прикута до Малого болота.

На 1911 рік того болота, яке тут було 1709 році, вже не залишилось. Його значно осушили, і Бенедик називає його не Малим болотом, а Малим яром. У подальшому саме цим терміном ми і будемо користуватися. Шведів дуже цікавило, чи знаходили робітники під час копання дренажних траншей якісь поховання. Їм відповіли, що вони дійсно викопували кістки, і не тільки людські, а й кінські. З почутого Бенедик та Рюдеберг зробили висновок, що уся внутрішня частина Малого яру є великою братською могилою шведів. Місце, яке особливо цікавило офіцерів, знаходилось у північній частині Малого яру, за західною межею кладовища психіатричної колонії. Саме там і були проведені розкопки. Вже на глибині менш ніж 1,5 м було знайдено багато людських останків. Вони мали на собі пошкодження від холодної та вогнепальної зброї. Було це поховання тим, про яке розповідав О. Ліперовський, чи якимось іншим – невідомо. Одне, що можна сказати впевнено, що обидва вони з тих поховань, що тягнуться вздовж Малого яру.

Для локалізації могильника використовуємо «Карту Полтавської битви 28 червня 1709, складену лейтенантом Карлом Бенедиком», на якій Бенедик точками позначив місця поховань шведських воїнів біля Малих Павленок та Малого яру. Накладання цієї карти на сучасну показує, що досліджена шведами могила на сьогодні знаходиться на території кладовища, що розташоване на північно-східній околиці Малих Будищ. Однак шведські офіцери вказували, що досліджений ними могильник розташовувався за західною межею кладовища психіатричної колонії. Те старе кладовище, про яке йде мова, знаходиться поруч із сучасним, – з його південного боку, і таку розбіжність, що становить

близько 120–150 м можна пояснити картографічною похибкою. Тож для подальших досліджень цей фактор похибки варто враховувати.

Ще одна цікава деталь. Обидва вказані Бенедиком поховання знаходяться поруч або на території кладовищ. Це може свідчити про те, що кілька поколінь місцевого населення знало про ці поховання. Тож спочатку біля них почали ховати місцевих жителів, а з часом кладовища поглинули і ту місцевість, де були поховані загиблі шведи.

Офіцер 9-ї піхотної дивізії капітан Павло Вінцентьев запропонував Бенедикю та Рюдебергу свою допомогу в облаштуванні над могилою земляного пагорбу. Шведські офіцери з подякою прийняли цю пропозицію. Вони планували встановити на тому пагорбі скромний пам'ятник у вигляді залізного хреста. Чи вдалося тоді втілити цей задум в життя, нам не відомо, але сьогодні це повинні зробити ми. Ознакувавши поховання шведських воїнів на полі Полтавської битви, сучасні українці вшанують пам'ять тих, хто далеко від власної батьківщини віддав своє життя за свободу і незалежність нашої України.

Список використаних джерел

1. № 455. 1709 г. Июля 9. Реляция о Полтавской битве // Северная война 1700–1721 г.г. К 300-летию Полтавской победы. Сборник документов / Л. Бескровный, Г. Куманев. М.: Объединённая редакция МВД РФ; Кучково поле, 2009. С. 496–504.
2. Безверхній О. До питання про поховання воїнів Карла XII на полі Полтавської битви // Збірник наукових статей за матеріалами круглих столів, присвячених пам'яті історика, архівіста, музейника Івана Павловського. Випуск II (2016–2020 рр.). Полтава: ФОП Говоров С.В., 2020. С. 161–165.
3. Безверхній О. Шведи загинули на полі бою. Але де ж усе-таки їх поховано? // Зоря Полтавщини. 20 листопада 1999 р.
4. Бенедик К. Карта Полтавської битви 28 червня 1709 року, розроблена лейтенантом Карлом Бенедиком. – Архів ДІКЗ «Поле Полтавської битви». Ф. 1. Оп.1 Спр. 83.
5. Енглунд П. Полтава: розповідь про загибель однієї армії. Харків: Фоліо; Стокгольм: Шведський інститут, 2009. 348 с.
6. Кусов, Михельсон. План современных окрестностей г. Полтавы, заключающий место переправы армии Императора Петра I через р. Ворсклу и поле сражения 27 июня 1709 г. Фонди ДІКЗ «Поле Полтавської битви», КН 85 оф.

7. Липеровский А. Где похоронены шведские воины после битвы 27 июня 1709 года // Труды Полтавской ученой архивной комиссии / И.Ф. Павловский, А. Ф. Мальцев, Л. В. Падалка, В. А. Пархоменко. Полтава: Электрическая типография Г. И. Маркевича. Панский ряд, 1907. С. 273–278.
8. Оселиус Г. «Полтава не подействует угнетающе на человека здорового». С Карлом Беннедиком на поле битвы // Сборник «Полтава: судьбы пленных и взаимодействие культур» / Под ред. Т.А. Тоштендаль-Салычевой, Л. Юнсон. М.: РГГУ, 2009. С. 377–404.
9. Павловский И. Битва под Полтавой 27 июня 1709 года и ее пам'ятники. Полтава: Электрич. Типо-Литог. «И.А. Дохман», 1909. VIII+251+XXXIII с.
10. Claes Grill. Dagboksanteckningar från en kommendering till Ryssland år 1897. Illustrerad Militärrevy. N:r 3. 1898, utgivare Gabriel Hedengren, Stockholm (s. 81–96).
11. Rapport angående de svenska grafplatserna på slagfältet vid Poltava. Stockholm den 30. november 1911. Aspiranten vid generalstaben, Löjtnanten vid Kungl. Norra Skånska infanterie-regementet C.O.F. Rydeberg och C. Bennedich.

Сергій Макаренко,
старший науковий співробітник
відділу охорони культурної спадщини
ДІКЗ «Поле Полтавської битви»

Редути на полі Полтавської битви

Велика Північна війна 1700–1721 рр. суттєво вплинула на політичну карту Європи. За результатами Ніштадтського миру 1721 року московія перетворилася на російську імперію, отримала вихід до Балтійського моря. Від часів самого Петра I росіяни вважають переломним моментом війни Полтавську битву 27 червня 1709 року, в якій московити отримали перемогу завдяки колосальній перевазі в живій силі та артилерії. Росія завжди використовувала цю подію для пропаганди свого «героїчного воєнно-історичного минулого».

У науковому обігу імперської, а потім і радянської історіографії щодо періоду Великої Північної війни і Полтавської битви уживалося слово «російський» – «російська армія», «російські воїни» і т.ін. Беручи до уваги те, що на час Полтавської битви сучасна рф називалася «Московським царством» і це засвідчено історичними джерелами, вважаємо за доцільне використовувати історичні терміни «московський», «москoвити», оскільки російська імперія була проголошена після підписання Ніштадтського миру 1721 року.

З історичних джерел відомо, що 25–27 червня 1709 р. для захисту московської кінноти, яка стояла у полі праворуч від укріпленого табору, Петро I наказав спорудити редути – замкнені земляні укріплення, призначені для кругової оборони. Їхню кількість, форму, розміщення один відносно іншого жодне російське писемне джерело не називає. Схоже, що цар Петро I перед генеральною баталією та в перші тижні після неї не надавав редутам великого значення. Очевидно, він не знав навіть їхньої точної кількості. У складеній через дванадцять днів після битви «Обстоятельной реляции» о Полтавской битве», вказано, що редутів було кілька та те, що, незважаючи на втрати, шведи все ж їх пройшли. Перші зображення редутів з'явилися на рукописному плані Полтавської битви, складеному невідомим автором відразу після баталії. Авторство цього плану іноді приписують генералу від інфантерії московської армії барону Людвігу Ніколаю Аларту. На ньому зображено п'ять редутів. Усі

вони мають у плані квадратну форму і розміщені в одну лінію вздовж північної околиці Яківчанського лісу. Ще два великі, неправильної форми редути розміщені трохи на схід від цієї лінії – між Хрестовоздвиженським монастирем та московським укріпленим табором.

На початку липня 1709 р. за ймовірного авторства того ж таки Аларта з'явився так званий план «Бойові порядки», на якому розміщення редутів кардинально змінилося. Дев'ять квадратних в плані редутів складають дві поперечні лінії, що замикають прохід між Яківчанським та Малобудищанським лісами. У задній лінії шість, у передній три редути. Праві фланги обох ліній сходяться в одну точку, тому разом вони нагадують латинську літеру «V».

Нарешті у другій половині липня цього ж року з'явився третій варіант плану розміщення редутів. Як і раніше, вони квадратні в плані, але тепер їх вже десять. Передню лінію складають чотири редути і розміщена вона перпендикулярно до задньої у вигляді літери «Т». Таким чином у новому варіанті плану передня лінія з поперечної стає повздовжньою. Оскільки третій план Полтавської битви редагував особисто московський цар Петро I, його ще називають «Планом Петра Великого». Розташування чотирьох редутів у поперечну лінію дало підставу військовим теоретикам говорити про розділення нею бойових порядків шведів на дві частини і подальший розгром правофлангових підрозділів. Це ставило московського царя в ряд визначних полководців свого часу. Зрозуміло, що після двох трансформацій, саме така схема розташування московських редутів на полі Полтавської битви стала класичною, якою вона, на жаль, є і сьогодні. При цьому до уваги зовсім не брався шведський погляд на проблему розташування редутів.

Близько 1711 року, перебуваючи у полоні, генерал-квартирмейстер каролінської армії Аксель Юленкрук склав «План облоги та битви біля Полтави». Як безпосередній учасник Полтавської битви та людина, яка добре розумілася на фортифікації, Юленкрук показав на своєму плані і московські редути. У нього їх шість. Попередньо може здатися, що розміщені вони дещо хаотично, однак при ретельному огляді видно дві поперечні лінії. Задню лінію складають чотири редути різної форми: два правофлангові трикутної форми, причому другий дещо висунутий вперед, третій – шестикутний, лівофланговий – квадратний. На південь від цієї лінії розміщені ще два квадратні редути. Вони складають передню лінію. Можливо, що задню лінію збудували раніше передньої і її призначенням було прикрити московську регулярну кінноту, яка за нею

стояла. Передня лінія, очевидно, перекривала прохід між Яківчанським та Малобудищанським лісами.

У 1772 році за наказом князя Василя Долгорукого був складений, досить якісний для свого часу, план місцевості навколо Полтави. На ньому було зображено і ряд інженерних споруд, що збереглися після Полтавської битви. Серед них вирізняються два квадратні у плані редутути, що на той час ще збереглися. Разом із братською могилою воїнів московської армії вони утворюють прямокутний трикутник, вершину прямого кута якого утворює саме братська могила.

Цей же трикутник спостерігається і на карті Андрія Тьомкіна, створений, вірогідно, у 1787 році. За Тьомкіним систему склали шість орієнтованих в одну поперечну лінію редутів. Її довжина 2,2–2,3 км. Якщо редутути рахувати з півночі на південь, то два редутути з плану Долгорукого на плані Тьомкіна є четвертим і п'ятим.

У 1816 році підпоручик квартирмейстерської частини Терлецький інструментально склав «План Бойовища, під Полтавою». Його мали використати для планування маневрів 3-го армійського корпусу на полі Полтавської битви. На плані Терлецького теж зображені ті ж самі два редутути, що є на планах Долгорукова та Тьомкіна. Армійські маневри, за присутності імператора Олександра I, відбулися у вересні 1817 року. За переказами, полтавський генерал-губернатор Микола Рєпнін-Волконський напередодні маневрів наказав зруйнувати ті два останні редутути, які залишилися з 1709 року.

Справжньою сенсацією став «План місцевості з залишками батареї знаменитої Полтавської баталії», знайдений у Відні шведськими дослідниками Бенгтом Нільссоном та Бертілом Веннергольмом у 2021 році. Він датований 6 жовтня 1816 року. На плані чітко видно той же трикутник з двох редутів та братської могили. Вимірювання відстаней між редутами, братською могилою та дорогою з Полтави на Диканьку дає змогу локалізувати редутути на сучасній мапі. «Віденський» план набуває ще більшої цінності через те, що саме через рік після його появи редутути були знищені. А ще через два роки після їх знищення з'явився так званий «План бойовищу при Полтаві між Російською Армією на чолі з Його Величністю Царем Петром I, та Шведською Армією на чолі з Королем Карлом XII 27 червня 1709 року», автором якого був квартирмейстерської частини генерал-майор Олександр Хатов. Система редутів у Хатова має такий же вигляд, як на плані Петра I, але тепер вона має чітку прив'язку до місцевості. Втім усі десять редутів знаходяться зовсім в іншому місці, ніж редутути на плані Долгорукова та «віденському» пла-

ні 1816 року. Виникає питання про фальсифікацію Хатовим місця знаходження московських редутив на полі Полтавської битви. Коли у 1909 році постало питання про встановлення обелісків на місцях колишніх редутив, то спеціально створена комісія керувалася саме планом Хатова. На сьогоднішній день 10 обелісків, які ознаковують московські редуты, розміщені у місцях, де насправді редутив ніколи не було.

На 9 травня (за старим стилем) 1909 року на місцях обелісків ще знаходились кілки, що позначали місця майбутніх пам'ятників. Вже за півтора місяці під час святкування 200-річчя Полтавської битви там вже стояли облицьовані мармуром бетонні обеліски. Кожен редут із південного боку мав унікальний напис, а їхні вершини увінчували металеві двоголові імперські орли. На побудову обелісків пішло 20 днів. Будівельними роботами керував військовий інженер підполковник Георгій Лагоріо.

У радянський період до 1939 року бетонні обеліски знаходились у напівзруйнованому стані, але двоголові орли на них збереглися. До 230-ї річниці Полтавської битви їх замінили на гранітні висотою 4,08 м. Написи на них нанесли з північного боку за правилами нової орфографії. Середня відстань між двома сусідніми обелісками поперечної лінії складає 245 м, поздовжньої – 203 м.

У науковій літературі редуты та обеліски, що нібито їх ознаковують, прийнято нумерувати наступним чином: поперечна лінія із заходу на схід – від першого до шостого, поздовжня лінія з півночі на південь – від сьомого до десятого. Іноді поздовжню лінію нумерують окремо, з півдня на північ – від першого до четвертого.

У 1943 році на полі Полтавської битви було розміщено військову частину ВПС ЗС СРСР – 3096 склад пального та тари (в/ч 21659). З одного боку, дислокація військових на території поля дала змогу врятувати його від подальшої забудови, з іншого – третій, четвертий та сьомий обеліски опинились на території військового складу і були недоступними для широкого загалу. Існує версія, що ініціатива розміщення військової частини на полі Полтавської битви належала тодішньому головному архітектору Полтави Леву Вайнгорту.

У 1950 році було відкрито музей історії Полтавської битви. На полі неподалік від музею планувалось реставрувати та наново збудувати ряд інженерних укріплень московської армії, в тому числі і редут.

Протягом 1952–1953 років на місці, де встановлений обеліск, що нібито ознаковував другий редут правого крила поперечної лінії, було збудовано нове інженерне укріплення. Роботи проводила Полтавська

міжобласна науково-реставраційна виробнича майстерня республіканських науково-реставраційних виробничих майстерень управління у справах архітектури при Раді Міністрів УРСР за участю комсомольської молоді Полтави. Редут був квадратним у плані з фасадами довжиною 53 м. Згідно з проектом він мав усі основні елементи, характерні для подібних інженерних споруд XVIII століття – гласис, рів, берму, вал з бруствером. Вхід в інженерну споруду було обладнано у південно-східному фасі. На цей час на редуті візуально спостерігається тільки рів та вал. Місце для «відтвореного» редуту обиралося з міркувань розташування його на відстані всього 60 м від шосе Полтава – Зіньків. Візуально він добре помітний. Основні роботи були виконані ще у 1952 році. Навесні 1953 року підрівняли вал, ескарп та контрескарп. Крім того вали редуту обклали дерном та здійснили благоустрій прилеглої території. Кошторис усіх робіт склав 22, 4 тис. карбованців.

Протягом двох сезонів у 2007–2008 роках на території поля Полтавської битви працювала шведсько-американсько-українська археологічна експедиція. Одним із завдань, поставлених перед науковцями, був пошук місць знаходження редутів московської армії. За допомогою георадара були досліджені усі місця (крім тих, які знаходились на території військової частини), де встановлені обеліски. Жодних залишків чи слідів редутів археологи там не виявили.

На 2009 рік військові склади на землях заповідника (у ЗСУ це в/ч А3677) було ліквідовано. До 300-річчя Полтавської битви на місці обеліску, який раніше знаходився на території військових складів, було «відтворено» третій редут поперечної лінії. Таким чином творення міфу про «військовий геній» Петра I продовжувалось. ДІКЗ «Поле Полтавської битви» прийняв на свій баланс новий редут від управління капітального будівництва Полтавського міськвиконкому. Кошторис об'єкту склав 1,5 млн. грн.

Новозбудований редут був схожим на редут, збудований у 1952–1953 роках, але його фази майже на 10 м були довшими від попереднього. Вхід у редут обладнали у північно-східному фасі. Усередині редуту на його північно-західному фасі встановили металеві східці. З незрозумілих причин увесь внутрішній бік валу було облицьовано дерев'яними колодами, які у 2018 році внаслідок руйнування було прибрано. 27 червня 2009 року біля цього редуту відбулося «Театралізоване дійство «Полтава-2009», присвячене 300-річчю Полтавської битви.

На даний час вивченням справжнього місця розташування редутів московської армії, їхньої кількості, форми, а відтак їхнім значенням для

перемоги московитів у Полтавській битві продовжують займатися науковці Швеції та ДІКЗ «Поле Полтавської битви». В основу досліджень покладене розташування двох квадратних у плані редутів на планах Долгорукова, Тьомкіна, Терлецького та на «Віденському плані». Названі редуту зіставляються з системою редутів, показаною на планах «Бойові порядки» та Юленкрука. У якості гіпотези також береться до уваги, що одним з редутів могла бути і братська могила.

Для підтвердження чи спростування результатів теоретичних досліджень необхідно провести археологічні дослідження на місці редуту, який знаходився на відстані 300 м на південний захід від братської могили.

Другий редут, який знаходився між автомобільною стоянкою та залізницею поруч із музеєм історії Полтавської битви, досліджувати недоцільно, бо внаслідок багатократних земляних робіт, структура ґрунту на цьому місці була суттєво порушена.

Віталій Павлов,
почесний працівник туризму України,
начальник відділу туризму та культурної спадщини
Департаменту культури, молоді та сім'ї Полтавської міської
ради

Історія одного пам'ятника: до 400-ліття із часу народження Марусі Чурай

«Дівчина з легенди»: міфічний персонаж чи то справжня історична особа

Історія лірико-романтичного образу української дівчини з нещасливим коханням Марусі Чурай з'являється в імперському просторі у I-й чверті XIX століття — часу захоплення усім, що стосується України (Малоросії). У країнах Європи в цей час розпочинається болісний процес формування «політичних націй», здебільшого військово-силовим шляхом, відомим під узагальненою назвою «Весна народів». В Україні — це час «ліричної романтики», як прояв тихої самоідентифікації українства в умовах жорсткої імперської політики царизму. Фольклористика (міфи, легенди, перекази і пісні), література з лірико-романтичним (наївним) сюжетом, перші українофільські гуртки на кшталт полтавського товариства «Любов до істини» стають життєвою необхідністю не тільки в українському середовищі, а й затребувані в імперському.

Свідченнями останнього є друк в Петербурзі 1831 року і цілковите наступне «шаленство» навколо «Вечорів біля Диканьки» Миколи Гоголя (перша книга-бестселер в російській імперії) або ж можна і доцільно згадати про перше друковане оприлюднення у «Всеобщому пісеннику» пісні «Ой, не ходи Грицю, та й на вечорниці» в Москві 1805 року. Внаслідок кривавого придушення польського національно-визвольного руху та реакційної політики царського уряду, упродовж 30-х років XIX століття «тиха» самоідентифікація українства призупиняється і з метою запобігання репресіям змушена стати більш утаємниченою. Проте рушійної творчої сили I-ї чверті XIX століття вистачило на розвиток так званої чурайніади упродовж всього поточного століття і навіть наступного XX-го. До раннього літературного спадку образу Чурайни належать твори Левка Боровиковського і Олександра Шаховського. Поет-фольклорист з Полтавщини (Хорольський повіт) Левко Боровиковський першим

звернувся до цієї теми, написавши у 1831 році віршовану баладу «Чарівниця». Росіянин Олександр Шаховський став автором повісті «Маруся, малоросійська Сафо» 1837 року.

Отже, головна героїня – Маруся Чурай 1625 року народження. Дівчина – єдина дитина, народжена в родині полкового осавула Гордія Чурая – одного із сподвижників ватажка антипольського повстання під проводом Павла Бута (Павлюка) 1637 – 1638 років. Відомо, що в цей час Полтавського полку ще не створено, саме містечко – «пуста слобода, звана Пултава», – належить польському шляхтичу на службі Яреми Вишневецького Бартоломію Обалковському. Землі в майбутньому Полтавського полку, створеному на рубежі 1648/1649 років, у розпал повстання Павлюка входять до сфери впливу Чигиринського реєстрового полку. Окрім останнього до реєстрового козацтва належали Білоцерківський, Канівський, Корсунський та Черкаський полки на Правобережжі і єдиний на Лівобережжі – Переяславський. Повстання на чолі ватажка чигиринського реєстрового козацтва мало неабияку підтримку як серед інших реєстрових полків, так і серед нереєстрового (низового) козацтва. Причина – постійна «просадка» системи козацьких реєстрів, тобто офіційно визнаних (погоджених) списків козаків, які ставали військовослужбовцями Речі Посполитої. Реєстрова система взаємостосунків між Коронаю і Козацтвом, започаткована у 1572 році Сигізмундом II Августом, починалась з 300 осіб. Кількісне коливання реєстровиків, затримка платні та конфронтація з вищим керівництвом – нескінченне джерело періодичних загострень між козацтвом і магнатською Польщею.

Протиборство на чолі з Павлюком (Бутом), а згодом і його наступником Яковом Остряницею – програно. Павла Павлюка і найближчих його соратників покарано, серед них – осавул Гордій Чурай, якого на початку 1638 року нібито показово четвертовано у Варшаві. Отже, батько нашої героїні Гордій Чурай – хоробрий реєстровий козак Чигиринського полку, невдоволений недоліками реєстрової системи і який демонстративно страчений у польській столиці. Родина Чурая – дружина Горпина і донька Маруся (Марія), на рік страти батька якій було 12 чи то 13 років, стали «уходниками», тобто переселенцями до Лівобережжя України, до Полтави. Будучи вже мешканцями надворсклянського міста, Чураї упродовж всього періоду десятиліття «Золотого спокою» з 1638 по 1648 роки користувалися повагою і авторитетом як серед городян, так і козаків-полчан щойно створеного Полтавського полку (1648/49 – 1782).

Особистісна історія трагічного кохання Марусі відбувається на початку 50-х років XVII століття, коли дівчині вже було 24/25 років. Стільки ж, оскільки однолітки, й Григорію Бобренку – хлопцю, в якого закохується Маруся. Син полкового хорунжого Бобренка, Галя Вешняк – дівчина, подружка Марусі і водночас «розлучниця» кохання, власне Маруся – це й є основний «любовний» трикутник сюжетної лінії про нерозділене кохання, зраду і покарання. Підтвердити наявність цих згаданих персонажів реальними історичними особами через відсутність архівних матеріалів неможливо: документи полкової канцелярії 2-ї половини XVII – початку XVIII століть зникли (розповсюджена версія – згоріли). В компутах (тобто списках) Полтавського полку за 1649 рік прізвище «Бобренко» з понад 250 імен – відсутнє. Навіть більше, прізвище «Бобренко» відсутнє і в компутах 18-ти сотень Полтавського полку (1–21). Полкова старшина, тобто адміністрація Полтавського полку на чолі Мартина Пушкаря, складалась:

- Іван Іскра – обозний;
- Іван Федоренко – суддя;
- Микола Степаненко – осавул;
- Гришко Іванович – писар;
- Кирик Пушкаренко – хорунжий (брат М. Пушкаря).

Важливим, але все ж таки, фоном, який слугує інструментом посилення драматургії подій, є цілковито реальні історичні персони. Це гетьман Богдан Хмельницький, який нібито був особисто знайомий з Гордієм Чураєм з часів служби в Чигиринському полку, та Іван Іскра – син ватажка повстанців Якова Остряниці, представник 1-го «складу» полтавської полкової старшини – обозний, а на думку полтавського краєзнавця О. Мокляка, ймовірно й перший полтавський полковник (1648 р.) ще до Мартина Пушкаря, він же – хлопець, який на відміну від Грицька, палко закоханий у Марусю.

Історичне тло розквіту обдарованості Марусі Чурай

Розкриття таланту дівчини, як авторки і виконавиці пісень, відбувається в мальовничій місцевості низини заплави річки Ворскли побіля старого «Городища» – панівної висоти, відомої як «Старополтавська гора» (нині – Іванова гора). Полтава – адміністративно-військова одиниця Гетьманщини, мала стратегічне значення у відносинах із кочівним Півднем та Січчю. Укріплене містечко з фортечними валами, частоколом і сторожовими брамами, з навколишніми хуторами – типова «містобудівна» картина українського поселення середини XVII століття.

Від «рангових» земель, що надаються за службу їхнім володарям, з'являються навколишні хутори Пушкарівка (Мартин Пушкар), Гожули (Дем'ян Гуджол), Розсошенці (Іван Розсоха), Браїлки (Іван Браїлко). В одному із таких хуторів – Кривохатки, на схилах мальовничого Задихального Яру, побіля щойно заснованого навпроти Городища Хрестовоздвиженського монастиря (1650), проживає Маруся Чурай – володарка чарівного голосу і авторка близько 40 пісень, що набули слави як «народних». До найвідоміших із них, окрім «Ой, не ходи Грицю, та й на вечорниці», належать:

- «Засвистали козаченьки» (або «За світ встали козаченьки»);
- «Віють вітри, віють буйні»;
- «Сидить голуб на березі»;
- «На городі верба рясна»;
- «Ой, у полі вітер віє»;
- «В кінці греблі шумлять верби»;
- «Посіяла огірочки»;
- «Котилися вози з гори»;
- «Зелененький барвіночок»;
- «Шумить-гуде дібровонька».

Сильний, проникливо-чуттєвий голос, за тематикою здебільше військово-патріотичні пісні – приносять дівчині воістину народну славу: про Марусю Чурай знають не тільки в Полтаві і Києві, а й в інших полкових містах Гетьманщини. Сумнівно, що розкриття талантів дівчини відбувалося в період десятиліття «золотого спокою», навпаки – відправним моментом, який спонукав до пісенної творчості стало нове потрясіння, нова хвиля протистояння з Польщею – Хмельниччина. Підсилення особистісних хвилювань примножується, оскільки у вир подій потрапляє коханий хлопець.

Постать Грицька (Григорія) Бобренка, як ми вже з'ясували, документально не підтверджена, це міг бути збираний образ полтавського козака, який спільно із своїми полчанами бере участь у військових походах кінця 40-х років XVII століття. Полтавський полк був безпосереднім учасником переможних битв гетьмана Б.Хмельницького: Корсунська битва (травень 1648 р.), битва під Пилявцями (вересень 1648 р.), облога Збаража (липень–серпень 1649 р.), Зборівська битва (серпень 1649 р.). З обставинами підготовки військового походу проти Я.Вишневецького пояснюється перебування в самій Полтаві Б.Хмельницького упродовж 13–23 липня 1650 року.

Отже, можемо припустити, що влітку 1650-го Маруся Чурай ще не була засуджена до смертної кари, адже за рятівним наказом (універсалом) гетьмана стрімголов помчав Іван Іскра з Полтави до Білої Церкви. Українські сили на чолі з Хмелем починають збиратися під Білою Церквою на початку 1651 року. Процес «збирання» сил, що тривав майже все літо, завершується вересневою баталією і укладанням з поляками Білоцерківського миру, до підписання якого Грицько Бобренко навряд вже дожив. Літо 1651-го — час не тільки підготовки до походу, а й імовірної кульмінаційної розв'язки «взаємовідносин» Марусі та Грицька. Якщо погодитись, що обидва однолітки, то їм у згаданий час — 26 років.

Увічнення пам'яті Марусі Чурай

Оскільки прижиттєвого зображення дівчини не існує, говоримо про літературний образ — опис зовнішності Марусі Чурай, який склався внаслідок поширених стереотипів в художніх творах. Дівчина висока, струнка, з чорнявим волоссям зібраним у косу та гарними карими очима. За типом характеру, скоріш за все, меланхолік.

Після погубленого життя Гриця, Маруся невдовзі занапастила й своє. Серед найпоширеніших версій, дівчина у 1653 році:

- помирала від сухот;
- збожеволіла;
- втопилася;
- доживала життя самотницею (в монастирі).

Саме під впливом багатой літературної спадщини образу Марусі Чурай на театральних помостах Києва, Вінниці, Рівного і Полтави за мотивами різних авторів з'являються однойменні спектаклі, що розповідають про сумну долю дівчини. Неабиякий вплив на втілення театрального образу Марусі Чурай мав історичний роман у віршах Ліни Костенко, який у 1987 році отримав найвищу премію України — Шевченківську.

У цьому ж 1987 році, у Полтаві для проведення Всеукраїнського свята народної творчості, на території парку культури і відпочинку «Перемога» урочисто відкривали Співоче поле, яке отримало ім'я Марусі Чурай. Місце проведення масових культурно-мистецьких заходів просто неба було зведено за принципом античного амфітеатра, що вмщував близько 7,0 тис. глядачів. Не минуло й чверті століття з часу відкриття, як внаслідок безгосподарської політики міської влади Співоче поле імені Марусі Чурай припинило своє існування.

Закарбована у міді: пам'ятник Марусі Чурай

Полтаві кінця 80-х років ХХ століття належить й ідея зведення пам'ятника Марусі Чурай. Від народження ідеї і до її реалізації виявляється досить тривалий шлях, довжиною у сімнадцять років. Відправним моментом в цьому питанні стало рішення виконкому Полтавської міської ради від 29.11.1989 року за № 528 «Про спорудження пам'ятника народній пісні в образі Марусі Чурай». Документ російською мовою, на друкарській машинці, з відповідною преамбулою про значимість «поетеси-пісенниці» і про «листи трудящих» щодо необхідності пам'ятника. Рішення фіксує, що ініціатива спорудження пам'ятника належить Полтавському обласному відділенню Українського фонду культури та обласній організації Українського товариства охорони пам'ятників історії і культури. Згадані ГО повинні були й займатися виготовленням і встановленням пам'ятника, через виконком Полтавської обласної ради намагалися «клопотати» перед Радою Міністрів УРСР щодо спорудження пам'ятника в Полтаві. Оголошується конкурс на проект пам'ятника, організація якого покладається на міське управління архітектури і містобудування.

Перше рішення від часу здобуття незалежності Україною стало рішення виконкому Полтавської міської ради від 10.08.1994 року за № 267 «Про проектування пам'ятника Українській народній пісні в образі Марусі Чурай та комплексного благоустрою Сонячного скверу». Зі вступної частини (преамбули) нормативно-правового документу дізнаємося про дозвіл Ради Міністрів України на проведення «відкритого республіканського конкурсу на кращий ескізний проект пам'ятника Українській пісні в образі Марусі Чурай». Більше того, за підсумками конкурсу I премію присуджено проекту «Чураївна» з умовою подальшого доопрацювання (віднайти візуалізацію проекту – не вдалося). В розпорядчій частині рішення мовиться про місце прив'язки пам'ятника – Сонячний сквер м. Полтави (нині – парк Сонячний імені Євгенія Браха) і про персональний склад двох груп – «робочої» і «авторської», які здебільше дублювали одна одну і до яких входили головний архітектор міста (О. Ротманський), заступники головного архітектора (Ю. Петрук і М. Юхименко), скульптор і головний художник Полтавського фарфорового заводу (В. Білоус), архітектори і скульптори (В. Шевченко, Ю. В'ялий), представники зеленбуду і міськжитлокомунуправління. Подальшої долі проекту 1994 року «Чураївна» встановити не далось, очевидно через соціально-економічну кризу кінця 90-х років ХХ століття він не реалізований.

Новий етап у розвитку ідеї спорудження пам'ятника Марусі Чурай – початок нульових: рішення виконкому Полтавської міської ради від 23.02.2000 року № 63 «Про проведення відкритого конкурсу на вибір місця розташування та ескізне вирішення пам'ятника легендарній народній поетесі Марусі Чурай». Третє рішення міської ради остаточно зміщує смисловий акцент з «пам'ятника народній пісні в образі...» на персоніфікацію особи «пам'ятник поетесі Марусі Чурай». Відбулася і зміна рушійної сили ідеї спорудження пам'ятника, ініціаторами стають Полтавські організації Національної спілки архітекторів і Національної спілки митців України. З відкритого республіканського, тобто Всеукраїнського, оголошується конкурс відкритий міський в рамках програми «Відродження культури і духовності Полтави». З програми та умов конкурсу бачимо, що до пріоритетних місць розміщення пам'ятника все ще належить Сонячний сквер. Проте рекомендується звернути увагу й на наступні місця:

- курдонер (тобто ділянка перед будівлею) Музичного училища;
- парк «Перемога»;
- на розі вулиць Леніна (нині – Небесної Сотні) і Першотравневого проспекту (нині – просп. Віталія Грицаєнка);
- вул. Леніна, 23 (Небесної Сотні, 23);
- на розі вул. Панянки та вул. П. Комуни (нині – Пилипа Орлика).

Цікавий персональний склад затвердженого журі міського конкурсу:

- Галина Білоус – начальник Головного управління з гуманітарних питань;
- Вадим Вадимов – доцент кафедри архітектури Полтавського державного технічного університету;
- Ірина Калашнікова – спеціаліст головного управління містобудування та архітектури;
- Володимир Мокляк – заступник директора Краєзнавчого музею з наукової роботи;
- Борис Петтер – директор інституту «Міськбудпроект»;
- Микола Підгорний – заслужений художник України»;
- Юрій Самойленко – голова правління Полтавської обласної організації Національної спілки митців України;
- Анатолій Чернощоків – головний художник м. Полтави;
- Євген Ширай – головний архітектор Полтавської області;
- Микола Юхименко – головний архітектор м. Полтави.

В подальшому саме від цих осіб буде залежати реалізація ідеї спорудження пам'ятника Марусі Чурай в Полтаві.

З рішення виконкому Полтавської міської ради від 16.01.2002 року за № 13 «Про спорудження пам'ятника легендарній народній поетесі Марусі Чурай» дізнаємося ще про одне ймовірне місце проектування (встановлення) пам'ятника – сквер біля кінотеатру імені І. П. Котляревського (нині – сквер імені 1100-річчя Полтави) та про нового замовника проекту – Полтавська обласна організація Національної спілки художників України.

І, нарешті, п'яте і остаточне перед спорудженням рішення виконкому Полтавської міської ради від 26.10.2005 року № 305 «Про розміщення та спорудження пам'ятних знаків Марусі Чурай та «Галушки». В рішенні зафіксовано зміну правил спорудження пам'ятників і монументів, які відбуваються на законодавчому рівні з часу останніх років Радянського Союзу і до початку двохтисячних. Постановою Кабінету Міністрів України від 08.09.2004 року № 1181 «Деякі питання спорудження (створення) пам'ятників і монументів» імплементовано чіткий, проте забюрократизований Порядок спорудження пам'ятників, які, в залежності від рівня історичної постаті (особи), стають пам'ятниками «державного» або «місцевого» значення. При цьому, рішення про спорудження пам'ятника державного значення приймається на рівні Кабінету Міністрів України. З метою уникнення відповідних погоджень архітектурно-містобудівних, художніх рад, що діють при управлінні містобудування та архітектури ОДА, отримання дозволу на виконання безпосередніх робіт зі спорудження від Держбуду України для пам'ятників місцевого значення в рішенні Полтавської міської ради мовиться про зведення пам'ятного знаку. Згідно рішення архітектурно-скульптурний твір малої форми «Маруся Чурай» мав постати за центральним фасадом музично-драматичного театру імені М. В. Гоголя зі сторони проїжджої частини тодішньої вулиці Леніна (нині – Небесної Сотні). Урочище відкриття «пам'ятного знаку» Маруся Чурай відбулося 14 квітня 2006 року під весняний дощ та акомпанемент чоловічого хору «Чумацький шлях» «Полтававодоканалу» (художній керівник – заслужений працівник культури України Федір Кривенко).

Безпосередні роботи зі спорудження пам'ятника М. Чурай тривали впродовж чотирьох місяців в майстерні Полтавського художньо-виробничого комбінату неподалік від Свято-Миколаївської церкви (пров. Першотравневий, 3, нині – Миколаївський узвіз). Авторський тандем: скульптори Дмитро Коршунов і Валерій Голуб, керівник проекту – ар-

хітектор, народний художник України Анатолій Черношочков. Практичним втіленням образу дівчини технікою монументального карбування з листової міді займається Дмитро Коршунов, на той час старший викладач кафедри образотворчого мистецтва Полтавського національного технічного університету імені Юрія Кондратюка, член Національної спілки художників України.

Технологія виготовлення пам'ятника передбачала ліплення скульптурної моделі з глини в натуральну величину. Звідси висота пам'ятника Марусі Чурай – 3,3 м. Наступний етап – спеціальні гіпсові форми, за допомогою яких відливаються окремі деталі скульптури дівчини в бетоні. На завершальній стадії бетонні частини скульптури вкриваються шматочками листової міді різними як за формою, так і розмірами. Золотисто-коричневий колір пам'ятника – наслідок тонування скульптури кислотами і спеціальними хімічними розчинами (2, с.153–155).

Фігура молодої дівчини стоїть у повний зріст босоніж в мрійливому задумі, правою рукою ледь торкаючись свого обличчя. В лівій руці Маруся Чурай тримає купальський вінок, зібраний нею в ніч на Івана Купала. Дівчина зображена напередодні купальського обряду ворожіння на вінках. Маруся одягнута в легку довгу жіночу сорочку з суцільнокроєними рукавами, на талії підперезана довгим поясом. Довге і густе волосся дівчини заплетене у косу – символ вроди, честі і цноти. Навколо голови дівчини пов'язана широка святкова стрічка. В цілому образ романтично мрійливої дівчини-піснярки поданий у стриманих і плавних тонах. На сьогодні це єдиний в Україні пам'ятник Марусі Чурай.

Список використаних джерел

1. Джерела з історії Полтавського полку (середина XVII – XVIII ст.). Том I. Компюти Полтавського полку 1649 та 1718 років. Упорядник В. О. Мокляк. Полтава, АСМІ, 2007. с. 21.
2. Коршунов Д. О. Техніка монументального карбування з листової міді в творчій практиці сучасних полтавських скульпторів. // Вісник ЛНУ імені Тараса Шевченка № 5 (319), 2018. С. 153–155.
3. Постанова Верховної Ради України від 21.12.2023 № 3536-IX «Про відзначення пам'ятних і ювілейних дат у 2024–2025 роках».

ЗМІСТ

2021

Людмила Шендрик

Використання московським царем Петром I релігійного чинника як способу впливу на свідомість українського населення.**Каплунівська ікона Богородиці: створення міфу** 4

Сергій Макаренко

Облога Полтави 1709 року. Нові факти і дослідження 15

Оксана Сальнікова

Історія відновлення другого редуту поперечної лінії на полі Полтавської битви 27

Олег Безверхній

На полі Полтавської битви вирощують свиней.**Сховище для хімікатів у кургані над полеглими: преса обурена (від кореспондента NDA)** 30

Євгенія Стороха

Нарис І. Ф. Павловського «І. П. Котляревський»: специфіка та особливості 32

Валентина Скриль

І. Павловський про проблеми розповсюдження альбому офортів Т. Шевченка «Мальовнича Україна» 35

2022

Бенгт Нільсон

Редуті під Полтавою: проблемні питання 40

Людмила Шендрик

Міфи і факти про похід союзної армії на Слобідську Україну.**Фортеці Рублівка і Котельва у контексті подій** 44

Євгенія Погребняк, Марина Оніпко

Олександр Меншиков у Полтавській битві 58

Артур Андрущенко

Бій шведської та московської кінноти на I-му етапі Полтавської битви 27 червня 1709 р. 63

Сергій Макаренко

Особливості блокування фортеці Полтава шведською армією у 1709 році 78

Оксана Сальнікова

Штабквартири шведського короля Карла XII на території сучасної Полтави 82

Євгенія Щербина

**Продовольче забезпечення шведської армії під час
Великої Північної війни в Україні 1708–1709 рр.** 85

Віта Гармаш, Світлана Яременко

**Фінансове становище шведської армії
в перший період Великої Північної війни (1700–1709 рр.)** 98

2023

Людмила Шендрик

**Використання московським царем Петром I людських
і матеріальних ресурсів Гетьманщини у перший період
Великої Північної війни до Полтавської битви** 106

Артур Андрущенко

**Життя і творчість шведського військового історика
Густава Адлерфельда** 116

Віта Гармаш

«Наша дружба триватиме довше, ніж війна» 125

Сергій Макаренко

**До питання соціального статусу військовослужбовців
регулярної армії Петра I** 135

Світлана Яременко

**Йоран Андреас Нордберг (1677–1744) – капелан,
історіограф Карла XII** 141

Віталій Павлов

**Ретроспектива розвитку фізичної культури та спорту
сер. XIX – початку XX століть: з досвіду
науково-педагогічної діяльності Олексія Бутовського** 151

Людмила Ольховська

Війна очима В. Г. Короленка 169

2024

Людмила Шендрик

**Петровський Полтавський кадетський корпус у системі військової
освіти російської імперії: феномен українства в закладі** 174

Марина Оніпко

**Сергій Іванович Дядюша – випускник Петровського Полтавського
кадетського корпусу 1887 року, генерал-поручник армії УНР** 184

Віта Гармаш

За покликом серця.

Яновський (Гоголь-Яновський) Микола Львович 189

Андрій Прокапало	
Петро Костянтинович Єрошевич – генерал-поручник дієвої армії УНР	194
Євгенія Щербина	
Генерал-хорунжий армії УНР Борис Васильович Палій-Неїло: «українець з роду і по переконанню»	199
Світлана Яременко	
Микола Григорович Бутович (1895–1961) – нащадок козацького роду	205
Віталій Павлов	
Історія одного пам'ятника: до 90-річчя відкриття пам'ятника М. В. Гоголю у Полтаві	215

2025

Наталія Білан, Людмила Шендрик	
Як змінювався музей історії Полтавської битви	231
Сергій Макаренко	
Місце масового поховання воїнів шведської армії після Полтавської битви	240
Сергій Макаренко	
Редути на полі Полтавської битви	246
Віталій Павлов	
Історія одного пам'ятника: до 400-ліття із часу народження Марусі Чурай	252

Науково-популярне видання

**Євгенія Щербина
Людмила Шендрик
Любов Стороженко**

**Збірник наукових статей
за матеріалами круглих столів,
присвячених пам'яті історика,
архівіста, музейника
І. Ф. Павловського**

Випуск III (2021–2025 рр.)

українською мовою

Підписано до друку 10.12.2025 р.
Папір офсетний. Формат 60х84/16. Друк офсетний.
Ум-друк. арк. 33. Обл.-вид. арк. 16,29. Зам. 93. Тираж 100.
Видавець та виготовлювач ФОП Говоров С. В.,
м. Полтава, вул. Небесної Сотні, 13
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ПЛ № 28 від 23.03.2009 р.

ISBN 978-966-2764-58-1

9 789662 764581

Полтава-2025

У збірнику вміщено матеріали, які розкривають багатогранну діяльність видатного полтавського історика, архівіста, музейника, громадського діяча Івана Павловського та висвітлюють життя Полтави часу вченого.

Для істориків, архівістів, працівників музеїв, краєзнавців, усіх шанувальників вітчизняної історії та рідного краю.